

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

На правах рукопису

УДК 159. 942: 159. 928. 23: 316. 614 (043. 5)

Прокопович Тетяна Анатоліївна

**ЕМОЦІЙНА СТАБІЛЬНІСТЬ ЯК УМОВА
ПРОЯВУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНOSTІ
ХУДОЖНЬО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:
Вірна Жанна Петрівна
доктор психологічних наук, професор

Луцьк – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЕМОЦІЙНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНOSTI ХУДОЖНЬО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ	
1.1. Емоційна стабільність особистості: категоріально-понятійний аналіз	11
1.2. Специфіка прояву соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості	25
1.3. Художньо обдарована особистість: ознаки емоційної стабільності	39
Висновки до розділу 1	52
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ЯК УМОВИ ПРОЯВУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНOSTI ХУДОЖНЬО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ	
2.1. Концептуальні та методологічні засади дослідження	56
2.2. Процедурно-методичне забезпечення емпіричного вивчення проблеми	69
Висновки до розділу 2	82
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДЕТЕРМІНАЦІЇ ПРОЯВУ ЕМОЦІЙНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНOSTI ХУДОЖНЬО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ	
3.1. Емоційна стабільність художньо обдарованої особистості: соціально-адаптаційні кореляти прояву	85
3.2. Емоційна стабільність художньо обдарованої особистості: особистісно-поведінкові кореляти прояву творчого	

потенціалу	136
3.3. Психологічні особливості взаємодетермінації прояву емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості	146
Висновки до розділу 3	153
ВИСНОВКИ	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	161
ДОДАТКИ	
ДОДАТОК А.	
Таблиця А.1. Таблиця агломерацій ієрархічної кластеризації змінних	186
ДОДАТОК Б.	
Таблиця Б.1. Структурна матриця канонічних функцій за результатами дискримінативного аналізу	192
Таблиця Б.2. Функції в центроїдах груп	194
ДОДАТОК В.	
Таблиця В.1. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників у вибірці студентів з низькими показниками рівня емоційної стабільності	195
Таблиця В.2. Результати дисперсійного аналізу у вибірці студентів з низькими показниками рівня емоційної стабільності	196
Таблиця В.3. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників у вибірці студентів з середніми показниками рівня емоційної стабільності	197
Таблиця В.4. Результати дисперсійного аналізу у вибірці студентів із середніми показниками рівня емоційної стабільності	198
Таблиця В.5. Результати обчислення множинної регресії	

вимірюваних показників у вибірці студентів з високими показниками рівня емоційної стабільності	199
Таблиця В.6. Результати дисперсійного аналізу у вибірці студентів з високими показниками рівня емоційної стабільності	200
ДОДАТОК Д.	
Таблиця Д.1. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників у вибірці студентів художніх спеціальностей	201
Таблиця Д.2. Результати дисперсійного аналізу вимірюваних показників у вибірці студентів художніх спеціальностей	202
Довідки про впровадження	203

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасному суспільстві у зв'язку із зростаючою необхідністю вирішення складних економічних, соціальних, політичних та інформаційно-технологічних проблем, гостро постає потреба дослідження емоційної сфери людини, яка віддзеркалює соціально-адаптаційні можливості узгодження суперечностей її внутрішнього світу. У цьому контексті важливого значення набуває емоційна стабільність особистості як здатність до контролю й управління емоціями.

Енергія акумульованих емоційних переживань завжди має вихід у різноманітних формах соціальної активності, і дуже важливо, щоб ця палітра емоційних проявів забезпечувала максимум стресостійкості, відкритості, амбіційності та творчості у діяльності, яка вкрай необхідна сучасному суспільству. Носіями повноцінного, гармонійного й естетично-духовного внутрішнього світу є люди з розвиненими художніми здібностями, які завдяки емоційно-інтуїтивному світосприйняттю демонструють високий рівень самоствердження й особистісної зрілості. Водночас, відсутність виходу творчої енергії часто призводить до виникнення деструктивної поведінки, емоційних зривів, нервово-психічних розладів, соціальних страхів тощо, що й визначає необхідність ґрунтовного дослідження емоційної стабільності художньо обдарованої особистості як умови її соціальної адаптованості.

Багатоаспектність вивчення психологічного феномену емоційної стабільності зумовлена різнобічними дослідженнями природи емоцій, їх регуляційної і адаптаційної функцій (Л. Аболін, І. Аршава, В. Вілюнас, Б. Додонов, П. Екман, К. Ізард, Е. Ільїн, Т. Кириленко, Л. Малімон, Е. Носенко, А. Ольшаннікова, О. Саннікова, П. Сімонов, Т. Федотова, О. Чебикін, Г. Шингаров, П. Якобсон та ін.). Питання соціальної адаптованості особистості висвітлено у працях Г. Балла, М. Бобньової, Я. Гошовського, Г. Костюка, О. Леонтьєва, М. Логінової, С. Максименка, В. Москаленко, А. Реан, А. Фурмана, Х. Хартмана, С. Хутки та ін. Проблема обдарованості та художньо обдарованої особистості є предметом уваги багатьох авторів (О. Антонова, Б. Богоявленська, В. Дружинін, Л. Єрмолаєва-

Томіна, О. Завгородня, В. Клименко, М. Коновальчук, Б. Кремінський, О. Кульчицька, Н. Лейтес, В. Моляко, Н. Нагібіна, М. Под'яков, Б. Теплов, В. Шадріков, Є. Яковлева та ін.). Водночас, у психологічних дослідженнях художньо обдарованої особистості більш розробленими є питання творчої діяльності і менша увага приділяється взаємодетермінації емоційної сфери, соціальної адаптованості і психологічних характеристик митця. В нечисленних сучасних дослідженнях такого спрямування (Р. Арнхейм, А. Бергсон, Р. Гаріфуллін, Ю. Полуянов, Л. Салямон, Ж. Сидоренко, С. Степанов, В. Трусков та ін.) відзначається важливість вивчення особистості митця, зокрема його індивідуально-психологічних особливостей та джерел творчості.

Таким чином, актуальність, соціальна значущість і недостатня теоретико-емпірична обґрунтованість емоційної стабільності як умови соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості обумовили вибір теми дисертаційної роботи й пошук дослідницько-діагностичної програми, результати впровадження якої інтерпретувалися б як психологічний факт.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах комплексної державної теми «Психогенеза ревіталізації депривованої особистості» (державний реєстраційний номер 0113U002218). Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні вченої ради Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 5 від 30 грудня 2010 р.) та узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 22 жовтня 2013 р.).

Мета дослідження полягає у теоретичному та емпіричному обґрунтуванні емоційної стабільності як умови прояву соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких **завдань**:

1. На основі результатів теоретико-методологічного вивчення проблеми виокремити особливості емоційної стабільності й соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості.

2. Розробити модель взаємодетермінації прояву емоційної стабільності й соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості.

3. З'ясувати соціально-адаптаційні й особистісно-поведінкові ознаки прояву емоційної стабільності художньо обдарованої особистості.

4. Обґрунтувати психологічні особливості взаємодетермінації прояву емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості.

Об'єкт дослідження – емоційна стабільність особистості.

Предмет дослідження – емоційна стабільність як умова прояву соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали загальнонаукові положення щодо поєднання внутрішнього і зовнішнього у детермінації психічного (К. Абульханова-Славська, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонт'єв, Б. Ломов, С. Максименко, С. Рубінштейн та ін.); вивчення ролі особистісних ознак та факторів емоційності у регулюванні поведінки (Л. Аболін, І. Аршава, П. Екман, К. Ізард, Е. Ільїн, Т. Кириленко, Е. Носенко, О. Саннікова, П. Сімонов, О. Чебикін та ін.); наукові уявлення про механізми впливу емоцій на художній аспект діяльності й результат адаптаційних процесів індивіда (Б. Богоявленська, В. Дружинін, Л. Єрмолаєва-Томіна, О. Завгородня, В. Клименко, О. Кульчицька, Н. Лейтес, В. Моляко, В. Шадріков та ін.); ідеї вивчення емоційної стабільності у взаємозв'язку з показниками соціальної адаптованості особистості (Т. Амабайл, Б. Анан'єв, Р. Арнхейм, В. Вілюнас, Р. Гаріфуллін, Я. Гілінський, Я. Гошовський, М. Д'яченко, Б. Додонов, М. Коновальчук, О. Кульчицька, О. Лукасевич, В. Москаленко та ін.).

Для реалізації поставлених завдань було використано такі **методи дослідження**: *теоретичні* (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, систематизація наукової літератури з питань емоційної стабільності та соціальної адаптованості особистості в генеральній сукупності студентів художніх спеціальностей); *емпіричні* (бесіда; спостереження; тестування із використанням методик: визначення емоційності В. Суворова; діагностики емоційної спрямованості особистості Б. Додонова; чотиримодального тест-

опитувальника емоційності Л. Рабінович; шкали емоційної стабільності–нестабільності (нейротизму) Г. Айзенка); методики діагностики емоційності В. Русалова і самооцінного тесту «Характеристика емоційності» Є. Ільїна (для вивчення ознак емоційної стабільності особистості); методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда, методика діагностики типу поведінкової активності Л. Вассермана і Н. Гуменюка, Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI) (форма В); методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Вассермана в модифікації В. Бойко; багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛО-АМ) А. Маклакова і С. Чермяніна (для вивчення ознак соціальної адаптованості особистості); тест «Оцініть свій творчий потенціал» Є. Рогова (для підтвердження рівня творчого потенціалу студентів художніх спеціальностей)); *методи статистичної обробки даних*: кластерний аналіз (для групування даних прояву емоційної стабільності у формі кластерів), дискримінантний аналіз (для підтвердження правомірності диференціації рівнів прояву емоційної стабільності та візуалізації територіального розміщення і співвідношення виділених кластерів та класифікації об'єктів), непараметричний *H*-критерій Краскела–Уолліса (для визначення відмінностей між показниками емоційної стабільності у виділених групах), факторний аналіз (для виокремлення факторної структури особистісно-поведінкових особливостей прояву емоційної стабільності студентів), кореляційний аналіз (для виявлення кореляційних зв'язків між показниками творчого потенціалу та особистісно-поведінковими характеристиками студентів художніх спеціальностей), множинний регресійний аналіз (для встановлення взаємозв'язку між залежною змінною та кількома іншими незалежними змінними з метою встановлення найбільш прогностичних детермінант емоційної стабільності і творчого потенціалу). Статистичну обробку даних проведено за допомогою комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows версія 13.0.

Організація та експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки і Рівненського державного гуманітарного університету. У дослідженні

взяли участь 210 студентів (вік 17–22 роки) спеціальностей «Образотворче мистецтво» і «Декоративне мистецтво».

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що:

– *уперше* запропоновано концептуальне забезпечення вивчення особливостей взаємодетермінації емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості і на емпірико-діагностичному рівні верифіковано зміст зумовленості проявів емоційної стабільності особистісно-поведінковими характеристиками студентів художніх спеціальностей;

– *уточнено* поняття «емоційна стабільність художньо обдарованої особистості» та «соціальна адаптованість художньо обдарованої особистості»;

– *удосконалено* теоретичні здобутки щодо вивчення емоційної стабільності як індивідуальної здатності особистості до саморегуляції емоцій у процесі життєдіяльності, що забезпечує оптимальність, продуктивність та ефективність соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості;

– *подальшого розвитку* набули положення щодо розгляду соціальної адаптованості як ефекту детермінації прояву емоційної стабільності через опис рівнів (імпульсивний, компенсаційний та збалансований) та механізмів (накопичення, мобілізації та оптимізації) соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у тому, що емпіричним шляхом обґрунтовано адекватність апробованого психодіагностичного комплексу для вивчення взаємодетермінації емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості; діагностичні результати можуть використовуватися психологами вищих навчальних закладів як параметри можливої психокорекційної роботи з формування емоційної стабільності як умови запобігання соціальної дезадаптованості студентів художніх спеціальностей. Висновки роботи можуть бути використані при викладанні навчальних дисциплін «Загальна психологія», «Психодіагностика», «Психологія особистості», «Диференціальна психологія» «Педагогічна психологія» та «Соціальна психологія».

Основні результати дослідження **впроваджено** у діяльність Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (довідка № 25 від 25.03.2014 р.); Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (довідка № 26 від 10.04.2014 р.); Запорізького національного університету (довідка № 01-15/69 від 11.04.2014 р.); Мукачівського державного університету (довідка № 832 від 15.04.2014 р.); Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 44 від 24.04.2014 р.), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (довідка № 03-31/04/1428 від 08.05.2014 р.).

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертаційної роботи відображені у публікаціях автора, результати дослідження обговорені на засіданнях кафедри педагогічної та вікової психології і кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Результати наукової роботи оприлюднені автором у таких доповідях і повідомленнях на *міжнародних науково-практичних конференціях*: «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 2011, 2014); «Розвиток особистості та професіоналізму фахівця в системі неперервної освіти в контексті викликів ХХІ століття (Чернівці, 2011); «Психолого-педагогічні основи інклюзивної освіти: проблеми, здобутки, перспективи» (Луцьк, 2011); «Генеza буття особистості» (Київ, 2011); «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 2012), «Социально-педагогическая и медико-психологическая поддержка личности в онтогенезе» (Брест, 2013); «Здоров'я, освіта, наука та самореалізація молоді» (Рівне, 2013); «Arteterapia – sztuka – edukacja» (Poznań, 2013); *всеукраїнській науково-практичній конференції* «Другі Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2011); *міжрегіональному науково-практичному семінарі* «Вікові кризи в контексті психогенези особистості» (Луцьк, 2012).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлено в 11 публікаціях, з яких 6 статей опубліковано у виданнях, що включені до

переліку фахових у галузі психології (1 стаття – у виданні, що включено до міжнародної наукометричної бази), 1 стаття – у міжнародному періодичному виданні з психології, 4 – у збірниках наукових праць та матеріалів конференцій.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, 4 додатків, списку використаних літературних джерел (271 найменування, з них 13 – іноземною мовою). Робота містить 23 таблиці і 9 рисунків. Основний зміст дисертації представлений на 160 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЕМОЦІЙНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНOSTІ ХУДОЖНЬО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1 Емоційна стабільність особистості: категоріально-понятійний аналіз

Проблема вивчення емоційної стабільності відзначається неабиякою актуальністю, адже на сьогодні у сучасній психологічній науці не існує єдиного підходу та однозначного визначення цього поняття. Упорядкування теоретичних положень з означеної проблеми дасть змогу виділити різноманітні варіанти інтерпретації щодо розуміння природи та механізмів емоційної стабільності особистості. Найчастіше говорячи про емоційну стабільність, йдеться про рівень внутрішніх переживань, який визначається інтенсивністю, гнучкістю, лабільністю, змістовністю емоційних процесів людини. Критичний аналіз значної кількості наукових робіт теоретичного і емпіричного характеру свідчить про велике різноманіття визначень та тлумачень поняття «емоційна стабільність».

Саме тому, категоризація наукової категорії є необхідним та першочерговим кроком дослідження. Можна окреслити кілька теоретичних підходів до розв'язання проблеми операціоналізації емоційної стабільності. Це теорія єдності зовнішнього і внутрішнього у детермінації психічного [100]; системний підхід до вивчення психічних явищ [74]. Крім того, в українській психології активно розробляється структурно-генетичний підхід до життєвого світу особистості [142], є певні досягнення у дослідженні емоцій як однієї з основних складових детермінації поведінки людини [91], у тому числі в умовах навчально-професійної діяльності [245].

Найчастіше категоріально-понятійна інтерпретація емоційної стабільності пов'язується із систематизованим описом такого психологічного феномену як емоційна стійкість. Передусім, дослідження емоційної стійкості засновано на принципі взаємодії і взаємовпливу психічних процесів. Виходячи з того, що різні психічні процеси беруть участь у підтримці, підсиленні, послабленні, гальмуванні тощо один одного, емоційна стійкість трактується як здатність людини керувати власними емоціями, що виникають при виконанні діяльності [148; 157; 176; 250 та ін.].

Розгляд емоційної стійкості, який базується на теорії самоорганізації кібернетичних систем, дозволяє інтерпретувати цей феномен як властивість темпераменту, що дає змогу надійно виконувати цільові задачі діяльності за рахунок оптимального використання резервів нервово-психічної енергії [24; 28; 187; 199; 220 та ін.]. Такий ракурс розгляду емоційної стійкості переконливо доводить, що емоційний стан людини тісно пов'язаний з процесами вищої нервової діяльності, з дією стрес-факторів, а також із загальним адаптаційним синдромом, із використанням резервів нервово-психічної, емоційної енергії.

Заслуговує на увагу дослідження емоційної стійкості в межах виявлення власне емоційних характеристик цього феномена, а саме його трактування як психічного процесу (когнітивний, емоційний, регулятивний), де прерогатива надається його емоційній складовій у низці таких особливостей як модальність, знак емоцій, поріг, глибина, тривалість, лабільність, інтенсивність емоційних переживань [96; 162; 170; 244; 247 та ін.].

Варто згадати й підхід вивчення емоційної стійкості, який ґрунтується на тому, що емоційна стійкість розглядається як складне психічне утворення, яке є результатом інтегрування певних психічних процесів і явищ. Виходячи з принципу взаємодії емоцій, волі, інтелекту і фізіологічної організації щодо діяльності, феномен емоційної стійкості є інтегративною властивістю особистості, що оптимально забезпечує успішне досягнення мети діяльності в складній емотивній ситуації [29; 61; 92; 214 та ін.].

Категоріальна схожість емоційної стабільності з емоційною стійкістю посприяло опрацюванню масиву сучасних досліджень присвячених вивченню даної проблеми в різних професійних напрямках і областях. Емоційність у структурі професійних властивостей особистості проаналізувала О. Саннікова [201-204]; форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини представили І. Аршава, Е. Носенко [16; 17; 167]; вплив образотворчої сфери на формування емоційної стійкості підлітка дослідив Д. Іванов [94]; Л. Малімон виявила специфіку емоційності осіб з різним рівнем креативності [145; 146]. Також проводилося вивчення особливостей емоційного розвитку і регуляції у молодших школярів та підлітків [19; 40; 75]. Емоційна стійкість розглядалась як інтегративна властивість, на рівень і структуру якої впливають параметри і тип освітнього середовища: чим більше воно творче, тим вища емоційна стійкість в особистості [90; 92].

Зокрема, О. Саннікова обгрунтувала вплив чотирьох базових емоцій, притаманних людині, на успішність її професійної діяльності. Авторка правомірно обгрунтовує емоційність як системоутворювальний фактор у структурі особистості і в структурі її властивостей, у тому числі професійно важливих [204]. Загалом емоційність розглядається як регулятор професійної діяльності і детермінанта її успішності. Розвиток емоційної стійкості у студентів та педагогів різних професійних напрямків досліджували О. Асмаковець, О. Баранов [18; 22]. Вивчаючи емоційну стабільність спортсменів Л. Аболін, М. Гріцаєнко, виявили взаємозв'язок між емоційною стійкістю та індивідуально-типологічними характеристиками особистості [3; 57]. Зокрема, Л. Аболін вважає, що схожість у функціонуванні системи емоційної саморегуляції є основою відмінностей між високим і низьким рівнем емоційної стабільності особистості [1]. Вивченням емоційної стійкості у співробітників внутрішніх справ займалася Л. Заварзіна, яка зауважила, що емоційна стійкість є динамічною якістю особистості, що залежить від психологічних особливостей і характеристик трудової діяльності людини [86].

Розвиток психологічних уявлень про природу емоційної стійкості залежить від адекватного застосування у конкретних дослідженнях загальної та спеціальної методології, встановлення зв'язків та відношень між поняттями емоційної стійкості, емоційності, психічної готовності, надійності та стресостійкості. У циклі психологічних досліджень, що присвячені вивченню емоційної стійкості особистості на сьогоднішній день існує значний пласт напрацювань, які стосуються головним чином аналізу емоціогенних умов роботи фахівця.

Різномічне вивчення природи людської емоційності дає змогу стверджувати, що сучасна наука розглядає явище емоційної стабільності в двох основних аспектах – психологічному і психофізіологічному. Психофізіологи за основу беруть фізіологічні чинники як базові при формуванні емоційної стабільності, вважаючи її біологічно детермінованою властивістю людини.

Так з точки зору психоаналітичної концепції З. Фрейда, рушійною силою людської поведінки є надлишок енергії, що керується емоціями, так зване «несвідоме» (лібідо). Дослідник зауважує, що емоції та афекти є єдиною спонукальною силою психічного життя особистості, слугують інтрапсихічними факторами, що пробуджують в людині бажання та фантазії. Він виокремлює характерну особливість емоцій: вони не можуть лишати індивіда байдужим, оскільки викликають складну реакцію свідомості з опрацювання, пояснення, примирення чи витіснення [231]. Такі науковці, як Г. Айзенк [5], В. Небиліцин [164], І. Павлов [172] та ін., стверджують, що емоційна стійкість залежить від процесів збудження і гальмування нервової системи, тобто від її властивостей. А. Маклаков, керуючись тим, що емоційна стійкість залежить від типу півкулевої організації мозку та мобільності нервових імпульсів і процесів, зауважив що емоції безпосередньо пов'язані з регуляцією діяльності людини, оскільки багато емоційних станів залишають відбиток на людській поведінці, її характері тощо. Впливаючи на діяльність стенично або астенічно, вони чинять стимулюючий чи пригнічуючий афект і є механізмом регуляції особистості та її функціонального стану [140].

Л. Аболін при вивченні емоційної стійкості відзначив, що в основі відмінностей рівнів емоційної стабільності особистості покладено різноманітність функціонування систем саморегуляції під час напруженої й водночас продуктивної діяльності. При цьому, емоції виконують самостійні функції, а процес саморегуляції зумовлюється емоційним досвідом. Дослідник зауважив, що емоційна стійкість має певну системність, впливає на успішність діяльності та проявляється в єдності емоційних, волевих інтелектуальних та інших відносин [1]. Було встановлено, що емоційний досвід у емоційно нестійких особистостей є психологічним бар'єром на шляху до успішного досягнення мети, їхні переживання перетворюються в афективні процеси, представлені некерованою і незворотною афективною експресією. Емоційно нестабільним індивідам властива неадекватність процесів емоційної саморегуляції в процесі напруженої діяльності. У людей зі стабільною емоційністю переживання емоцій перетворюється у доцільний цілісний керований процес, який є зворотнім і залежить від інтелектуальних процесів [2].

Так, Є. Ільїн визначення емоційної стабільності пов'язує зі стійкістю настрою, при цьому настрої окреслює як стійкий, не яскраво виражений емоційний стан людини [100]. Безпосередньо з рівнем емоційної стабільності пов'язаний рівень прояву і вираження емоційних переживань, та ставлення людини до конкретних зовнішніх чи внутрішніх подразників, які виникають у процесі життєдіяльності [261]. Недостатня саморегуляція психічних процесів продукує різні деструктивні психологічні прояви: агресію, депресію, страх, тривожність, які дестабілізують особистість. Відбувається сприйняття, «переживання» й усвідомлювання ситуації, що склалася, і відповідно до цього формування певних емоційних станів. Емоційні стани безпосередньо також пов'язують з адаптованістю чи дезадаптованістю особистості, вважаючи, що вони відіграють незамінну роль у регуляції поведінки людини, її внутрішньому житті і системі міжособистісних відносин [200]. На думку Є. Ільїна, якраз емоціональний відгук є найбільш динамічним і постійним явищем у житті індивіда, що відображає переключення в системі відносин людини в

повсякденному житті [99]. А. Чебикін зазначає, що емоційно стійка людина характеризується специфічним поєднанням чи набором психологічних та психофізіологічних якостей [244]. Дослідником було доведено, що емоційна стійкість людини детермінується певною сукупністю психофізіологічних та інших параметрів. Як такі в його роботах виступають всі структурні компоненти особистості, а саме: спрямованість, досвід, психічні процеси, нейродинаміка, темперамент, характер та здібності.

Зауважимо на визначальну роль емоцій у формуванні значущих рис особистості, здійсненні різних видів діяльності та у соціальному вихованні [209; 246; 253]. Дослідники переконані, що емоційно стабільна особистість – це людина зі здатністю до емоційної саморегуляції, певної організації позитивних і негативних емоцій, які виникають у процесі діяльності. На нашу думку, якраз рівень емоційної стабільності є вагомим чинником успішності соціальної адаптації художньо обдарованої особистості. Адже емоційна стабільність безпосередньо впливає на розвиток людини, її діяльність, самореалізацію, професійне становлення, розвиток Я-концепції, мотивацію, творчий пошук.

Р. Кеттелл розглядав поняття емоційної стабільності й емоційної стійкості як синонімічні, характеризуючи емоційно стабільну особистість як індивіда із сильним «я», а емоційно нестабільну – зі слабким «я». При цьому емоційно стабільна особистість визначена як сильна, витримана, емоційно врівноважена, навіть флегматична особа, що тверезо дивиться на речі. Це комунікативна, відкрита, працездатна, реалістично налаштована, емоційно зріла людина, яка вміє управляти ситуацією, має постійні інтереси, уникає труднощів. Науковець зауважував, що така особистість може бути емоційно ригідною і недостатньо чутливою. Так емоційна нестабільність властива нервово-психічно нестійким, неспокійним людям, які піддаються почуттям, у відносинах мають мінливий характер, а у складних ситуаціях їм притаманна невротичність і нестійкість в інтересах, фрустрованість. Такі індивіди не товариські, сором'язливі, легко засмучуються, втрачають рівновагу, часто

поступаються, не вступають у суперечки, їм характерна іпохондрія та швидка стомлюваність [262].

Деякі дослідники відзначають, що емоційна стабільність – це властивість особистості, яка погано формується і розвивається [148; 174]. Зокрема, М. Амінов зауважив, що крайня емоційна напруженість сумісна зі слабкістю нервової системи [10]. В той же час попри залежність емоційної стабільності від індивідуальних властивостей людини існують засоби її підвищення. До них належать навчання, виховання, розвиток і вдосконалення регулюючих функцій емоцій [2].

Г. Айзенк у спробах пошуку причин емоційних відмінностей між людьми вважав, що більшість цих відмінностей зумовлені процесами соціалізації. Пояснюючи це тим, що генетичні, біологічно зумовлені емоційні особливості людини в процесі адаптації взаємодіють із середовищем, унаслідок чого відбувається їх модифікація. Аналізуючи процеси екстраверсії та інтроверсії, дослідник створив типологію особистості, узявши за основу такі людські риси: тривожність, фрустрованість, врівноваженість, радість, прийняття інших, агресивність, сором'язливість, депресивність, нейротизм, прагнення домінування, дратівливість, товариськість, психомоторна емоційність, відкритість, невротичність тощо [5].

Класичні психологічні дослідження сутності емоцій та аспектів емоційної стабільності пов'язують з іменем К. Ізарда. Автор стверджує, що емоції варто розглядати як стимул чи причину наших вчинків, оскільки емоція мотивує, організовує, мобілізує та спрямовує наше сприйняття, мислення і дію [96]. К. Ізард вивчав цю проблему через біосоціальний напрямок дослідження, застосовуючи принцип відокремленого розгляду особистісних емоцій, в основі якого покладено еволюційно-онтогенетичний підхід (концентрування уваги на генетичному корінні рівня емоційної стабільності, розмежування між емоційним станом і власне емоцією людини [96; 97].

Б. Додонов уважав, що емоції – це процес оцінювання інформації, яка надходить у мозок про зовнішній і внутрішній світ. Доцільною для дослідження

видається заувага про те, що під час переживання емоції в організмі відбувається функціональна і енергетична підготовка поведінки, яка відповідає оцінці певної ситуації [71].

Не менш цінним є погляд П. Екмана, який, вивчаючи експресивну функцію емоційності, стверджує, що вони мотивують життя людини, передують у всіх її починаннях, виявляються сильнішими за основоположні базові мотиви голоду, статевого потягу і навіть прагнення до виживання. П. Екман акцентує увагу на наявності в кожній людині тригерів («спускових механізмів»), тобто унікальних сигналів, які виявляються переважно під час емоційних дій чи думок. Вивчаючи культуру і прояви емоцій населення різних країн, дослідник генерував ідеї про їх природу, стверджуючи, що вроджене відчуття і вираження емоцій властиве людині незалежно від культурної приналежності. Досліджуючи фактори впливу соціального оточення на емоційну стабільність, науковець зазначає, що керовані емоційні прояви відбуваються в соціумі як результат соціального наuczіння, а вираження емоцій відбувається в залежності від прийнятих у суспільстві норм. Спираючись на дослідження Ч. Дарвіна, П. Екман зазначає, що вроджені емоційні реакції сильніші за раціональне мислення, а одна з головних знакових особливостей емоцій – виокремлення їх із архетипічного досвіду [254]. Емоційні вираження диференціюються на ті, що властиві всім культурам, і ті, які належать лише певним соціогрупам. Загалом емоціям, спрямованим на оточуючих, властиве більш суттєве міжкультурне розрізнення. Соціальні норми виконують спрямовуючу функцію, створюючи організовані та однорідні вираження емоцій у всіх членів культури. У цьому випадку разом із біологічними та етнічними факторами, що є детермінантами емоційного вираження, суттєве місце займає процес соціального впливу.

На основі проаналізованих наукових праць виявляємо тісний взаємозв'язок між соціальним оточенням і емоціями особистості. З одного боку, під впливом соціального середовища здійснюється формування емоцій та ступеня їх вираження, з іншого – через фактор соціальної прийнятності

вираження емоцій у суспільстві, відбувається соціальна адаптація особистості. Результати наведених досліджень дають підстави розглядати емоції як конгломерат складних психічних процесів, що можуть взаємодіяти, підтримувати, впливати, підсилювати чи послаблювати один одного, спрямованість і результат дії яких має вагомий вплив на різні аспекти життя індивіда.

У контексті впливу на успішність професійної діяльності емоційну стабільність розглядали Г. Айзенк, Р. Кеттел, С. Оя, які пов'язували емоційну стабільність із емоційними станами та переживаннями особистості, характеризуючи її як набір певних емоційних рис [5; 262; 171]. Формування емоційної стабільності зумовлене емоційним досвідом і залежить від рівня професійної підготовки особистості. Так С. Оя вважає емоційну стабільність важливим елементом у підготовці до дій, вказуючи на значні переваги осіб, що мають високу емоційну стабільність і здатність регулювати емоційні стани, проявляючи незначні емоційні реакції в різних умовах діяльності [171].

А. Ольшаннікова, О. Чернікова розглядають емоційну стабільність як таку, що залежить від змісту емоцій, їх сили і лабільності [170; 246]. Так, наприклад, О. Чернікова це явище пояснює через призму двох факторів: з одного боку, відносного оптимального і стійкого рівня інтенсивності емоційних реакцій; з другого – позитивну, стабільну спрямованість емоційних переживань на діяльність людини, тобто стійкість якісних характеристик емоційних станів. А. Ольшаннікова підтримує думку, що для емоційної стабільності найголовніша детермінанта – виразне і стале домінування в людині позитивних емоцій. Зважаючи на те, що емоції є психофізіологічним феноменом і не проявляються без фізіологічних змін, то емоційні стани, що виникають, залежать від того, як індивід самоусвідомлює ситуацію. Розуміючи емоційну стабільність як здатність керування емоційними станами та проявами волі, А. Ольшаннікова і О. Чернікова висувають думку про те, що людина може вольовим зусиллям, чи аутогенним тренуванням змінювати емоційний стан, властивий певній ситуації, попереджати переживання, фізіологічні й

психологічні зміни. Емоційні переживання, у свою чергу, мають безпосередній вплив на соціальну поведінку.

Натомість Г. Маклаков зауважує, що найбільший показник емоційної стабільності детермінується вродженими анатомо-фізіологічними особливостями нервової системи людини, які мають динамічний характер. До них можна віднести такі якості, як емоційна реактивність, екстраверсія, інтроверсія, а також темперамент особистості [140].

М. Дьяченко і В. Пономаренко вважають, що емоційна стійкість сприяє зменшенню негативного впливу сильних емоційних факторів, допомагає при досягненні успіху в екстремальних ситуаціях, виробляє готовність до дій, є попереджувачим фактором крайнього стресу. Дослідники визначають емоційну стабільність особливістю темпераменту та силою нервової системи, характеризуючи її як рису особистості, інтегративну властивість чи психічний стан, що сприяє адекватному реагуванню та діяльності [81].

Як гіпотетичну властивість особистості характеризує емоційну стабільність Я. Рейковський, розглядаючи її у двох аспектах. Він визначає людину емоційно стабільною за такої умови: якщо, не зважаючи на емоційні подразники, вона лишається врівноваженою і величина її збудження не перевищує емоційного порогу. Другим аспектом є акцент на тому, що під час сильного емоційного збудження в поведінці людини не спостерігається порушень, тому її можна назвати емоційно стабільною. Звертаючи увагу на збільшення реакції на негативні подразники під впливом емоційної установки, автор зауважує, що емоційний процес впливає на формування перцептивного образу, зміст якого відповідає змісту емоцій. Також польський дослідник зауважує, що емоційні фактори мають місце впливу на пізнавальні процеси [187].

Емоційна сфера особистості слугує вагомим компонентом у функціонуванні і формуванні творчих цілей, виступаючи синтетичною єдністю у створенні ідеального образу. та є основою для створення продуктів творчої діяльності особистості. Так емоційність у креативних особистостей дослідила

Л. Малімон, яка розглядає це психічне явище, як стійку інтегральну властивість, яка характеризується модальністю та динамікою емоцій і почуттів. Науковець визначила у творчих особистостей підвищену емоційну збудливість, вразливість до емоціогенних факторів, домінування чуттєвого сприйняття навколишньої дійсності; встановила, що емоційні характеристики більш пов'язані з творчим потенціалом і рівнем вираження обдарованості особистості, аніж зі спеціальними здібностями та сферою професійної творчої реалізації. Л. Малімон відзначила, що в житті творчої особистості емоції відіграють дуже важливе значення і відзначаються своєю глибиною, виразністю та чуттєвістю [145; 146].

Для нашого дослідження є важливим акцент на значущій ролі емоційної сфери, так як емоції беруть безпосередню участь у запуску творчої уяви, визначаючи емоційний фактор як зв'язок асоціацій. При цьому емоційний елемент індивіда проявляється як провідний у виникненні бажань, прагнень, прояві задоволення, тобто є ознакою потреб і мотивів. У традиційному розумінні емоційна стабільність особистості характеризується психологічною стійкістю до зовнішніх впливів.

Узагальнюючи основні підходи науковців щодо розкриття концептуальності поняття емоційної стабільності, робимо такі висновки:

1) емоційна стабільність характеризується психологічною стійкістю до зовнішніх впливів (Я. Крушельницька);

2) емоційна стабільність залежить від вроджених анатомо-фізіологічних особливостей нервової системи людини, що мають динамічний характер, а також від процесів збудження і гальмування нервової системи, тобто від її властивостей (Г. Маклаков, Г. Айзенк, Л. Єрмолаєва-Томіна, В. Небиліцин, І. Павлов);

3) емоційна стабільність виступає як система природних і набутих в соціумі якостей особистості, які є результатом соціального наuczіння і змінюються залежно від культури, проявляючись в організованості емоційних,

вольових та інтелектуальних процесів, що виникають (П. Екман, Я. Рейковський);

4) емоційна стабільність є результатом емоційної саморегуляції особистості, здатністю керувати емоційними станами та проявами волі, що впливає на успішність діяльності й соціальну адаптацію, проявляється в єдності емоційних, вольових та інших чинників (Л. Аболін, А. Ольшаннікова, О. Чернікова);

5) емоційна стабільність є механізмом емоційної саморегуляції, який мобілізує особистість, не дозволяє негативним чинникам дезорганізувати її, та характеризується сприятливим емоційним ставленням до дійсності (Є. Мілерян, К. Платонов, В. Маріщук)

6) емоційна стабільність як властивість, об'єднує в одному понятті емоційну стійкість, стійкість емоційних станів, відсутність в особистості схильності до частотої зміни емоцій (М. Амінов);

7) емоційна стабільність є конгломератом емоційних і фізіологічних якостей системи саморегуляції особистості, спрямованість результату дії яких має вагомий вплив на різні аспекти життя індивіда (Г. Айзенк, Р. Кеттел, С. Оя);

8) емоційна стабільність виступає як інтегративна властивість, на рівень і структуру якої впливають параметри і тип освітнього середовища (Д. Іванов).

Результати ґрунтовного опрацювання наукових праць, що стосуються теоретичної бази з теми дослідження, дали змогу окреслити концептуальні межі поняття емоційної стабільності у психології (див. табл. 1.1).

У процесі аналізу основних напрямків дослідження визначено, що емоційна стабільність є підґрунтям, синтетичною єдністю у формуванні ідеального образу, вагомим компонентом у функціонуванні асоціативних зв'язків та запуску творчої уяви. В основі відмінностей рівнів емоційної стабільності лежить несхожість функціонування систем психологічної саморегуляції. При високому рівні емоційної стабільності окремі емоційні процеси виконують роль єдиного збалансованого емоційного процесу.

Таблиця 1.1

Концептуальні межі визначення поняття емоційної стабільності

№ п/п	Концептуальні межі визначення поняття емоційної стабільності	Автори досліджень
1.	Стійкість настрою, що окреслюються часом виникнення емоційних станів після тривалої дії емоціогенного фактора	Є. Ільїн
2.	Результат навчання, виховання, розвитку і вдосконалення регулюючих функцій емоцій	Л. Аболін, М. Дяченко, В. Пономаренко
3.	Характеристика сили (слабкості) нервової системи	М. Амінов, В. Маріщук, Ю. Блудов, Л. Серова
4.	Здатність керувати емоційними станами, де головною детермінантою існування емоційної стабільності є домінування позитивних емоцій	А. Ольшаннікова, О. Чернікова
5.	Рівновага між процесами збудження і гальмування нервової системи	Г. Айзенк, Л. Єрмолаєва-Томіна, В. Небиліцин, І. Павлов, В. Рождественская
6.	Здатність контролювати й стримувати астенічні емоції, що виникають	Є. Мілерян
7.	Рівень емоційної збудливості	Я. Рейковський
8.	Механізм саморегуляції функціонального стану людини	А. Маклаков

Емоційна стабільність є резистентністю особистості щодо несприятливої дійсності, вона створює внутрішній опір і не дозволяє людині активно включатися в ту чи іншу негативну діяльність, допомагає бути виваженою у своїх оцінках при відношенні до негативних і позитивних подразників.

Отже, на основі проаналізованих дефініцій поняття емоційної стабільності, його різних аспектів потрактування запропоновано власне бачення цього психічного явища: *емоційна стабільність* – індивідуальна здатність до регуляції та контролю емоційних станів, що забезпечує оптимальний фон емоційного реагування на різні ситуації та проявляється у емоційній врівноваженості й адаптивній активності особистості.

Дослідницький інтерес в різних професійних сферах, та різносторонній підхід сучасної психології до явища емоційної стабільності свідчить про актуальність дослідження даного феномену у художньо обдарованих особистостей. Загалом вивчення проблематики емоційної стабільності як умови прояву соціальної адаптованості на представниках інших професійних груп, та обґрунтоване перенесення цих результатів на сферу професій, що пов'язані з художньою обдарованістю, потребують узагальненого науково-методологічного підґрунтя та емпіричної експлікації достовірності і адекватності результатів прояву цього психологічного феномену.

1.2 Специфіка прояву соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості

Незважаючи на те, що розуміння феномену соціальної адаптованості є достатньо розрізненим, в узагальненому варіанті його інтерпретація стосується розгляду як одного з найважливіших показників психічного здоров'я особистості, її збалансованого емоційного стану та успішної соціалізації.

Передусім необхідно уточнити деякі аспекти щодо визначення понять «соціальна адаптація» і «соціальна адаптованість». Соціальною адаптацією є процес пристосування людини в соціумі, а явище соціальної адаптованості розглядається як позитивний наслідок цього процесу. Результат адаптованості проявляється у здатності людини в межах свого адаптативного потенціалу, без

застосування компенсаційних засобів, змінювати і пристосовувати своє емоційне, психічне і фізіологічне функціонування до умов соціуму.

Проблема соціальної адаптації особистості постала центральною у наукових розвідках різних дослідників, які намагалися подати власний аспект її тлумачення. У працях Б. Ананьєва, Л. Виготського, Е. Еріксона, О. Леонтьєва, З. Фрейда та ін. розглянуто класичні підходи до процесу адаптації і соціалізації особистості [11; 46; 255; 128; 230]. Так Б. Ананьєв уважав, що від моменту народження людина потрапляє у вже готові умови соціального середовища і її першочергове завдання – це формування нових, нероздільних із адаптацією, якостей [11; 12]. Л. Виготський зацентрував увагу на тому, що особистість формується в результаті культурного розвитку, інтеріоризації, саморегуляції і опанування соціальними формами поведінки, які, в свою чергу, є способами адаптації індивіда. О. Леонтьєв розглядав соціум як зовнішнє середовище, до якого людина повинна адаптуватися і пристосуватися на зразок пристосування тварин до умов навколишнього середовища. Саме суспільство є мотиватором у створенні певних цілей і діяльності, а формування особистості відбувається у процесі суспільного ствердження [46; 128]. Концептуальні засади З. Фрейда побудовані на сфері несвідомого та описі пристосувальних процесів особистості як захисних реакцій організму внаслідок конфлікту із зовнішнім середовищем. У межах уявлень вченого існує три види адаптації в соціумі: під час першої особистість змінює зовнішнє середовище відповідно до своїх потреб; у ході другої – здійснюються адаптаційні процеси в середині самого індивіда і він безпосередньо сам змінюється, протягом третьої – відбувається пошук сприятливих для комфортного існування умов, без зміни особистості і зовнішнього середовища. Адаптованість із представленої психоаналітичної позиції визначається за полярністю емоційного почуття і розглядається як здатність отримувати позитивні емоції [232].

У роботах сучасних психологів знаходимо нові грані вивчення цього феномену, як-от: О. Саннікова запропонувала науковий опис адаптивності особистості [202], А. Фурман впровадив психодіагностичні варіації вивчення

особистісної адаптованості [236]; Є. Караваєва охарактеризувала соціальну адаптацію і специфіку особистості підлітка [104]; О. Кузнецова репрезентувала аналіз індивідуально-типологічних чинників адаптивності особистості [119]; С. Хутка дослідила концептуальні засади поняття соціальної адаптованості [243].

Різнобічні дослідження психологічного і психофізіологічного змісту соціалізації вказують, що у злагодженості функціонування внутрішнього сприйняття й зовнішніх аспектів існування людини, ключову роль відіграє сформованість адаптованості. Підхід до розуміння процесів адаптації відомого дослідника І. Павлова й прихильників його теорії розглядає адаптацію з фізіологічного боку і визначає її як стійку систему постійно формуючих внутрішніх нервових процесів, що змінюються під впливом зовнішнього середовища [172]. Прихильники фізіологічного аспекту (Ю. Александровський [7; 8], Д. Анохін [13], Д. Дубровский [79], С. Семічев [208] та ін.) стверджують, що дезадаптованість і викривлення реальності виникає як наслідок втрат злагодженості у функціонуванні психічних механізмів.

Представники необіхевіористського підходу на чолі з Г. Айзенком, розглядають соціальну адаптацію як стан або процес змін фізичного чи соціального характеру, що охоплює соціальні відносини і культуру з метою підвищення здатності до виживання або досягнення відповідних цілей. Суть цього підходу щодо розуміння ролі адаптаційних процесів, полягає у встановленні рівноваги між індивідом і соціальним середовищем. Стан рівноваги може набуватися зі зміною особистості або зміною середовища, головною вимогою при цьому є задоволення потреб індивіда і суспільства [5].

У теорії гуманістичного психоаналізу Е. Фрома, соціальне середовище, у якому живуть люди, дослідник розглядає як зовнішні умови, до яких пристосовується особистість, а відносини індивіда з людьми і з собою називає соціалізацією. Описаний ним «феномен відчуження» розкриває труднощі людського існування – люди прагнуть до свободи і автономії, але сама по собі ця боротьба викликає почуття самотності від природи і суспільства. Інтенсивність

конфлікту між свободою і безпекою залежить від економічної та політичної систем суспільства. Подолання почуття відчуженості і самотності може здійснюватися шляхом відмови від свободи та придушення своєї індивідуальності або шляхом абсолютного підкорення соціальним нормам. При цьому любов і праця є ключовими моментами особистісної реалізації [234; 235].

Х. Хартман, узявши за основу концептуальні положення З. Фрейда, висуває власну теорію, у якій стверджує про незаперечну роль вроджених Его механізмів у процесах адаптації [цит. за 237]. Автор розглядає адаптацію як безперервний процес, який безпосередньо пов'язаний із біологічним корінням і є регулятором збалансування внутрішньо-системного і міжсистемного напруження. Дослідник розкриває проблему адаптації з погляду трьох підходів: як педагогічна проблема, як терапевтичне явище і як процес Его-психології. Х. Хартман, на відміну від свого попередника, З. Фрейда, вважав, що елемент конфлікту під час адаптаційного процесу не є обов'язковим. Він дотримувався думки, що існують адаптаційні процеси, пов'язані з конфліктними ситуаціями, але вони не є пов'язаними з ними. Розглядаючи різні чинники, що впливають на адаптацію людини, дослідник зауважив важливий момент щодо загальної характеристики фантазійного мислення. Психолог запевняв, що фантазії – це спроба вирішити проблему реального життя. Підтримуючи і розвиваючи цю думку, Х. Хартман пише, що фантазії разом із обдарованістю здатні будувати нові комбінації або просто допомагати в процесі навчання, наближаючи потреби людини до можливих шляхів їх реалізації. Інколи вони можуть виступати як відхід від реальності. Ця думка видається слушною для нашого дослідження, оскільки художньо обдаровані особистості – це люди з надзвичайно сильно розвиненою фантазією. Окреслюючи питання адаптації, науковець підкреслює, що рівень адаптованості безпосередньо залежить від ставлення особистості до навколишнього оточення і до наявних ситуацій. Крім того, він вказує на вагоме значення соціальних і біологічних факторів у процесі адаптації [цит. за 237].

Досліджуючи взаємодію особистості і соціального оточення, дослідники вказують, що проблема адаптованості людини полягає у ставленні її до світу, прагненні особистості пристосуватися до середовища і одночасному вмінні пристосувати середовище до своїх потреб [174]. Розглядаючи людську діяльність крізь парадигму адаптації, Ж. Піаже об'єднує дві полярно протилежні тенденції, відповідно до яких сутність адаптованості полягає в рівновазі асиміляції і акомодатії. Ще одним чинником адаптації є присутність такого варіанту взаємодії, як здатність і бажання особистості пристосуватися до самої себе шляхом поступової адаптації до свого соціального оточення. Адаптивна активність людини може бути спрямована на зовнішній і внутрішній світ особистості; останній, зокрема, визначається такими показниками, як адаптація до середовища, самоадаптація, перетворення середовища і само перетворення, прийняття себе і прийняття інших. Залежно від співвідношення цих чинників відбувається взаємодія особистості із суспільством та із самою собою [174]. Ж. Піаже розглядає процес адаптації як безупинний вплив суспільства на особистість. Він вважає, що людина від народження знаходиться в соціальному середовищі, суспільство безперервно трансформує її внутрішній світ, при цьому й особистість здійснює трансформаційний вплив на структуру середовища. Засобом адаптації людини виступають психічні процеси, де особливе місце належить інтелекту, який врівноважує процеси асиміляції та акомодатії.

Дж. Морено, як представник соціометричного погляду, заперечував розгляд сутності людини тільки з біологічного чи то психологічного боку. Він наголошував на ролі соціального аспекту [241]. Дослідник надавав великого значення комунікативним властивостям особистості і переконував, що адаптація не можлива без колективу й спілкування, які займають першорядне місце в соціальних процесах, вважаючи, що колектив може складатися з різної кількості людей. У зв'язку з цим, гармонізацію стосунків і уникнення конфліктів можна досягнути шляхом взаємообміну людей між колективами відповідно до їх інтересів та емоційних нахилів. Науковець виділяв

спонтанність, творчість і креативність незамінними чинниками у розширенні когнітивних та емоційних зв'язків, а продукти творчих актів – стимулами для включення спонтанності нових поколінь. Пояснюючи феномен талановитої людини, дослідник схилився до думки, що в процесі творчості відбувається трансценденція особистості, проявляються особливі здібності, які перевершують поведінку звичайних людей.

Аналізуючи інтеракціоністський підхід у соціальній науці, представлений поглядами Т. Шибутані, варто зауважити, що вагомим значення тут надається адаптативним здібностям особистості. Дослідник зауважував, що при адаптації індивід сам пристосовується до середовища і середовище пристосовує під себе. Проблемою адаптації та конфліктів вважав належність людей до різних соціальних груп. Нездатність людини виконати вимоги цих груп призводить до порушення процесу адаптації та виникнення конфліктних ситуацій. Вирішення конфлікту залежить від внутрішнього світу людини та її індивідуальних особливостей. Способом такого пристосування може бути перехід до іншої соціальної групи зі зміною діяльності або навіть самовідчуження, доведене до деперсоналізації [251].

Розглянуті аспекти соціометричного та інтеракціоністського підходів вважаємо актуальними, оскільки вони акцентують увагу на механізмах міжособистісних і соціальних стосунків, які впливають на ціннісні орієнтації індивіда та є вагомим регулятором взаємодії у суспільстві.

Представники гомеостатичної концепції розглядають явище адаптації як взаємодію людини і середовища, яка проходить на всіх рівнях організації особистості [27]. Кожен особистісний чинник цієї взаємодії, незважаючи на постійні зміни у навколишньому оточенні, відрізняється стабільністю та реалізується низкою психологічних станів, формуючи при цьому певні відносини між організмом і середовищем. Завдяки цьому індивід задовольняє свої нагальні особистісні потреби і реалізує значимі цілі. При цьому, зберігається психічне і фізичне здоров'я індивіда та відповідність його поведінки, психічної та емоційної діяльності згідно вимог середовища [27].

Ф. Березін пояснює ефективність адаптації фізіологічними особливостями індивіда, станом психічних функцій та інтегруючих механізмів, які забезпечують адекватність емоційного реагування й спрямованість поведінки. Також дослідник зауважує, що нервово-психічна стійкість в процесі пошукової активності є допоміжним фактором, який підвищує резистентність організму в процесі адаптації, проте наявність емоційного напруження без елементу пошуку порушує цей процес. Центральним фактором загальної адаптації він вважає психічну адаптацію, оскільки характер її регуляції визначає аспект адаптації в цілому. Важливо зазначити, що науковець стверджує, що на успішність адаптації впливають основні форми і механізми психозахисту та компенсації. Під психозахистом він розуміє особливу систему регуляції і стабілізації особистості, головною функцією якої є захист свідомості від факторів, що травмують особистість.

Слушним видається твердження А. Маклакова щодо зв'язку характеру мотивації та особливостей адаптації. При мотивації, спрямованій на досягнення успіху, спостерігається відсутність проявів тривоги, що є вагомим чинником, який впливає на позитивний результат адаптованості. При спрямуванні мотивації на уникнення невдач – елементи тривоги присутні. Це, у свою чергу, сприятиме виникненню проявів деструкції [140]. Дослідник дотримується думки, що в процесі життя у людини формується «я-концепція», яка є важливим елементом в структурі особистості, що безпосередньо чинить вплив на адаптаційні можливості. Також він розглядає Я-концепцію як ядро саморегуляції людини, як відносно стійку систему уявлень про себе та оточуючий світ. На основі цих уявлень відбувається побудова соціальної взаємодії, та формується самосприйняття, рівень домагань особистості, від цих чинників залежить орієнтація її мотиваційної сфери на досягнення успіху чи уникнення невдач [140, с. 438]. Науковець визначає характеристики, які безпосередньо впливають на адаптованість. До них належить рівень емоційної стійкості та конфліктності, відкритість, самосприйняття, та сприйняття інших,

моральна нормативність та соціальна значущість, орієнтація на суспільні вимоги й морально-етичні засади.

Про біологічні й соціальні фактори, які впливають на адаптованість, пише також Ю. Александровський, який вважає, що в кожній людині є індивідуальний адаптаційний бар'єр, який складається з психічного реагування особистості і має біологічний та соціальний фундамент. Цей бар'єр характеризується динамічністю, що проявляється в його постійному руйнуванні та відновленні. Прорив цього бар'єру призводить до порушення адаптації [7; 8].

Аналіз різнобічних підходів свідчить, що поняття соціальної адаптованості є результатом взаємозв'язку особистості та соціального середовища. Цей зв'язок проявляється через зміну взаємовідношення й функціонування кожної зі сторін. Особистість при цьому розглядається як система внутрішньої регуляції, а соціальне середовище – як простір існування особистості. Неоднакове розуміння феномену адаптованості в межах різних концепцій можна об'єднати, якщо розглядати динамічну рівновагу соціального середовища, у якому відбуваються адаптаційні процеси, і врахувати стабільність його еволюції як єдність законів і принципів, спрямованих на безперервний розвиток суспільства і особистості.

У контексті розгляду діяльності як вагомого чинника впливу на соціальну адаптацію варто звернути увагу на роботи Ж. Вірної, де вона стверджує, що аспектом активної адаптації є орієнтація на розвиток, видозміна самої діяльності та її суб'єкта, а аспектом пасивної адаптації є прагнення особистості просто досягти ефективних результатів діяльності у відповідності з її вимогами. Вчена визначає вагомим елементом адаптаційного процесу мотиваційно-сміслову регуляцію, розглядаючи і деталізуючи її як індивідуально зумовлений процес, що має циклічність. Ж. Вірна зауважує, що сфера професійної реалізації займає ключове місце в житті сучасної людини [42]. Під впливом професії відбувається професійна деформація особистості, набувається специфічність поглядів на світ. Це накладає відбиток на поведінку, звички, стереотипи й потреби людини. Наслідки професійної деформації

простежуються в особистому житті і взаєминах з іншими людьми, тому безпосередньо впливають на її соціальну адаптацію. Професійну деформацію доцільно розгляди в аналізі специфіки художньої обдарованості. Професійна деформація творчої особистості також має свої специфічні конструктивні і деструктивні ознаки. До перших відносяться уміння, навички інтереси і потреби; до других – негативні установки, манера поведінки, фізичний вигляд [44].

Адаптація сучасної художньо обдарованої людини відбувається методом вдосконалення адаптаційних можливостей унаслідок своєрідного відбору. Об'єктом цього відбору слугує культура, як носій соціального спадку, тобто, шляхом суспільної діяльності, художньо обдарована особистість через індивідуальні творчі акти забезпечує особистий розвиток і збереження. Художник у процесі соціальної адаптації проходить різні стадії творчого росту. Так, при соціалізації, несвідомо відбувається перетворення зовнішнього у внутрішнє, так звана інтеріоризація – перетворення соціального в індивідуальне. У процесі ж творчої діяльності виникає екстеріоризація, тобто перетворення внутрішнього в зовнішнє [11, с. 240]. Під час адаптації протягом свідомого життя художньо обдарована людина через інтеріоризацію та екстеріоризація підсвідомо опрацьовує весь набутий матеріал, намагаючись створити щось нове. У зв'язку з цим художнє мистецтво є своєрідною призмою внутрішнього і зовнішнього світу автора. Сприйняття художнього твору у суспільстві корелює із визнанням або не визнанням автора і, відповідно, сприяє чи не сприяє адаптації художника. Загалом внутрішній світ робить можливим або не можливим процес адаптації особистості. Адже світ перцепції, орієнтуючи людину за допомогою просторово-часових образів, постає вагомим елементом в адаптаційному процесі. Через його фактори (сприйняття, пам'ять, уява, мислення та ін.) відбувається відхід від реальності, або навпаки – повернення до неї.

Дослідження соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості охоплює спектр її відносин із оточенням, відкритість, товариськість,

фрустрованість, можливості реалізації і сприйняття у соціумі її творчого потенціалу. Процеси психіки поєднують особисте (простір індивідуального несвідомого) і колективне несвідоме, утворюючи сам процес самоадаптивності. К. Юнг такий процес називає архетипічним досвідом попередніх поколінь [256]. Частина науковців (Г. Айзенк, О. Байер, Ч. Ломброзо) наділяють художньо обдарованих людей нервово-психічною нестійкістю, репресивністю, неврівноваженістю, тривожністю, високим нейротизмом та низькою адаптивністю. Суспільство ж висуває до конкретної особи свої вимоги та очікування, вимагає побудови загальноприйнятих відносин і поведінки та певного конформізму, застосовує у соціальному контролі певні методи й санкції залежно відповідності чи невідповідності суспільним очікуванням поведінки особистості, координує індивідуальну поведінку. Перебуваючи у суспільному просторі, художньо обдарована особистість зіштовхується з проблемою пошуку тієї ніши самоусвідомлення і самореалізації, у якій вона б себе відчула затребуваною. Така двостороння взаємодія породжує продукт соціально-психологічної реальності, що характеризується індивідуальністю та складністю процесів, і, в результаті симбіозу такої взаємодії відбувається позитивна соціальна адаптованість особистості.

Неодноразово питання взаємозв'язку суспільства і діяльності осіб пов'язаних із мистецтвом висвітлювалося в дослідженнях А. Маслоу, О. Ранка, К. Роджерса, З. Фрейда [150-152; 185; 192]. Наприклад, З. Фрейд визначає мистецтво як засіб втечі від реальності, як засіб пошуку задоволення у внутрішньому світі психічних процесів. При цьому, він відмічав у людини фрустрацію, послаблення зв'язку з реальністю і занурення у світ ілюзій, та стверджував, що така сублімація, завдяки зміщенню лібідо, відіграє роль захисного механізму від страждань. З. Фрейд наголошував, що така техніка властива саме художникам [233]. На такий сублімуючий характер творчої активності в процесі адаптації вказують і інші науковці [53; 62].

Елемент творчості у процесі адаптації С. Максимова пояснює двома складниками – неадаптивною й адаптивною активністю [144]. Докладно

тлумачучи ці складники, вона зауважує, що внаслідок адаптивної активності, особистість розвиває свій потенціал, створює продукт творчості, реалізує свої цілі, втілює ідеї. А в результаті неадаптивної активності продукти творчості є не реалізованими.

Феномен соціальної дезадаптації творчих людей – це прояв пошукової активності особистості, засіб вирішення її життєвих конфліктів, а через індивідуальні елементи творчості – вираження нею суспільних аномалій [52; 70]. Зазначене явище варто розглядати як наслідок певних умов існування та засіб вирішення протиріч суспільного життя, як спосіб самоствердження художньо обдарованої особистості. Адже під час соціальної адаптації творчість є спробою вирішення протиріч між внутрішнім світом особистості, її сприйняттям і соціальними нормами, існуючими стандартами суспільства [53].

Прояв деструктивної соціальної поведінки творчо обдарованих особистостей Е. Фромм пояснює неможливістю виходу творчої енергії – нездатністю з'єднати себе в акті творчості зі світом. У цьому випадку в людини може виникнути бажання руйнувати. Потреба трансценденції в акті творчості є одним із рушійних елементів художньо обдарованого індивіда, витоки якого беруть свій початок із архитипічної потреби творити. Задоволення потреби людини в творчості сприятиме відчуттю гармонії і щастя, а руйнування – деструкції [235].

Своєрідне ставлення художника до зовнішнього світу полягає в тому, що цей світ існує для нього не тільки для споглядання, а й в першу чергу, є стимулом творчої фантазії. Усе, що відбувається навколо художньо обдарованої особистості є засобом пізнання і бажання вираження свого внутрішнього світу та емоцій [185].

Результати дослідження Л. Виготського свідчать, що поведінка людини є процесом врівноваження організму із навколишньою дійсністю. Це, у свою чергу, вказує, що чим складніші процеси врівноваження, тим важче проходить адаптованість особистості в суспільстві. У результаті адаптації у талановитій людини виникає потреба не тільки в емоційній рівновазі, а й у творчій

реалізації. У цьому випадку мистецтво є для особистості засобом емоційної рівноваги і, як наслідок, емоційної стабільності у критичних моментах [47]. Так, проведені спостереження свідчать, що студенти художніх спеціальностей, на відміну від своїх ровесників інших профілів, менш орієнтовані на економічні та соціальні цінності, а більше – на естетичні. Що стосується особливостей соціальної адаптації, то художники більш відчужені, менш товариські, вони менше наслідують у своїй поведінці загальноприйняті норми. Вони інтроспективні, більш мрійливі, радикальніші [195, с.107]. Майбутні живописці є меншими конформістами, вони більш довірливі, менше досвідчені в соціальному плані, ніж студенти інших відділень. Більш упевненими в собі й владними, ніж їх однолітки, виявились й жінки-художниці. Спостерігається також різниця в системі цінностей студентів різної художньої спеціалізації. «Вільні художники», на відміну від дизайнерів і художників реклами, перш за все орієнтовані на естетичні цінності, потім – на матеріальні і лише в останню чергу – на соціальні [161].

Психологи гуманістичного напрямку (А. Маслоу, К. Роджерс) схиляються до думки, що творчим особистостям властива емоційна стійкість й соціальна зрілість, вони мають високу адаптивність [150; 193]. На відміну від представників психоаналітичного та інших підходів, явище адаптації часто розглядається як процес, що не включає в себе вплив особистості на середовище з метою його зміни, а інтерпретується як ступінь збалансованості особистості та соціуму в поєднанні з внутрішнім емоційним станом. У свою чергу, процес пристосування характеризують як явище пристосування цінностей особистості до цінностей суспільства через різні стани конфлікту і фрустрації.

У зв'язку з тим, що феномен соціальної адаптованості людини належить до фундаментальних проблем психології та інших дотичних наук, вважаємо доцільним зіставити напрацьовані теоретичні пошуки для розуміння, окреслення й узагальнення основної суті успішної адаптованості сучасної особистості (див. табл. 1.2).

Категоріально-понятійні аспекти інтерпретації феномену соціальної адаптованості особистості

№ п/п	Феномен соціальної адаптованості особистості	Автори досліджень
1.	Формування нових якостей в умовах соціального середовища	Б. Ананьєв
2.	Опанування у процесі культурного розвитку, інтеріоризації, саморегуляції соціальними формами поведінки	Л. Виготський
3.	Захисна реакція організму внаслідок конфлікту із зовнішнім середовищем, що визначається як здатність отримувати позитивні емоції задоволення	З. Фрейд
4.	Стійка система постійно діючих внутрішніх нервових процесів, що змінюються під впливом зовнішнього середовища; злагодженість у функціонуванні психічних механізмів	І. Павлов, Д. Анохін Ю. Александровський Д. Дубровский С. Семічев
5.	Ставлення особистості до навколишнього оточення та ситуацій	Х. Гартман
6.	Стан досягнення рівноваги між індивідом та соціальним середовищем	Г. Айзенк
7.	Рівновага процесів асиміляції і акомодатії за допомогою психічних процесів та інтелекту	Н. Сарджвеладзе Ж. Піаже
8.	Міра збалансованості особистості та соціуму в поєднанні з внутрішнім емоційним станом	А. Маслоу К. Роджерс

Проаналізована ґрунтовна теоретична база вказує на унікальну, з дослідницької точки зору, ситуацію, яка створює вагому важливість мотивів

дослідження проблеми соціальної адаптованості сучасної художньо обдарованої особистості. Варто зауважити, що у художньо обдарованих особистостей досить сильно розвинутий пошуковий механізм, мотивація і цікавість. Світогляд таких людей не обмежується образно логічним аспектом мислення, а передбачає вихід за межі суспільних установок і обмежень особистості, вміння відокремлюватися від ситуації і створювати нові умови для досягнення головних цілей [100]. Цей аспект пов'язаний із синтезом конструктивної і художньої уяви індивіда, у якому пізнання спрямоване на розкриття самої суті людини [102].

Вістежено, що найвищою мірою це проявляється в художній діяльності і в мистецтві. Сьогодні у європейській психологічній науці, тема адаптації і залучення потенціалу творчої молоді у суспільстві є досить актуальною [267]. Залучення як робочого ресурсу творчих особистостей цікавить європейську спільноту через те, що одна з головних властивостей такої людини – це розвиток образного мислення, відсутність надмірного внутрішнього контролю і свобода проявів фантазії [260]. Засвоєння зарубіжного досвіду в Україні і напрацювання власного, сприятиме вирішенню багатьох питань, що стосуються адаптації творчої, художньо обдарованої молоді у суспільстві.

Звідси можемо зробити висновок, що рівень адаптованості особистості залежить від наявності доречних для використання якостей людини, що актуальні на певному, конкретному етапі соціальної адаптації. Отже, феномен соціальної адаптованості особистості полягає в досягненні гармонійної рівноваги між людиною і суспільством, в умінні задовольняти свої потреби в соціумі і визначається ступенем особистісних й набутих рис та якостей, що забезпечують задоволення цих потреб.

1.3 Художньо обдарована особистість: ознаки емоційної стабільності

Складність і загадковість структури творчої особистості неодноразово ставала об'єктом різновекторних наукових пошуків. Особливості емоційної стабільності художників визначалися багатьма критеріями, а емпіричний огляд опрацьованих розвідок свідчить про різнобічність отриманих результатів. Психологію творчості і розвитку творчо обдарованої особистості вивчали В. Клименко [107], В. Рибалка [188]; творчу обдарованість і виховання творчої особистості дослідив В. Моляко [159]. Природу художньої обдарованості особистості у різних її проявах проаналізували О. Антонова у ракурсі історичного і порівняльного аналізу [14], О. Завгородня у гендерному аспекті [87]; О. Кульчицька у соціальному середовищі [121]. С. Максимова охарактеризувала творчу нереалізованість як джерело шкільної дезадаптації [143]; Т. Федотова вказала на основні підходи до проблеми розвитку креативності особистості [226], а також описала особливості прояву вербальної креативності в студентів-мистецтвознавців [227].

У контексті змін критеріїв сприйняття особистості сучасним суспільством, художньо обдарованій людині в наш час потрібно виробляти психологічну готовність та емоційне налаштування до соціальних умов. Урбанізація й політична перенасиченість обмежила можливості людини в матеріальному та духовному житті, вимагаючи від неї максимальну кількість активності, динамічності та конкурентоспроможності. Першоосновними вимогами стали практично-логічне мислення, наполегливість, компетентність, цілеспрямованість. Природні психічні властивості та емоційні переживання людини відносяться до неважливих, а подекуди, навіть шкідливих для сучасного суспільства, вони блокуються або витісняються. Така неузгодженість та невідповідність між гальмуванням емоцій і віднесенням їх до соціально неактуальних засад стає підґрунтям для відсутності виходу психічної енергії, що призводить до її накопичення, виникнення деструктивної поведінки, емоційних зривів, нервово-психічних розладів і соціальних страхів.

Люди з розвиненими художніми здібностями мають більш загострено-чутливий емоційний світ і широку палітру емоційних переживань. Дуже висока гострота сприйняття і сила емоційної чуйності надто впливають на життя і творчий процес таких людей. На відміну від наукового сприйняття і пізнання, де відображення дійсності відбувається більш узагальнено, майже позбавлено емоцій, в естетичній сфері дійсність пізнається крізь призму емоційного оцінювання. Здатність реагування на емоції певною мірою визначає своєрідність та неповторність художньо талановитих людей.

Питання емоційної стабільності художньо обдарованої особистості розкрито частково, оскільки не існує одностайного погляду на цю проблему. Підґрунтям зацікавленості у відмінності емоційного сприйняття художньо обдарованих осіб зі звичайними людьми стала фізіологічна концепція І. Павлова, який на основі вивчення функцій півкуль головного мозку довів існування двох категорій людей – «художників» і «мислителів», які мають відмінності у способі сприйняття і мислення.

І. Павлов у своїх працях зауважував, що в «художників» переважає права півкуля і образне мислення у сприйманні дійсності, а в «мислителів» – ліва півкуля й абстрактне бачення.

У продовження попередньої ідеї, М. Ніколаєнко розвиває думку, що в людини права півкуля відповідає за чуттєве сприйняття, а ліва – за поняттєве відображення дійсності, в основі якої лежить логічне опрацювання чуттєвих вражень. Науковець вказує, що на фізіологічному рівні простежуються відмінності у задіяні півкуль головного мозку цих двох категорій людей, та існування різниці в абстрактності й образності їх світосприйняття [166].

У зв'язку з тим, що відмінності емоційності визначаються генетично і проявляються вже у новонароджених, то за допомогою емоцій відбувається перше ознайомлення та сприймання людиною навколишнього оточення. У художньо обдарованих осіб сприйняття проходить переважно через праву півкулю головного мозку, яка, у свою чергу, відповідає за емоційне сприймання

дійсності, тому емоції накладають першочерговий відбиток на їх соціальну адаптацію в суспільстві із раннього віку.

Дослідження емоційної стабільності творчих осіб у психології є суперечливим. Зокрема, Р. Кеттел вказує, що існує певна залежність емоційної сфери і специфічних характеристик художньо обдарованих людей. Підвищена невротичність, емоційна нестабільність і збудливість, висока інтенсивність емоцій, нервово-психічна нестійкість характерні для художньо обдарованих людей.

Ф. Баррон вважає, що для того, аби бути творчою, людина повинна бути частково невротиком [23]. А. Галін зазначає, що в людини після натхнення, осяяння, осягнення істини виникають сильні емоції (захоплення, захват, щастя тощо). Зважаючи на те, що в обдарованих людей у процесі творчості виникає багато таких емоцій, то їм більшою мірою притаманний стан підвищеної емоційності [48, с. 72-75]. З. Фрейд засвідчує, що через результати своєї праці особистість може виразити свої неусвідомлювані інстинкти і потяги (інколи навіть деструктивного характеру), трансформуючи їх у твори мистецтва в соціально прийнятній манері.

Через творчість митець може працювати з думками і почуттями, як позитивного так і негативного характеру. Іноді невербальний засіб виявляється єдиним інструментом, що розкриває й проясняє інтенсивні почуття та емоції. Якраз за допомогою образного зображення індивід має змогу краще розкрити свої емоційні переживання, ніж під час комунікації. Емоційна сфера, як будь-яке багатогранне явище, може бути окреслена в різних аспектах. Аналіз досліджень питання художньо обдарованої особистості свідчить, що емоції та емоційна стабільність виступають в якості регулятивних процесів і домінуючих мотивів в її структурі. Це висвітлено у працях таких вчених, як Т. Амабайл, Д. Богоявленська, Дж. Гілфорд, В. Дружинін, М. Колінз, Д. Мак-Кіннон, А. Маслоу, О. Матюшкін, В. Моляко, К. Роджерс, К. Тейлор, П. Торанс та ін. [9; 31; 76; 150; 153 та ін].

Наприклад, А. Маклаков вважає, що неповторність і своєрідність обдарованої особистості визначаються особливостями емоційного реагування, а важливою умовою творчої діяльності є наявність у людини переживань, які задають відповідний емоційний тон. Науковець звертає увагу й на певні позитивні риси: наявність у творчих особистостей семантичної, спонтанної та адаптивної гнучкості, здатності бачити об'єкти під незвичним кутом зору, змінювати його сприйняття та продукувати нові незвичні ідеї. Він акцентує увагу на тому, що у людей із художніми нахилами спостерігається високий рівень розвитку вольових процесів, проте, озвучуючи думку А. Адлера, передбачає, що творчість уможлиблює прояв певної гіперкомпенсації [цит. за 140].

Дослідження В. Моляко і Я. Пономарьова дають підстави стверджувати, що специфічні характеристики творчих осіб зреалізовані особливостями емоційної сфери, а творчі прояви активуються емоційними процесами [159; 180]. Наприклад, Я. Пономарьов зауважує, що для вирішення творчого завдання одного інтелектуального, свідомо організованого досвіду недостатньо, для цього повинен бути застосований інший досвід – неусвідомлюваний, який призводить до неосмисленого інтуїтивного пошуку і вирішення проблеми завдяки формуванню емоційної оцінки [180]. Такі науковці, як Ф. Баррон, Л. Єрмолаєва-Томіна, Р. Кеттел та інші теж висловлюють подібну думку [23; 84; 261 та ін.].

Пропускаючи через свою нервову систему образи зорового сприйняття, творча особистість створює свої власні, вибрані з навколишньої дійсності значеннєві об'єкти. Р. Арнхейм, досліджуючи психологію мистецтва, вважає, що через сигнатуру побаченого, художник у процесі своєї роботи, відображає зовнішню сторону речей і при цьому передає їх внутрішню природу [15].

Про те, що емоційні стани мають безпосередній вплив на творчість, говорить і М. Ніколаєнко, на думку якого, через твори мистецтва можна простежити емоційний стан особистості в момент написання твору, так як вираження емоцій із переживанням катарсиса, звільнення від важких думок,

витіснення із свідомості заборонених тем у художньо обдарованих особистостей відбувається через графічні образи, кольорову гаму і сюжет твору [166, с. 182].

Крім того, В. Богданович вважає, що художник вкладає в творіння певний спектр особистих станів. У цьому значенні мистецькі праці слугують допоміжним, діагностичним та корекційним елементом, через який проявляється закладене та приховане в психіці художньо обдарованої особистості. Дослідник підтримує думку, що мистецтво має дуже глибокий вплив на людину, дозволяючи вивести на зовні внутрішні негативні програми та отримати енергоінформаційний, емоційний заряд [30].

Тільки гармонійна особистість із розвиненою емоційністю може бути різностороннім творчим індивідом, оскільки саме емоції є поштовхом до початку творчої діяльності. Якщо саме сила і глибина почуттів займає вагоме місце в структурі талановитої особистості, то її творча діяльність обов'язково потребує високої емоційності.

В. Трусов відмітив, що творчим особистостям властиве різноманіття способів систематизації елементів, які викликають у них емоційний відгук, і їх сприйняття залежить від вже наявного в них образу. Дослідник указує, що творчій особі властивий високий ступінь незалежності, відмінності сприйняття, які відрізняються від сприйняття світу звичайних людей. Перцептивна лабільність, що регулює творчу активність, в художньо обдарованих особистостей виражена властивістю швидкої перебудови та переключення існуючих перцептивних схем. Вона сприяє утворенню нових і перебудовує старі категорії сприйняття. Автор відмітив ще одну характерну властивість: творчим людям притаманна здатність лояльно відноситися й сприймати відмінні від власної думки, особливості поведінки та спосіб життя інших [224].

Результати дослідження різних науковців переконують, що художники, а також люди, які займаються декоративно-прикладним мистецтвом, більше за інших самодостатні, комформні та мають сильне супер-Его. Художникам характерна багата уява та яскраво виражена естетична, романтична емоційна

спрямованість, проте вони мають незначну економічну спрямованість [101, с. 94–102].

О. Галін вважає, що саме глибинні емоції і відчуття створюють лінію спрямування в житті і діяльності особистості. Для того, аби пізнати людину, окрім загальних закономірностей, характерних для творчості, варто брати до уваги її індивідуальні риси, і особливо емоції [48, с. 125-133]. Дослідник розглядає емоції як засіб, що виштовхує нове бачення на зовні, перемикає розвиток мислення на новий напрямок – інтуїтивний. У свою чергу інтуїтивне мислення, завдяки своїй емоційній основі, послаблює і обмежує значення інших форм мислення.

Емоції у творчої особистості міняють співвідношення функцій мислення і поведінки в організмі. Проходячи всі стадії творчості, художньо обдарована людина за допомогою емоцій вчиться підтримувати інтуїтивне мислення, створювати внутрішні і зовнішні умови для відображення його нової форми. Науковець визначає творчість як джерело спокою, а розвиток здатності до творчості – як здатність у психологічному плані лікувати себе [48]. В. Сімонов указує, що емоції, які виникають у творчих особистостей внаслідок осяяння, чи то захоплення і щастя, є результатом досягнення внутрішньої гармонії і оцінкою ймовірності одержання позитивного результату [211].

Про зростання наукового інтересу до зв'язку емоцій і творчості зауважує О. Яковлева. Дослідниця підтримує думку, що емоції – складова творчого акту, а сам прояв творчості є реалізацією і вираженням особистої індивідуальності – наслідок прояву емоційних, аутентичних синдромів [258].

Ще один погляд на феномен творчих особистостей розглянуто в дослідженнях Н. Ізваріної та М. Ленцман. Автори зазначають, що така особистість на основі мінімальної інформації може знаходити найоптимальніше вирішення проблеми і легко змінювати напрямок при перших ознаках помилки. Творчу особистість вони наділяють високим рівнем індивідуалізації, а також такими рисами, як позитивне мислення, висока здатність до науцінності і виражена нервово-психічна стійкість. Процес самості у творчих людей

виявляється під час заглиблення в себе, при пізнанні людської природи. Також слушною видається твердження Г. Сельє, що активації творчого самовираження в обдарованих людей сприяє помірний стрес [207].

Виявлено, що яскраві емоційні стани, які властиві творчим особистостям, у тому числі і художникам, неодноразово привертають до себе увагу вчених. Сучасна динаміка розвитку суспільства і достатня кількість позитивних якостей художньо обдарованих індивідів зумовлює необхідність продовження дослідження в цьому руслі [49, с.7]. В сучасному суспільстві до різних вимог соціально затребуваної особи ще додається й творчість, яка сильно розвинена якраз у художньо обдарованих людей [268].

На думку А. Бергсона, художник завдяки своїй розвинутій інтуїції належить до числа особливих індивідів, які завдяки цьому чуттю пізнають світ, охоплюють його широко й універсально, бачать те, чого інші не помічають. Можливість вийти за межі традиційної проекції наділяє художньо обдаровану особистість здатністю згрупувати елементи в одне ціле, котрі по суті своїй такому групуванню не підтягали [26].

Яскравість та індивідуальність емоційних меж художньо обдарованої особистості проявляють через її реалізацію в сучасному культурному світі [222]. Сучасні митці ангажуються і активно реагують на стан суспільства та емоційні настрої в ньому [221]. Через їх експресивні витвори можна споглядати внутрішні переживання художньо обдарованих особистостей, їх емоційний стан у процесі створення творчого продукту. Якщо проаналізувати стилі і засоби вираження в мистецьких працях кольорової палітри і динамізму, то можна припустити, що емоційність і реакція на навколишню дійсність художників досить висока. Застосовуючи у своїх витворах рефлексії розуму й візуальних реакцій, художньо обдаровані особистості виражають максимальний емоційний конгломерат свого внутрішнього стану, його емоційних меж та соціального відбитку у свідомості. У процесі творчого акту митець так сильно занурюється в те, що творить, що у нього розмивається границя усвідомлення і

відокремлення себе від створеного продукту і самого мистецького акту. Виникає єдине когнітивно-ментальне утворення в свідомості.

Соціальний чинник у цій ситуації є одним із важливих зовнішніх факторів безпосереднього впливу на емоційну стабільність художньо обдарованої особистості. Саме він створює умови та можливість реалізації творчих ідей у художньо-культурній та естетичній діяльності. Соціальні стимули, здатність людини отримувати емоційне задоволення, а також адекватні матеріальні ресурси за умови, коли її особисті індивідуальні цінності співпадають із колективними і доповнюють їх, сприяють формуванню певного емоційного стану. Незважаючи на те що для художньо обдарованої особистості першоосновним виступає сам акт творення, а не результат. Ще на початку минулого століття Г. Сельє констатував той факт, що, окрім інстинкту самозбереження, художньо одарована людина має ще потребу у творчому самовираженні в соціальному середовищі [207].

Проблема вивчення обдарованості розглядається в іншому ракурсі, а саме багато науковців розглядає творчість і мистецтво як один з видів безумства, а також спосіб роботи з душевними стражданнями [134; 135]. Зокрема, М. Ніколаєнко на прикладі багатьох видатних творчих особистостей зауважує на їх емоційну нестабільність. Він досліджує, як із зміною емоційного настрою змінюється палітра кольорових асоціацій, і підтверджує зв'язок між кольоровим образом та емоційним станом. Автор констатує, що емоційна нестабільність проглядається через аналіз мистецького спадку відомих художньо обдарованих особистостей (М. Врубеля, Е. Мунка, І. Репіна, В. Сурікова та ін.). Для зазначених митців малювання відіграло роль адаптуючого фактору, і художньо обдарована особистість інтуїтивно вибирала її як біологічно доцільну [166, с. 185-195]. Дослідник підтримує гіпотезу, що у художників більш розвинута фантазія, образне мислення, адже вони мають більш плоскі асоціативні ієрархії, що сприяє створенню віддалених асоціативних зв'язків, які є базою творчих ідей.

Вважається, що у художньо обдарованій особистості відбувається інтеграція емоційної свідомості і чуттєвого відображення дійсності. Саме через творчість можливе проявлення життєствердності особистості, її буттєвих та емоційних сил. Хоча людина наділена несвідомо-інстинктивним прагненням до життя, у процесі натхнення в неї проявляється можливість довгий час знаходитися на межі зусиль, перебуваючи без їжі, сну і відпочинку. Особливі емоційні стани піднесення, що виникають в процесі творчої діяльності, супроводжуються яскраво вираженим естетичним захопленням, насолодою, піднесенням, замилюванням і т. ін. У цьому контексті вчені виділяють два основні емоційні партерна, що виникають: перший – творчий екстаз із нестримною енергією та збудженням нервової системи, сильними емоціями, що межують із соціальною неадекватністю; другий – інстаз – більш стриманий прояв емоцій, що прирівнюється до медитації і проявляється тихим милуванням, захопленням і радістю від споглядання. Під час таких емоційних станів творча особистість входить у фрустраційний стан – перестає розрізняти естетичні, образні, температурні, часові, звуко-шумові, смакові фактори та характеристики, аж до ступеня власного комфорту. Особистість втрачає на той момент статеву, інтелектуальну та соціально-ієрархічну значимість інших людей. Відбувається домінування мотиваційно-емоційної сфери мислення над раціонально-логічною, процес натхнення і творення пояснюється можливим проявом вищих сил, тобто творча особистість сприймає себе як провідника та інструмент.

Внутрішні переживання, стан психіки, процеси, що протікають у людини, мають сильний вплив і визначають характер художньої діяльності митця. Дослідники стверджують, що за виконаними працями, ескізами, етюдами, замальовками та чернетками можна провести психоаналіз художньо обдарованій особистості. Відомо, що багато емоційно нестабільних людей створювали геніальні твори, які визнавалися суспільством як шедеври [134, с. 86-102].

Емоційна збудженість художньо обдарованих людей, їх безпосередня поведінка, почуття емпатії можуть реалізуватись досить специфічно. Емоційна нестабільність, не врівноваженість, хвилювання чи стрес викликають збудження нервової системи й бажання виходу емоційної енергії через мистецтво.

Так, за дослідженнями Ч. Ломброзо, виявлено, що геніальність творів емоційно нестабільних людей проявляється в тому, що особистість виходить за межі здорового глузду і створює такі химерні образи, на виконання яких не наважилася б здорова, емоційно стабільна людина, визнавши їх нелогічними й безглуздими. Ч. Ломброзо висуває думку, що потреба реалізації через мистецтво може сприяти деструктивній поведінці, розвитку душевних хвороб тощо. Дослідник стверджує, що такі умови виникають тоді, коли в творчій людини з'являється нав'язлива мистецька ідея, проте результат неодноразової її реалізації не задовольняє повною мірою потреби особистості [134; 135].

Вчені висловлюють припущення, що обдарованість, талановитість та креативність знаходиться на межі між нормою і патологією [4, с 236]. Емоційна стабільність є фоном, на якому розвиваються психічна і практична діяльність художньо обдарованої людини, ці явища взаємопов'язані.

Ще на початку ХХ ст. Г. Сегалін, досліджуючи обдарованих і талановитих людей, заявляв, що геніальність і творчість досить близько межує з психопатологією. Проводячи аналіз природи талановитих особистостей, він робить висновок, що спадкове обтяження психічною нерівноваженістю порівняно зі звичайними людьми має в талановитих людей дуже високий відсоток. Зауважуючи, що для виникнення обдарованості особистості повинні бути створені такі генетичні умови, у яких, з одного боку, повинна бути спадковість, тобто наявність серед предків обдарованих людей, з іншого – з певної психопатологією. Дослідник уважав, що творча людина – це результат спадкового схрещення двох генетично-біологічних ліній потенційної обдарованості й спадкової ненормальності чи то психотизму.

Багатьом знаменитим творчим людям був властивий комплекс неповноцінності і бажання задовольнити своє марнославство. До основних чинників, які впливають на особистість і її художню творчість, належить соціальний фактор. Деякі дослідники вважають це основною, глибинною причиною девіантної поведінки у випадку незреалізованості чи не визнання суспільством. Ще однією з причин такої поведінки є самотність, яка проявляється на піку визнання у суспільстві. Є думка, що прагнення до домінування та виникнення так званої «зіркової хвороби», до якої мають схильність багато публічних, творчих людей, призводить до втрати здібностей, а захоплення алкоголем або наркотичними речовинами виникає як наслідок неможливості справитися з ейфорією та сильним емоційним напруженням [50].

Емоційна вразливість художників постає причиною виникнення ще однієї проблеми, на яку потрібно звернути увагу, – це застосування наркотичних стимуляторів для посилення натхнення або для «заглушення» певних невдач. Порушена проблема посилюється упередженим ставленням до художньо обдарованих особистостей у суспільстві. Вважається, що це емоційні, далекі від реальності, не комунікативні, достатньо розсіяні, надто експресивні особистості, часто схильні до вживання наркотичних засобів, а особливо алкоголю.

Негативний фактор вбачаємо в тому, що суспільство поблажливо ставиться до вживання творчими людьми алкоголю, вважаючи це нормою, методом стимулювання чи сприяння створенню геніального продукту. Дія наркотичних речовин послаблює контроль логіки над поведінкою, перемикає увагу на інше сприйняття ситуації, яка відбувається у певний момент, створюючи цим підґрунтя для переходу інформації із підсвідомості у свідомість. Такий метод визначається як пошук засобу зняття емоційної напруги чи втечі від реальності внаслідок невизнання суспільством продуктів творчості художньо обдарованої особистості [48, с. 203-210].

У зв'язку із загостреним емоційним сприйняттям у процесі сильного занурення у творчість, талановита особистість свідомо позбавляє себе

правильного способу життя, відпочинку і сну, намагаючись збільшити час творчості. Як наслідок цього – перевтома, сильне емоційне збудження, безсоння, депресія, що підсилюється напругою всіх фізичних сил. Виникнення депресії, яка може протікати у важкій формі, притаманне 42 % художників. Крім того, наявність у них психічних хвороб вища, ніж в інших людей. Це вказує на суттєвий рівень емоційної нестабільності художньо обдарованих осіб, підвищений ризик суїцидальних нахилів, використання ними наркотичних препаратів, для стимуляції емоційного стану, загострення світосприйняття і народження оригінальних, творчих ідей [166, с. 254-261].

Проблемою для особистості і суспільства є той фактор, що творча молодь часто використовує галюциногенні наркотичні речовини для стимулювання фантазії й образного бачення. У своїх дослідженнях сучасні науковці звертають увагу на проблему зловживання художниками наркотичних речовин, спиртних напоїв і наголошують на критичних межах емоційних станів, тяжкої душевної депресії художньо обдарованих особистостей [50]. О. Галін пише, що саме алкоголь підсилює дію накопичених у підсвідомості емоцій, і при вживанні алкоголю людина дає вихід цим емоціям і відчуває схожі переживання на ті, що під час натхнення. Дослідник робить висновок, що при створенні оптимальних умов для творчої реалізації, створюється підґрунтя для вільного переходу інформації з підсвідомості у свідомість – це і буде кращим профілактичним методом деструктивної поведінки, пов'язаної із вживанням наркотичних препаратів [48, с. 203-210].

Схожу думку висловлює С. Гроф, уважаючи вихід творчої енергії і творчу реалізацію методом балансу такого переходу. У сеансах із застосуванням ЛСД, де брали участь художники, він виявив, що дозволеність тяжким емоційним потокам іти безперешкодно своїм природним шляхом, сприятиме звільненню організму від емоційних наслідків різного травмування, а в наслідок не виходу емоцій відбувається деструкція поведінки. Дослідник зауважує, що за допомогою засобів художнього вираження, при малюванні чи живописі відбувається внутрішнє переживання емоцій з послідуєчим шляхом винесення

їх на зовні через акт творення, окрім того так здійснюється направлення емоційної енергії в певне русло [58].

Із метою створення узагальненої картини теоретичних напрацювань щодо емоційних ознак художньо обдарованої особистості, доцільно побудувати концептуальну матрицю репрезентованих наукових положень (табл.1.3.).

Таблиця 1.3

**Категоріально-понятійна матриця емоційних ознак
художньо обдарованої особистості**

№ п/п	Емоційні ознаки художньо обдарованої особистості	Автори досліджень
1.	Підвищена емоційність, невротичність, емоційна нестабільність, емоційна збудливість, висока інтенсивність емоцій, емпатія	М. Ніколаєнко, Ч. Ломброзо, Б. Базима, Ф. Барон К. Абульханова-Славская
2.	Ескапізм, високий рівень фрустрованості	З. Фрейд
3.	Адаптивність, інтернальність, високий рівень розвитку вольових процесів	А. Маклаков
4.	Емоційність, інтернальність	О. Галін, В. Сімонов
5.	Емоційна стійкість, нервово-психічна стійкість, альтруїстична спрямованість	Н. Ізваріна, М. Ленцман
6.	Прийняття інших, естетична та романтична емоційна спрямованість	В. Тусов

Отже, у результаті опрацювання теоретико-методологічної бази з проблеми емоційної стабільності художньо обдарованої особистості, виявлено, що основними детермінантами різного ступеня її вираження можуть бути індивідуально-психологічні властивості людини, особливості переживання нею емоцій та специфіка поведінково-адаптивної активності. Така різнополярність емоційних ознак художньо обдарованої особи дає змогу окреслити межі вираження емоційної стабільності. З одного боку, межа вираження

проявляється у чуттєвому, емоційному сприйнятті, яке є призмою сприймання дійсності та регулятором мотивів; із другого – виражаються нестримною енергією та збудженням нервової системи, сильними емоціями, що межують із соціальною неадекватністю.

Висновки до розділу 1

1. Теоретико-методологічний аналіз проблеми емоційної стабільності особистості дав змогу презентувати узагальнене розуміння означеного феномену засобом поступового розгляду організації емоційної сфери та емоційних ознак соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості. Зокрема зазначено, що функціонування емоційної сфери визначає зміст відображувально-приспосувальної діяльності людини, а така її характеристика як емоційна стабільність є центральною ознакою внутрішніх переживань, який визначається інтенсивністю, гнучкістю, лабільністю, змістовністю емоційних процесів людини. Окреслено основні підходи вивчення феномену емоційної стабільності особистості – теорія єдності зовнішнього і внутрішнього у детермінації психічного; системний підхід до вивчення психічних явищ; структурно-генетичний підхід до життєвого світу особистості. Вивчення природи емоційної стабільності проводиться в двох основних аспектах – психологічному і психофізіологічному.

Категоріально-понятійна інтерпретація емоційної стабільності пов'язана із вивченням: змісту емоцій, їх сили і лабільності; детермінації вродженими анатомо-фізіологічними особливостями нервової системи людини, які мають динамічний характер (емоційна реактивність, екстраверсія, інтроверсія, а також темперамент особистості); емоційної стійкості людини; емоційності у структурі властивостей особистості; форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини; стійкості настрою як стійкого емоційного стану людини; здатності людини до емоційної саморегуляції; емоційних станів та переживань особистості; здатністю регулювати емоційні стани, проявляючи

незначні емоційні реакції в різних умовах діяльності; виразного домінування в людині позитивних емоцій; здатності керування емоційними станами та проявами волі тощо.

Запропоновано власне розуміння *емоційної стабільності* як індивідуальної здатності до регуляції та контролю емоційних станів, що забезпечує оптимальний фон емоційного реагування на різні ситуації та проявляється у емоційній врівноваженості й адаптивній активності особистості.

2. На основі проаналізованих наукових праць виявляємо тісний взаємозв'язок між соціальним оточенням і емоціями особистості. Також зазначено, що емоційна сфера особистості слугує вагомим компонентом у функціонуванні і формуванні творчих цілей, виступаючи синтетичною єдністю у створенні ідеального образу та є основою для створення продуктів творчої діяльності особистості.

Категоріально-понятійні аспекти інтерпретації феномену соціальної адаптованості особистості стосуються розгляду: формування нових якостей в умовах соціального середовища; опанування у процесі культурного розвитку, інтеріоризації, саморегуляції соціальними формами поведінки; захисної реакції організму внаслідок конфлікту із зовнішнім середовищем, що визначається як здатність отримувати позитивні емоції задоволення; стійкої системи постійно діючих внутрішніх нервових процесів, що змінюються під впливом зовнішнього середовища; злагодженості у функціонуванні психічних механізмів: ставлення особистості до навколишнього оточення та ситуацій; стан досягнення рівноваги між індивідом та соціальним середовищем; рівноваги процесів асиміляції і акомодатії за допомогою психічних процесів та інтелекту; міри збалансованості особистості та соціуму в поєднанні з внутрішнім емоційним станом.

3. Окреслено ознаки емоційної стабільності художньо обдарованої особистості через індивідуально-психологічні властивості переживання емоцій та специфіку поведінково-адаптивної активності. Проаналізовано межі вираження емоційної стабільності: від прояву у позитивному чуттєвому,

емоційному сприйнятті до варіантів прояву нестримної енергії та збудження що межує із соціальною неадекватністю.

Складено категоріально-понятійну матрицю емоційних ознак художньо обдарованої особистості через аналіз: підвищеної емоційності, невротичності, емоційної нестабільності, емоційної збудливості, високої інтенсивності емоцій, емпатії; ескапізм, високий рівень фрустрованості; адаптивності, інтернальності, високий рівень розвитку вольових процесів; емоційної стійкості, нервово-психічної стійкості, альтруїстичної спрямованості; прийняття інших, естетичної та романтичної емоційної спрямованості.

Грунтовне вивчення напрацювань щодо поняття емоційної стабільності та соціальної адаптованості на теоретичному рівні, з'ясування їх структурно-функціонального статусу і основних властивостей прояву, створює основу для можливості проведення емпірико-діагностичного дослідження на генеральній сукупності студентів художніх спеціальностей.

Основні положення розділу викладено в таких публікаціях автора:

1. Прокопович Т. А. Теоретичний аналіз та обґрунтування проблеми соціальної адаптованості особистості // Т. А. Прокопович // Матеріали V Міжнарод. наук.-практ. конф. “Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень”. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – Том 2. – С. 219-221.

2. Прокопович Т. А. Емоційні координати творчого потенціалу студентів художніх спеціальностей. // Т. А. Прокопович // Вісн. Чернігів. нац. пед. ун-ту. Серія : Психологічні науки. – Чернігів : Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2011. – Вип. 94. – Т. 2. – С. 117-119.

3. Прокопович Т. А. Емоційна стабільність особистості: категоріально-понятійний аналіз / Т. А. Прокопович // Матеріали VIII Міжнарод. наук.-практ. конф. «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень». – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – Т. 2 – С. 496-498.

4. Прокопович Т. А. Емоційна стійкість художньо обдарованої молоді: психологічні межі соціальної адаптованості / Т. А. Прокопович // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка Національної АПН України / [За ред. С. Д. Максименка]. – К., 2011. – Т. XIII. – Ч. 6. – С. 251-257.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ЯК УМОВИ ПРОЯВУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНOSTІ ХУДОЖНЬО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Концептуальні та методологічні засади дослідження

Узагальнення основних теоретико-методологічних та емпіричних конструктів вивчення взаємозв'язку емоційної стабільності та соціальної адаптованості особистості дає всі підстави для розробки власної наукової позиції щодо її дослідження на вибірці художньо обдарованої особистості.

Передусім, хотілося б зробити акцент на специфіці розвитку художньо обдарованої особистості, адже добре відомим є факт, що творча особистість визначається високою життєвою енергією, працездатністю, домінантністю уваги (здатність довгий час утримувати свою увагу на певному об'єкті чи проблемі), критичністю мислення, впевненістю в собі, почуттям власної гідності, високою самооцінкою, кмітливістю, внутрішньою свободою та ін. Презентовані у першому розділі дисертації центральні характеристики художньо обдарованої особистості, уможлиблюють розуміння такої особистості, наділеної оригінальністю, здібністю сприймати та освоювати не лише те, що уже є створеним, але і створювати щось самостійно; і надзвичайним прагненням до творчості. Також для художньо обдарованої особистості властива стійка мотиваційно-творча активність, що проявляється в єдності з високим рівнем художніх здібностей та здатністю до саморозвитку, самоактуалізації та професійного самовдосконалення.

Сучасна психологічна наука вміщує в себе значну кількість доробок щодо вивчення природи творчої обдарованої особистості, її механізмів та етапів становлення [14; 32; 76; 158; 179; 223 та ін.]. З огляду опрацьованого матеріалу констатуємо інтерпретаційний факт художньої обдарованості як рушійної сили

та джерела розвитку особистості. Так, художньо обдарована людина продукує в собі такі здібності як мислення, уява, увага, пам'ять, переконання, активність та такі вольові якості особистості як ініціативність, рішучість, наполегливість, вміння володіти собою, оригінальність, високу самоорганізованість та працездатність. Кожна здібність людини – це її складна властивість, внутрішня можливість відповідати вимогам, які ставить перед нею діяльність, і спирається на низку інших властивостей таких як досвід людини, здобуті нею знання, вміння та навички, її інтелект, що виявляються в навчальній, трудовій, особливо науковій та іншій діяльності і є необхідною умовою її успіху [141].

Розвиток художньої обдарованості неможливий без входження особистості у соціум: у характеристиці художньої обдарованості вираженою є єдність природного і соціального в розвитку особистості. Тому центральною лінією побудови концепції дослідження є методологічний аналіз проблеми в межах соціалізації особистості, і зокрема в таких її ознаках як соціальна адаптованість.

На користь наведеного положення можна навести висловлювання С. Степанова, який, розглядаючи творчий потенціал, говорить про так звану «психоенергетичну напругу, що виникає між прагнення, можливостями та реальним життям людини» [218, с. 15]. Тобто процес творчої реалізації людини неможливий без включення її у соціальне середовище, яке розглядають як сукупність соціальних, економічних, політичних, духовних, територіальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), що впливають на становлення особистості, формування її свідомості, тобто зовнішні умови впливу. Зовнішні умови завжди співвідносяться із внутрішніми, а співвідношення зовнішнього і внутрішнього, тобто соціального і психічного змінюється на різних етапах розвитку, що свідчить про різний рівень соціалізації особистості [116].

Зміст соціалізації особистості визначається рівнем розвитку самоактуалізації особистості як активного суб'єкта життєдіяльності. Так, для особистості, що реалізує потребу в самоактуалізації й розвитку активності,

властиві ефективно сприймання реальності, концентрація уваги на проблемі, незалежність, свіжість сприймання, креативність. Це особистість, яка розвивається, є внутрішньо вільною, творить себе і навколишній світ. Для неї важливе вираження своєї неповторності, унікальності, індивідуальності. Вираження своєї індивідуальності та унікальності особистість знаходить у будь-якій, зокрема у творчій діяльності, яка не може відбутися інакше, як шляхом використання «індивідуальної методики», індивідуального таланту і його своєрідних хитрощів [196, с. 122].

Наукові погляди на розкриття змісту поняття художньо-естетичної обдарованості запропонували такі вчені, як Б. Ананьєв [12], Л. Виготський [47], І. Гльїн [99], А. Мелік-Пашаєв [156] та ін. Для конкретизації понять «художньо обдарована особистість» і «здібна особистість» на основі опрацювання вищезазначених праць, встановлено, що терміном *обдарованість* окреслюють сукупність здібностей, які утворюють якісну структуру індивідуальних якостей особистості і зумовлюють успішну її діяльність у визначеній сфері, а також ідентифікують цю особистість серед інших. Із фізіологічного погляду обдарованість – це прояв розумових, художніх чи то фізичних можливостей людини, які суттєво перевищують середній рівень. Художня обдарованість – якісне поєднання художніх, творчих та естетичних здібностей, своєрідна матриця для формування навиків художньої діяльності. Обдарованість характеризується наявністю певних ознак, до яких можна віднести такі: наявність специфічної діяльності (у цьому випадку художньої), швидке її освоєння та успішність виконання, пошук і використання нових способів роботи у вказаному напрямку, прагнення до більш глибокого оволодіння предметом. Наявність високого рівня здібностей у людини вказує про особливо яскраву обдарованість – талант чи навіть геніальність. Спеціальна обдарованість (у нашому випадку художня) має вплив на вибірково спеціалізацію психологічних ресурсів і підсилює індивідуальні якості особистості, її своєрідність та самобутність. Художня обдарованість може

проявлятися дуже рано – у дитячому віці, а це, у свою чергу, істотно впливає на формування особистості та її соціальну адаптованість.

В нашому дослідженні термін *художня обдарованість* використовувався у розумінні наявності художніх можливостей людини, які суттєво перевищують середній рівень звичайної людини, а також як якісне поєднання художніх, творчих та естетичних здібностей.

Художня обдарованість як і творча активність, мають тенденцію до самовираження і здобуття досягнень відповідно до їх можливостей. А. Маслоу стверджував, що особистість, що самоактуалізується – це особистість, яка живе повним життям, це людина, яка досягла того рівня особистісного розвитку, що потенційно закладений в кожного з нас. Але кожна людина прагне реалізувати свій внутрішній потенціал по-своєму, що з одного боку, сприяє процесу індивідуалізації, а з іншого, – може обмежувати рівень досягнень людини в наслідок недостатньо докладених зусиль. Таким чином, за А. Маслоу, в кожній людині закладене «здорове зерно», яке може розвинути, а може і не розвинути в повноцінну особистість [152, с. 20]. Тобто кожна особистість у ході життєдіяльності виходить на рівень соціальної адаптованості чи то неадаптованості, що визначає ефективність її життєвої самореалізації. Часто хід адаптації визначають емоції, оскільки їх спрямованість звернена на мобілізацію вегетативного забезпечення адаптації та на формування її адекватного поведінкового та рухового компоненту [78; 124].

Найопрацьованішою зарубіжною теорією адаптації особистості є психоаналітична концепція, яка розглядає адаптацію як гомеостатичну рівновагу особистості з вимогами зовнішнього оточення та внутрішніми стимулами. Зміст процесу соціально-психологічної адаптації описується формулою «конфлікт – тривога – захисні реакції». Індивід вважається адаптованим, якщо системі психологічного захисту вдається обмежити свідомість від конфлікту, а у випадку, коли захисні реакції є недостатніми для усунення тривоги із свідомості, то виникає дезадаптація [165].

Представники гуманістичного підходу тлумачать адаптацію як оптимальну взаємодію особистості та середовища, що виражається у формулі «конфлікт – фрустрація – акти пристосування». В гуманістичній теорії К. Роджерса факт існування конфліктів та тривожності інтерпретується як неконгруентність самої та досвіду [193]. У когнітивістському підході в дослідженні адаптації вивчаються процеси каузальної атрибуції, феномен самосприйняття, когнітивні детермінанти емоційних станів, де основним положенням є прагнення до гармонії, узгодженість когнітивних репрезентацій зовнішнього світу та себе [186].

Виділяють такі три основні різновиди соціально-психологічної адаптації: 1) нормальна, яка приводить до стійкої адаптованості особистості у типових проблемних ситуаціях; 2) девіантна, що забезпечує задоволення потреби особистості саме у цій групі чи то соціальному середовищі; 3) патологічна, яка повністю або частково здійснюється за допомогою патологічних механізмів, форм поведінки та яка приводить до утворення патологічних комплексів характеру, що входять у склад невротичних і психотичних синдромів [33]. В межах аналізу діяльності виділяють такі основні типи адаптаційного процесу: тип, що характеризується домінуванням активного впливу на соціальне середовище; тип, що визначається пасивним, конформним прийняттям цілей і ціннісних орієнтацій групи, які формуються залежно від структури потреб і мотивів індивіда [21].

Результат недостатньої затребуваності молоді в суспільстві, тобто на початку свідомого самостійного суспільного життя і працевлаштування, загрожує негативними наслідками, які призводять до того, що адаптація молодих людей знижується, натомість підвищується тенденція до тривалого безробіття та деструктивних змін у поведінці. Це постає одним із основних бар'єрів на шляху професійного становлення і реалізації художньо обдарованої молоді. Виявлено, що за результатами МОП (Міжнародної організації праці), найвищий рівень безробіття в Україні спостерігається саме серед молодих людей у віковій групі до 24 років, тобто в основному охоплює період, який

досліджуємо в роботі, і становить 33,7 % відповідно до кількості економічно активного населення даної вікової групи [190].

Із входженням України в новий інформаційно-технічний простір, прагнення наближення до європейського рівня життя поступово формує нове поле сприйняття художньо обдарованих людей. На державному рівні розроблена програма підтримки можливості самореалізації творчої молоді. Незважаючи на доцільність акцентування уваги на цьому питанні, усе ж проблеми мистецтва і культури залишаються другорядними, на перший план виходять економічні та політичні питання. Відповідно до теорії мотивації А. Маслоу, людська поведінка визначається широким спектром потреб, першочерговими із яких постає задоволення фізіологічних потреб (їжа, вода, житло), а більш високі, індивідуальні запити – затребуваність у творчості, продуктах мистецтва і культури, самовираження та самореалізація, виникають і задовольняються опісля. Отже, при негараздах на найнижчому – фізіологічному рівні, на який впливає економічна та політична нестабільність у суспільстві, відбувається зниження потреб духовного і культурного напрямків.

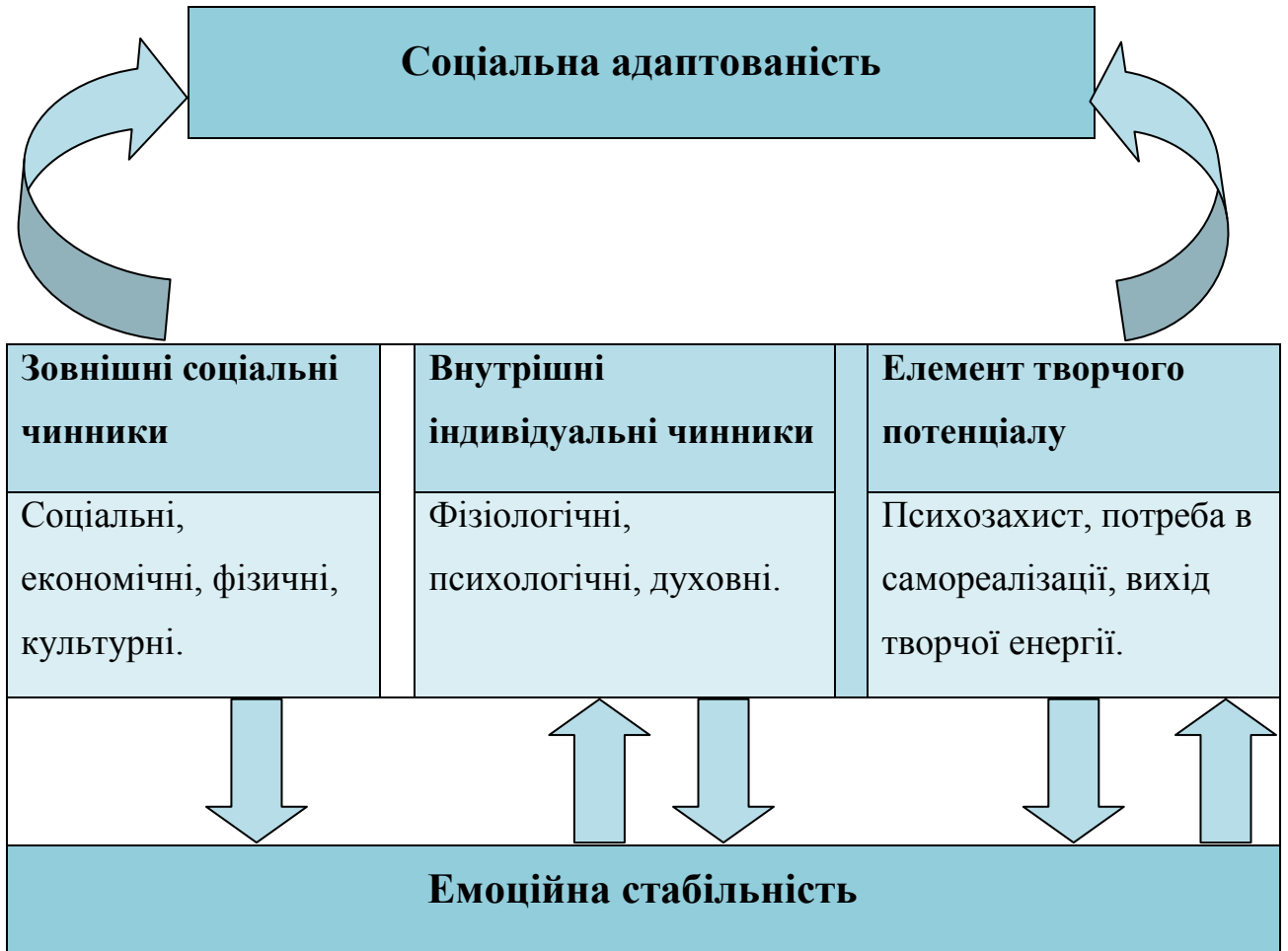
Потрібно зважати, що в зазначеному віці на соціальну адаптованість впливають, з одного боку – загальні психологічні фактори та особливості юнацького віку, з іншого – специфіка нахилів особистості, обрана професія та можливості працевлаштування, а також умови життя і діяльності у вищому навчальному закладі. Дослідження, присвячені вивченню особистості студента [39; 80; 160; 165; 195 та ін.], переважно акцентують увагу на суперечливості його внутрішнього світу і складності усвідомлення своєї самотності у згадуваний період. Адже саме тоді відбувається формування яскравої висококультурної індивідуальності та ідентичності особистості, яку загалом можна вважати аналогом самовизначення і, як наслідок, успішної адаптованості. Зважаючи на те, що на рівень особистісної зрілості, гармонійності та загальний розвиток художньої культури людини впливають її духовні можливості та художні вподобання, то ці чинники відповідно

виступають додатковим впливом на емоційну стабільність, а отже, і на соціальну адаптованість індивіда.

На нерозривність зв'язку соціального середовища і творчості вказує Л. Єрмолаєва-Томіна. Стверджуючи, що суттєвими факторами, які мають місце впливу на розвиток і реалізацію творчого потенціалу є зовнішні умови. Зовнішнє середовище для художника вона порівнює із ґрунтом для рослини, визначаючи соціум, як такий, що впливає на мистецтво з середини. Вчена зауважує, що соціальні фактори можуть блокувати, або стимулювати реалізацію індивідуально-творчого потенціалу. До соціальних факторів що блокують творчий потенціал відносить: відсутність достатнього сенсорного досвіду в дитинстві, близьке оточення, колективне виховання, навчання, професійне навчання. До факторів, що сприяють актуалізації творчого потенціалу відносить вище перераховані фактори, тільки у зміненому вигляді, і додаються ще: взірець для наслідування, очікування дорослих та індивідуальну соціальну значимість [84]. Безпосередній зв'язок творчого потенціалу та емоційної сфери проглядається через естетичну та романтичну емоційну спрямованість, психомоторну емоційність, та тривалість емоцій. Має місце впливу також інтернальність та нервово-психічна стійкість та ін. Усі ці чинники, включаючи внутрішній стан особистості, потребу у творчій реалізації, економічний статок, благополуччя й рівень розвитку суспільства, та ін., формують зовнішні та внутрішні фактори, які різними шляхами впливають на емоційну сферу людини, її адаптаційні процеси.

Систематизуючи методологічні конструкти вивчення соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості, нами запропоновано авторський варіант моделі чинників структурної організації соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості, у якій виділено основні чинники прояву соціальної адаптованості та можливі її функціональні зв'язки із явищем емоційної стабільності художньо обдарованої особистості. Загалом запропонований варіант теоретичної схематизації вивчення цього феномену, наочно демонструє логіку взаємозв'язку соціальної адаптованості із емоційною

сферою художньо адаптованої особистості: спрямованість адаптивної активності художньо обдарованої особистості безпосередньо пов'язана з емоційним фактором і налаштована не тільки на соціальне оточення, а переважно на внутрішній світ, власні цінності й норми у контексті сприйняття (Рис. 2.1.)

Рис. 2.1. Чинники структурної організації соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості

Передовсім на соціальну адаптованість художньо обдарованої людини здійснюють вплив три фактори. Два основні з них – це зовнішній соціальний (економічні, соціальні і культурні чинники) та внутрішній індивідуальний (фізіологічні, психологічні і духовні чинники). При цьому зовнішній соціальний фактор впливає на рівень емоційної стабільності, а внутрішній індивідуальний – це компоненти, що мають взаємозв'язок з рівнем емоційної

стабільності. Феномен адаптації художньо обдарованої особистості полягає в тому, що до цих двох основних факторів додається ще один, який чинить безпосередній вплив на рівень адаптації і має дуже сильний взаємозв'язок з емоційною сферою особистості – це елемент творчого потенціалу (у роботі розглянуто з погляду художньої обдарованості). Зазначений чинник є самостійний і водночас має зв'язок з двома основними.

Зовнішні індивідуальні чинники зумовлюють економічні, соціальні і культурно-духовні аспекти. У склад соціального фактору входять економічні та політичні зміни у країні, побутові умови життя і праці, комфортне оточення, надходження матеріальних засобів для нормального існування, соціальна захищеність тощо. Девіація адаптації вказаного рівня проявляється в зазвичай низькому соціальному статусі митця, недостатньому матеріальному забезпеченні, невисокому престижі в соціумі, соціальна незначимість, девіантній поведінці. Окрім класичних складових, культурно-духовні аспекти у художньо обдарованих індивідів є важливою характеристикою творчої сутності людини і знаходять своє відображення у її творчому потенціалі. Культурні особливості стосуються вияву майстерності та компетентності митця, формування його моральних і соціальних цінностей. Адаптаційні розлади на цьому рівні можуть проявлятися у неповній реалізації своїх ідей і здібностей тощо.

У складову внутрішніх індивідуальних чинників входять такі аспекти: нормальний фізіологічний і психічний розвиток, індивідуальні риси, здібності, а також сам факт художньої обдарованості, тобто генетична схильність до образотворчого мистецтва. Розлади адаптації на вказаному рівні можуть бути наслідком аномального фізичного чи психічного розвитку. При цьому виникає надмірне загострення чуттєвого й емоційного сприйняття і одночасно понижене логічне опрацювання, поняттєве відображення реальної дійсності.

У художньо обдарованих особистостей творчий потенціал безпосередньо впливає, як на соціальну адаптованість, так і на рівень емоційної стабільності. Серед факторів, що відносяться до елемента творчого потенціалу і впливають

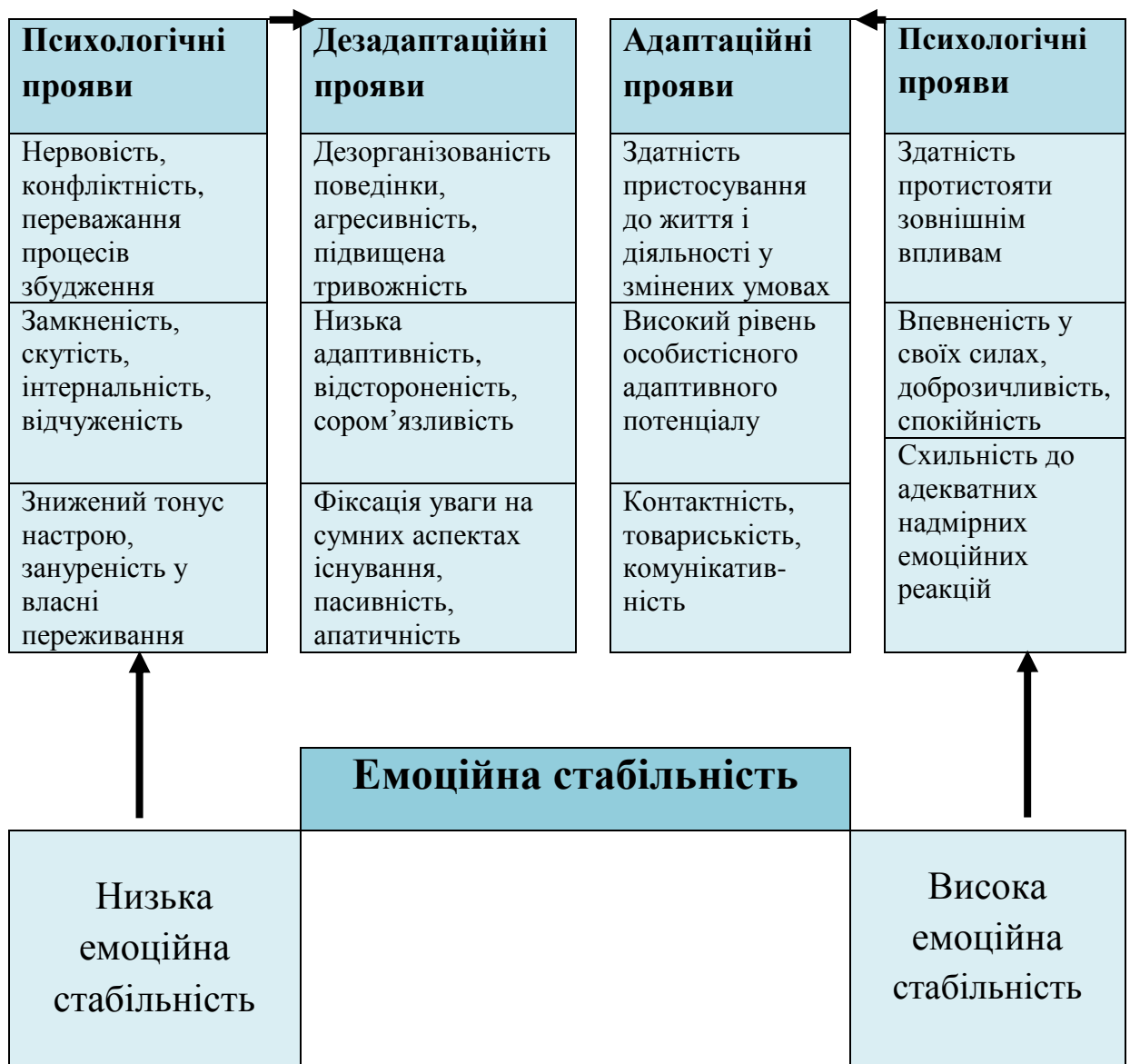
на соціальну адаптованість художньо обдарованої особистості, окрім традиційних складових емоційної сфери (естетична та романтична емоційна спрямованість, психомоторна емоційність, тривалість емоцій, інтернальність, нервово-психічна стійкість та ін.), доцільно віднести й такі, як психозахист через елементи творчості, потреба в самореалізації, бажання дати вихід творчій енергії. Деадаптація на цьому рівні проявляються зазвичай через формування невротичних порушень, неадекватної реакції на стрес, надмірній фрустрованості тощо.

Подальше розгортання логіки концептуального обґрунтування проблеми стосується окреслення взаємозв'язку соціальної адаптованості та емоційної стабільності художньо обдарованої особистості. Опрацювавши масив наукових даних можемо зробити припущення, що соціальна адаптованість художньо обдарованої особистості зумовлена релевантними проявами її емоційної стабільності. Деякі науковці відмічають в художньо обдарованих осіб такі психологічні прояви: нервовість, конфліктність, переважання процесів збудження, замкненість, скутість, інтернальність, відчуженість, знижений тонус настрою, зануреність у власні переживання і т. д. [4; 23; 134; 144; 231 та ін.]. Це є психологічні прояви низького рівня емоційної стабільності. Їх поведінково-адаптивні характеристики вказують на наявність дезорганізованість поведінки, сором'язливість, агресивність, низьку адаптивність, відстороненість, підвищену тривожність, фіксацію уваги на сумних аспектах існування, пасивність, апатичність.

Натомість в інших наукових доробках зустрічаємо емпіричні дані, у яких науковці стверджують, що художньо обдарованій особистості притаманна здатність протистояти зовнішнім впливам, впевненість у своїх силах, доброзичливість, спокійність, не схильність до неадекватних надмірних емоційних реакцій та і т. д. [98; 109; 177; 255]. Ці психологічні прояви вказують на здатність пристосовуватися до життя і діяльності у змінених умовах, легко сходитися з людьми. До цього ж автори зауважують що таким художньо

обдарованим особистостям притаманний високий рівень особистісного адаптивного потенціалу, товариськість та комунікативність.

Узагальнюючи опрацьований матеріал, нами запропоновано модель взаємодетермінації проявів емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості (Рис. 2.2).

Рис. 2.2. Модель взаємодетермінації проявів емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості

На тлі проаналізованого теоретико-емпіричного матеріалу проблеми, нами подано визначення *емоційної стабільності* як індивідуальної здатності до

регуляції та контролю емоційних станів, що забезпечує оптимальний фон емоційного реагування на різні ситуації та проявляється у емоційній врівноваженості й адаптивній активності особистості.

Полярність прояву емоційної стабільності проявляється у двох варіантах прояву – *висока* емоційна стабільність, яка знаходить психологічний прояв у здатності протистяти зовнішнім впливам, впевненості у своїх силах, доброзичливості, спокійності, схильності до адекватних емоційних реакцій; та *низька* емоційна стабільність, що проявляється у нервовості, конфліктності, перевантаження процесів збудження; замкненості, скутості, інтернальності та відчуженості; зниженому тону настрою, зануреності у власні переживання.

Перераховані психологічні прояви емоційної стабільності визначають відповідні адаптаційні / дезадаптаційні поведінкові характеристики людини. Варто додати, що соціальна адаптація художньо обдарованої особистості не можлива без творчого пристосування до умов соціуму. Якщо адаптованість особистості до певного соціального середовища не відбувається, або відбувається з запізненням – це сприяє деструкції, незадоволенню навчанням, роботою, соціальним статусом і т.п. Подальше накопичення дезадаптаційних чинників призводить до порушення психічних функцій – знижується увага, пам'ять, мислення, сприйняття тощо. Виникають депресивні стани та фрустраційні зміни, підвищується конфліктність, особистість уникає соціальних контактів. При подальшому накопиченні незадоволення можливі порушення з боку психічного і фізичного здоров'я, виникнення асоціальної поведінки [177].

Ряд опрацьованих емпіричних даних та теоретичних положень вказує, що вагомим аспектом, який дає змогу пояснити адаптаційні процеси людини, є її особистісні властивості, вони визначають зміст і напрямок адаптації індивіда на психологічному, фізіологічному, соціальному рівнях. Беручи до уваги те, що художня обдарованість має в своїй основі фізіологічне підґрунтя, вона тісно пов'язана з емоційною сферою і є проявом духовних особливостей. Відповідно до принципу єдності емоційної стабільності та діяльності особистості, варто

зазначити, що специфіка соціальної адаптованості художньо обдарованих осіб першочергово залежить від того, яку позицію вони займуть у системі «митець – творчість – суспільство».

Творчість – це складна ієрархічна структура, що включає різні інтелектуальні та емоційні компоненти. Зауважимо, що Л. Єрмолаєва-Томіна розглядає процес творчості із психологічної точки зору як такий, що базується на роботі несвідомого і підсвідомого і може бути присутнім у всіх видах діяльності, а також відсутнім у тих аспектах, де необхідна наявність творчості. Вчена вважає, що це переважно властиво професіям художнього напрямку. Водночас креативність розглядає як елемент творчості, як особисту якість, що формується під впливом соціального середовища [84, с. 64–68].

Успішність процесу адаптації залежить і від того яке місце в ній належить здібностям, як вони впливають на структуру особистості, на її розвиток та формування життєвих цілей та цінностей. Варто наголосити на тому, що дефініцію «здібності» розглянуто як конгломерат індивідуальних якостей особистості, необхідних та достатніх для оволодіння певним видом діяльності. Л. Б. Єрмолаєва-Томіна диференціює такі різновиди здібностей: загальні, спеціальні і духовно-творчі. Наявність спеціальних здібностей характерна для особистості, яка має здатність до оволодіння тими видами діяльності, що не властиві будь-якому іншому індивіду у конкретній сфері діяльності. Вчена переконана, що спеціальні художні здібності в образотворчому мистецтві тісно переплітаються з творчими і особистісними властивостями, при цьому художньо-творчі здібності відносяться до індивідуальних якостей людини. Науковець вважає, що в мистецтві творить особистість, а не окремо відпрацьовані її навички. У художній творчості, насамперед в образотворчому мистецтві, до структури професійних здібностей належать індивідуальні властивості, а здатність до оволодіння професійними навиками – це академічна база, підґрунтя, на якому може проявлятися творчість [84, с. 76–80].

Важливим завданням подальшого дослідження є емпіричне вивчення особливостей взаємодетермінації проявів емоційної стабільності та соціальної

адаптованості художньо обдарованої особистості, а також між її творчими характеристиками і показниками прояву емоційної сфери, індивідуально-психологічними властивостями й поведінково-адаптивною активністю: особливості прояву взаємодетермінації емоційної стабільності та соціальної адаптованості опосередковані особистісно-поведінковим комплексом, який є визначальним показником адаптаційної збалансованості особистості.

2.2 Процедурно-методичне забезпечення емпіричного вивчення проблеми

Обґрунтування взаємодетермінації проявів емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості, дало змогу перейти до емпіричного етапу наукової роботи: розробити програму фіксації, аналізу й оцінки зазначеного психологічного феномену. Виконання поставлених завдань виконувалось шляхом організації дослідження, що передбачало відтворення комплексного експерименту, під час якого було емпірично визначено особистісно-поведінкові особливості митця, виявлено психологічний зміст взаємодетермінації проявів емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості

Проведення аналізу здійснювалося у відповідності до вимог планування і організації психологічного дослідження та логіки поставлених завдань [59; 77; 114]. Вивчення особливостей емоційної стабільності та її впливу на соціальну адаптованість художньо обдарованих особистостей проводилося на базі двох вищих навчальних закладів – Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та Рівненського державного гуманітарного університету. Упродовж періоду організації і проведення дослідження різними видами експериментальної роботи було охоплено 210 студентів віком від 17-ти до 23-ох років, які навчалися на факультеті образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва.

Дослідження проводилося відповідно до поставлених завдань упродовж 2010–2014 рр. і включало в себе три етапи.

Під час першого, *підготовчого етапу* (2010–2012р.р.), у процесі пілотажного дослідження було з'ясовано умови, ознаки і фактори емоційної стабільності та соціальної адаптації, уточнено інструментарій, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання дослідження, сформульовано загальні гіпотези аналізу. За тематичним напрямом дисертації здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми на основі ґрунтовного опрацювання теоретичних психологічних, педагогічних, соціологічних, філософських джерел. Систематично опрацьовано наукові розвідки, що дотичні до теми дослідження й особливостей організації і проведенні психологічного експерименту.

На другому, *констатувальному етапі* (2012–2013 рр.), відповідно до розробленого плану дослідження головна увага була зосереджена на підборі діагностичних методик, складанні програми психологічно-діагностичного вивчення, розробленні бланків тестування психологічно-діагностичного вивчення. Крім того, встановлено необхідний обсяг вибірки, опрацьовано організаційні форми проведення діагностичного дослідження, проведено тестування студентів. Досліджено кількісний і якісний показник отриманих результатів.

Емпіричне дослідження проводилося з використанням комплексу психодіагностичних стандартизованих методик: діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда; діагностики емоційної спрямованості особистості Б. Додонова; діагностики типу поведінкової активності Л. Вассермана і Н. Гуменюка; Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI, форма В); визначення емоційності В. Суворова; виявлення домінуючих емоційних станів «Чотиримодальний тест-опитувальник емоційності» Л. Рабінович; діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Вассермана (в модифікації В. Бойко); шкали емоційної стабільності–нестабільності (нейротизму) Г. Айзенка; діагностики емоційності В. Русалова;

багаторівневий особистісний питальник «Адаптивність» (МЛО-АМ) А. Маклакова і С. Чермяніна»; тест «Оцініть свій творчий потенціал» Є. Рогова; самооціночний тест «Характеристика емоційності» (Є. Ільїн).

Третій, *завершальний етап* (2013–2014р.р.), передбачив здійснення кількісного та якісного аналізу отриманих результатів, математичне опрацювання отриманих даних, формулювання висновків, обґрунтування взаємозв'язку прояву емоційної стабільності і соціальної адаптації. При цьому з метою здійснення аналізу отриманих результатів констатувального експерименту використовувалися методи математичної статистики: кластерний аналіз, дискримінантний аналіз, непараметричний Н – критерій Краскела – Уолліса, факторний аналіз, кореляційний аналіз. Статистична обробка даних проводилася за допомогою комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows версія 13.0.

У результаті опрацювання теоретико-методологічної бази з проблеми емоційної стабільності було встановлено, що основними детермінантами різного ступеня її прояву можуть бути особистісно-поведінкові характеристики особистості, специфіка переживання нею емоцій та специфіка поведінково-адаптивної активності.

Для емпіричного підтвердження сформульованих теоретичних положень, щодо змісту поняття емоційної стабільності як умови соціальної адаптації та визначення правомірності використання запропонованих діагностичних засобів було проведено дослідження на вибірці студентів, віком до 22–23 років. Вибір цієї вікової категорії зумовлено положенням, що саме в цей віковий період відбувається формування висококультурної індивідуальності та ідентичності особистості, яку загалом можна вважати аналогом самовизначення і, як наслідок, позитивної адаптованості особистості. У дослідженні, присвяченому вивченню особистості студента, переважно акцентовано увагу на суперечливості внутрішнього світу і складності усвідомлення своєї самобутності в цьому віковому спектрі [39; 80; 117; 136; 165; 178]. Під час формування вибіркової сукупності було опрацьовано низку дотичних наукових

розвідок. На основі цього визначено, що важливий етап адаптації і професіоналізації належить саме періоду навчання у виші [178]. Якраз у цей час, на думку Ж. Вірної, відбувається суспільна адаптація особистості, становлення ідентичності та свого образу «Я», досягнення певних цілей, набуття людиною професійних знань і навичок, усвідомлення своєї майбутньої професійної діяльності [43].

Репрезентативність вибірки визначалася стратифіцированим випадковим відбором за властивостями генеральної сукупності. А саме, попередньо визначено ті якості, які впливають на мінливість досліджуваного явища взаємодетермінації емоційної стабільності та соціальної адаптованості: вікові характеристики досліджуваних та їх освітній статус: вибірка складалася із студентів, які навчалися за спеціальностями «Образотворче мистецтво» та «Декоративно-прикладне мистецтво». Також було дотримано вимог до змістовності та еквівалентності. Критерій змістовності визначено шляхом підбору респондентів, що відповідав предмету дисертації та основним дослідницьким гіпотезам. Критерій еквівалентності виражено у передбаченні тенденції до відповідної схожості результатів у сформованій групі.

Перший, підготовчий етап, передбачав вивчення феномену емоційної стабільності художньо обдарованої особистості та її соціальної адаптованості в теоретичних наукових працях. У процесі цього етапу здійснено аналіз теоретичних джерел вітчизняних та зарубіжних авторів щодо окресленої проблеми. Таким чином було зауважено ступінь наукової розробки досліджуваного питання, що дозволило окреслити межі вираження емоційної стабільності художньо обдарованої особистості та визначити умови її соціальної адаптованості. Проаналізовано основні наукові погляди, що слугують базовими для виконання завдань дослідження, виокремлено найважливіші дефініції, які склали категоріально-поняттєвий апарат вивченої проблеми, а також окреслено перспективи подальших напрацювань у контексті теми. Здобуті при цьому результати слугували основою для систематизації і цілісного опрацювання матеріалу дисертаційної праці. Зокрема, було визначено

завдання роботи, розроблено програму щодо збору матеріалу, на основі якого проведено емпіричне дослідження. Важливим стало визначення етапів дослідження, підбір доцільної методики, які відповідають меті та завданням експерименту, якісного та кількісного аналізу здобутих даних. Зокрема, було використано такі загальнонаукові методи: аналіз, синтез, осмислення проблеми на підставі вивчення наукової літератури; порівняння, абстрагування, систематизація та узагальнення одержаної наукової інформації з метою теоретико-методологічного вивчення означеної проблеми.

Емоційна стабільність розглядається як індивідуальна здатність до регуляції та контролю емоційних станів, що забезпечує оптимальний фон емоційного реагування на різні ситуації та проявляється у емоційній врівноваженості й адаптивній активності особистості. Це трактування спонукало до пошуку і застосування комплексу методик, здатних втілити якісний підхід акцентованих у теоретичній частині структурних елементів для визначення емоційної стабільності художньо обдарованих особистостей, окреслення рівня їх соціальної адаптованості. Методики було підбрано відповідно до вікових особливостей респондентів, а також враховано дотримання критеріїв надійності та валідності, які підтверджуються дефінітивом теоретичних та емпіричних даних. При проведенні експерименту було наголошено на важливості правдивих відповідей із боку респондентів – студентів ВНЗ.

Варто зауважити, що вивчення рівня соціально-психологічної адаптації молодих художників проводилося різносторонньо, із залученням до дослідження п'яти діагностичних методик.

Безпосередній процес збору емпіричних даних проводився за відомим питальником *«Методика діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда*, який часто використовується у психодіагностичній практиці для оцінки дорослих і підлітків. Питальник складається із 101 твердження, на які респондент має відповісти за зразком доданої схеми відповідей. Методика містить такі шкали: адаптивність, дезадаптивність,

відвертість, прийняття / неприйняття себе, прийняття / неприйняття інших, емоційний комфорт / дискомфорт, внутрішній / зовнішній контроль, домінування, відомість, ескапізм. Результати тестування вимірюються у бальних оцінках [228].

Для діагностики психічних станів та властивостей індивіда, які мають важливе значення для розвитку суспільної та особистісної адекватності емоційної стабільності та адаптації, було використано «Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI, форма B) [181]. Цей питальник побудований на основі структури питальників для прикладних досліджень, він призначений для діагностики станів і властивостей особистості, що мають базове значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки. Питальник уміщує 114 запитань відповідно до 12 шкал. До нього включено питання, пов'язані із стилем поведінки, поглядами щодо отриманої інформації, життєвих пріоритетів, ставлення до себе та особливостей спілкування. Зауважимо, що одне питання має перевірочний характер і не входить ні в одну із шкал. Під час опитування респонденти мусили дати конкретну відповідь на питання – «так» або «ні». Перші I–IX шкал базові, решта X–XII – похідні, тобто інтегруючі, побудовані на твердженні основних шкал:

Шкала I (невротичність) – характеризує рівень невротичного стану особистості; про значні психосоматичні порушення і виражений невротичний синдром астенічного типу вказують високі показники за цією шкалою.

Шкала II (спонтанна агресивність) – виявляє й оцінює психопатизацію інтротенсивного типу; високі показники за шкалою свідчать про психопатизацію підвищеного рівня, а це, у свою чергу, створює умови для імпульсивної поведінки індивіда.

Шкала III (депресивність) – дозволяє простежити ознаки, характерні для психопатологічного депресивного синдрому; високі оцінки щодо цієї шкали вказують на наявність ознак депресії в емоційного респондента, які накладаються на поведінку, ставленні до себе і соціуму.

Шкала IV (дратівливість) – дає можливість діагностувати емоційну стабільність особистості; високі показники показують нестійкість емоційного стану та схильність до афективного реагування.

Шкала V (товариськість або комунікативність) – оцінює потенційні можливості та реальні прояви соціальної активності індивіда; висока оцінка вказує на виражену потребу у спілкуванні, готовність до участі в комунікативних процесах, позитивне та уважне ставлення до оточення, бажання до співпраці з іншими.

Шкала VI (врівноваженість) – відображає стійкість особистості до стресу; високі показники свідчать про наявність стійкості, захищеності від стресових факторів, упевненості у собі, оптимістичного сприйняття і ставлення до соціального оточення.

Шкала VII (реактивна агресивність) – призначена для виявлення наявності ознак психопатизації екстрапенсивного типу; високі показники показують ступінь її вираження, при якому характерне агресивне ставлення до оточуючих, прагнення до виразного домінування.

Шкала VIII (сором'язливість) – відображає схильність до пасивно-стресової реакції щодо звичайних життєвих ситуацій і відбувається за оборонним типом; високий показник вказує на присутність тривоги, невпевненості та скутості і труднощів у соціальній адаптації.

Шкала IX (відкритість) – дозволяє дати характеристику рівня ставлення до соціального оточення і ступеня самокритичності; високі оцінки за цією шкалою свідчать про довірливість респондента до оточуючих.

Шкала X (екстраверсія / інтроверсія) – високий показник за цією шкалою засвідчує наявну в респондента екстраверсію, а низький – інтроверсію.

Шкала XI (емоційна лабільність) – наявність високого показника свідчить про присутність у досліджуваного нестабільності емоційного стану, що проявляється у постійних змінах настрою та дратівливості, підвищеній збудливості та недостатній саморегуляції; низький показник характеризує людину як таку, що вміє володіти собою й має стабільний емоційний стан.

Шкала XII (маскулінність – фемінність) – вказує на домінування цих ознак у діяльності та відношенні до соціального оточення; високий показник засвідчує переважання чоловічого типу у психічній діяльності, а низький – жіночого.

За допомогою особистісного питальника «*Методика діагностики типу поведінкової активності*» Л. Вассермана і Н. Гуменюка проведено діагностику типів поведінки особистості, рівня її загальної активності, визначено індивідуальні особливості, що відповідають цьому рівню [182]. Матеріал питальника репрезентує 61 запитання, які, залежно від відповіді, мають особисте навантаження. Зауважимо, що результати вимірюються у балах. Прямо пропорційно від суми загальнонабраних балів респондента віднесено до певного типу поведінкової активності. Авторами методики виділено п'ять її типів. Першому (А) характерна виражена поведінкова активність. Це гіперактивна, дуже енергійна, нетерпляча та імпульсивна особистість. Другий тип (А1) поведінкової активності включає енергійного індивіда, який із підвищеною діловою активністю прагне до змагання у всьому, проте робить це без амбіцій та агресивності. Третій, проміжний (перехідний) тип особистісної активності (АБ) представляє збалансовану, без схильності до домінування, проте впевнену в собі, емоційно стабільну особистість. Четвертий тип тяжіє до поведінкової активності за типом Б (умовно Б1) і відрізняється раціональністю, обережністю, неквапливістю та помірною активністю. Людина п'ятого типу (тип Б) має тенденцію до невпевненості в собі, пасивності, схильності до сумнівів, намагається уникати відповідальності.

Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. І. Вассермана (в модифікації В. Бойко) фіксує ступінь незадоволеності соціальними досягненнями респондента щодо основних життєвих аспектів [182]. Питальник складається із 20 запитань. Рівень фрустрованості визначено в балах відповідно до кожного пункту. Знаходження та інтерпретацію результатів соціальної фрустрованості здійснено шляхом визначення середнього арифметичного від суми набраних балів.

Багаторівневий особистісний питальник «Адаптивність» (МЛО-АМ) А. Маклакова і С. Чермяніна призначений для оцінки адаптаційних можливостей індивіда [182]. В основу питальника покладено уявлення про безперервний процес адаптації до соціального середовища і професійної діяльності, які постійно змінюються. Методика бере до уваги соціально-психологічні і деякі психофізіологічні характеристики, які відображають загальні особливості нервово-психічного і соціального розвитку людини. Питальник уміщує 165 питань і охоплює психологічне поле за такими шкалами: особистісний адаптивний потенціал (адаптивні здібності), комунікативні властивості, нервово-психічна стійкість, моральна нормативність, суїцидальний ризик та достовірність. Опрацювання результатів опитування респондентів здійснювалося методом підрахунку відповідей, які співпадають із ключем у кожній шкалі.

Дослідження емоційної перцепції проведено за шістьма методиками. Слушним у цьому випадку є твердження Б. Додонова, який довів тісну взаємодію емоцій і потреб, що впливають на суспільне життя індивіда. Прагнення до певних типів отримання задоволення від реалізації потреб науковець окреслив як емоційну спрямованість особистості. Ці засади вміщує методика *«Діагностика емоційної спрямованості особистості»* Б. Додонова [67], яку використано у дослідженні. Ця методика дає можливість дізнатися про установки та спектр діяльності особистості, у якому вона отримує позитивні емоції. Відповідно до бланку питальника респондентам було запропоновано 50 суджень, які характеризують емоційний стан людини. За результатами ранжування виявлено, що домінуюча роль у цьому контексті належить емоційній спрямованості. Високі результати диференційовано оцінкою більше 5, низькі – менше 5. Б. Додонов констатує про існування альтруїстичної, комунікативної, глористичної, практичної, пугітивної, романтичної, гностичної, естетичної, гедоністичної, акізитивної емоційної спрямованості. Високі результати за шкалою альтруїстичної емоційної спрямованості вказують на те, що у респондента виражена потреба допомагати, віддавати, ділитися.

Низький результат говорить про направленість на себе, потребу отримувати, брати. Результати близькі нулю свідчать про частково виражену необхідність у цьому. Характеризуючи комунікативну шкалу, потрібно зауважити, що високі показники вказують на особливу необхідність у спілкуванні; низькі – стверджують про усамітнення. Шкала глоричних емоцій при високих показниках описує респондентів, що мають яскраво виражену потребу у славі, успіху, публічності; низьких – бажання бути непомітними. Відповідно до шкали праксічних емоцій високі показники вказують на потребу активно діяти, добиватися успіху і поставлених цілей; низькі – на пасивне відношення до справ, схильності більше роздумувати, ніж діяти. Показники за шкалою пугічних емоцій при високому результаті засвідчують прагнення ризикувати, долати небезпеку, при низькому – потребу в безпеці і обережності. Шкала романтичних емоцій при високих балах проявляється у прагненні до чогось таємничого і незвичайного; при низьких – характеризується схильність респондента до практичних дій, прагматизму. Сильно виражені показники за шкалою гностичних емоцій в індивіда говорять про необхідність в отриманні задоволення під час здобування нових знань; низькі стверджують про відсутність цієї потреби. При високих балах щодо шкали естетичних емоцій респондент переживає сильні почуття при спогляданні прекрасного. Шкала гедністичних емоцій із високим показником пов'язана в задоволенні тілесного та душевного комфорту; при низьких – спостережено схильність до лаконічності й аскетизму. Шкала, що відповідає за акізітивні емоції, вказує на потребу в накопичуванні при високих показниках і не проявляється при низьких.

Методика «Визначення емоційності» В. Суворова спрямована на з'ясування інтегрального показника емоційності [100]. Тест складається із 15 питань, за кожен позитивну відповідь із яких респондент отримує один бал. Чим більше балів набирає респондент, тим вище прояв емоційності.

Методика виявлення домінуючих емоційних станів «Чотиримодальний тест-опитувальник емоційності» Л. Рабінович дозволяє окреслити межу

стійких емоційних переживань, схильності до оптимістичного чи песимістичного, позитивного чи негативного емоційного фону [100]. Питальник складається із 46 питань, на які можливо дати 4 види відповідей, а також розглядає емоційні переживання за такими шкалами: радість, гнів, страх, печаль. Відповідно для виявлення кожного емоційного явища поставлено по 12 запитань. Питання, передбачені методикою, спрямовані передовсім не на виявлення різновидів емоцій, а спостереження наявності таких емоційних характеристик, як настрій, агресивність тощо, тобто стійких емоційних переживань і схильності суб'єкта до оптимізму чи песимізму.

Ще одна методика *«Шкала емоційної стабільності – нестабільності (нейротизму)»* Г. Айзенка, представляє частину методики (форма А) з питаннями щодо нейротизму та відкритості відповідей [182]. Якщо респондент набирає за шкалою емоційної стабільності менше 12 балів, то він вважається емоційно стабільною особистістю. Середня стабільність визначається в межах 13-18 балів, показник від 19-24 свідчить, що особистість абсолютно нестабільна.

Методика «Діагностика емоційності» В. Русалова засвідчує фрагмент питальника індивідуальних формально-динамічних властивостей за В. Русаловим [182]. У цій методиці виділено три шкали, що відповідають трьом видам емоційності: психомоторній, комунікативній та інтелектуальній. Тест питальника репрезентує 42 питання, за кожен позитивну відповідь передбачено нарахування по 1 балу. Кожна шкала вміщує інший перелік питань. При підрахунку загальної кількості балів за трьома шкалами було отримано величину загальної емоційності, норма якої становить від 78 до 102 балів.

Самооціночний тест «Характеристика емоційності» Є. Ільїна призначений для самооцінки вираження різних характеристик емоцій: емоційної збудливості, інтенсивності, стійкості, впливу на ефективність діяльності [100]. Питальник складається з переліку 32 питань. За кожен відповідь, що співпадає з ключем, передбачено нарахування по 1 балу. За кожною з чотирьох шкал було підраховано загальну суму балів.

Для підтвердження наявності творчих здібностей й рівня обдарованості у респондентів та зв'язку між творчими характеристиками, індивідуально-психологічними властивостями і поведінково-адаптивною активністю художньо обдарованої особистості була застосована методика «*Оцініть свій творчий потенціал*» Є. Рогова [191]. Зміст тесту спрямований на виявлення рівня творчого потенціалу особистості, а передовсім на з'ясування меж цікавості, впевненості в собі, ступеня вираження слухової та зорової пам'яті, постійності, прагненні до незалежності, здатності до абстрагування та концентрування. Рівень творчого потенціалу вираховувався сумою всіх набраних балів. Респонденти із сумою балів 48 і більше відзначаються значним творчим потенціалом. Сума 18-47 балів характеризує наявність творчого потенціалу, проте існує одночасний страх невдачі та осуду, який сковує і не дає розвиватися природним задаткам. Особи, які набрали 24-47 балів мають такий творчий характер, який проявляється тільки при бажанні особистості. Респонденти із сумою балів менше 23 абсолютно не відзначаються творчими задатками й мають низький творчий потенціал.

У ході проведення дослідження всього використано 12 методик: 6 стосувалися емоційної стабільності особистості, 5 – соціальної адаптованості та 1 – спрямована на підтвердження рівня творчого потенціалу.

Варто зауважити, що підбір комплексних методик був здійснений із урахуванням принципу наявності оптимальної кількості найбільш інформативних показників. Обрані методики не претендують на вичерпність і всеосяжність. Застосування в дослідженні вищевказаного інструментарію діагностики дало змогу окреслити поставлені завдання щодо визначення рівня емоційної стабільності художньо обдарованої особистості та ступеня її адаптованості, а також виокремити найважливіші моменти, що складають феномен художньо обдарованих людей.

На підґрунті обраних методик було розроблено бланк сумарного за всіма методиками питальника (загальний бланк). Загальний бланк з інструкцією до

кожної методики був розданий респондентам. Після проведення відповідного інструктажу було запропоновано ознайомитися з питаннями.

У результаті проведення констатувального експерименту отримано великий масив емпіричних даних. Статистична обробка одержаних результатів здійснювалася за допомогою стандартної програми статистично-математичної обробки даних комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows версія 13.0.

Із метою групування даних та організації у формі наочних структур було застосовано процедуру кластерного аналізу [37]. Уточнимо, що кластерний аналіз – це сукупність методів, що дає змогу класифікувати багатомірні спостереження, кожне з яких описують набором вихідних змінних $X_1, X_2, \dots, X_n$ на основі попарного порівняння цих об'єктів за попередньо визначеними та вимірними критеріями [163]. Метою кластерного аналізу є об'єднання тотожних об'єктів, які прийнято називати кластерами (від англ. cluster – згусток, пучок, група). У проведеному дослідженні використано ієрархічний агломеративний метод, за допомогою якого здійснено класифікацію об'єктів шляхом послідовного (агломеративного) об'єднання їх у групи. За цим методом кількість кластерів було визначено на основі різкого збільшення між кроками агломерації (відповідно до таблиці агломерації) та кроку, на якому відбувається різке збільшення відмінностей між кластерами. Варто зазначити, що у процесі кластеризації використано метод міжгрупових зв'язків на основі визначення Евклідових відстаней між змінними і тераційної процедури кластерного аналізу.

Для додаткової перевірки і підтвердження результатів кластеризації та візуалізації територіального розміщення і співвідношення виділених кластерів застосовано дискримінантний аналіз як різновид багатовимірний аналізу, призначеного для класифікації даних. Основне завдання цього методу полягає в тому, щоб відповідно до значень дискримінативних змінних для об'єктів класифікації визначити класи, у які потрапляють ці об'єкти. Множину об'єктів у просторі Р-ознак можна представити як скупчення точок: чим більша схожість об'єктів усередині кожного класу і відмінність від об'єктів інших

класів, тим менше перетинаються «території» виділених груп. У якості залежної змінної у дискримінативному аналізі є деяка номінативна шкала (у нашому випадку шкала «Кластер»), яка класифікує респондентів на групи, що відповідають різним градаціям. Незалежними змінними є кількісні показники діагностичних критеріїв (дискримінативні змінні, представлені у числовій шкалі) для усіх об'єктів класифікації.

Із метою визначення наявності відмінностей між складовими індивідуально-психологічних особливостей, емоційних та поведінково-адаптивних характеристик представників попередньо виділених трьох груп послуговуємося непараметричним методом математичної статистики (Н-критерій Краскела – Уолліса) [6].

Інтерпретація результатів дослідження та висновки завершили цикл емпіричного вивчення емоційної стабільності як умови прояву соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості.

За період дослідження здійснена апробація основних результатів роботи на міжнародних науково-практичних конференціях та семінарах. Основні матеріали дослідження опубліковані у фахових наукових виданнях України та іноземних збірниках наукових праць.

Отже, розроблена на основі теоретичної гіпотези програма вивчення проблеми емоційної стабільності як умови прояву соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості включає комплексну методичку й емпіричний експеримент. Чітке планування та конкретизація етапів дослідження дають підстави стверджувати, що результати наукової роботи достатньо валідні у вивченні взаємозв'язку емоційної стабільності й соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості.

Висновки до розділу 2

1. Проведений теоретико-методологічний аналіз проблеми емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості дав

усі підстави для розробки власної наукової позиції щодо її дослідження. Передусім, зроблений акцент на специфіці розвитку художньо обдарованої особистості дав змогу охарактеризувати таку особистість як чутливу, оригінальну людину із надзвичайним прагненням до творчості, що постійно прагне до саморозвитку, самоактуалізації та професійного самовдосконалення. Тому *художня обдарованість* використовується у розумінні наявності художніх можливостей людини, які суттєво перевищують середній рівень звичайної людини, а також як якісне поєднання художніх, творчих та естетичних здібностей.

Специфіка особливостей соціалізації та протікання адаптаційних процесів в юнацькому віці уможлиблює створення моделі чинників структурної організації соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості, у якій виділено основні зовнішні та внутрішні чинники прояву соціальної адаптованості та можливі її функціональні зв'язки із явищем емоційної стабільності художньо обдарованої особистості. Узагальнення опрацьованого матеріалу відображено у моделі взаємодетермінації проявів емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості.

Полярність прояву емоційної стабільності проявляється у двох варіантах прояву – *низька* та *висока* емоційна стабільність. Перераховані психологічні прояви емоційної стабільності визначають відповідні адаптаційні /дезадптаційні поведінкові характеристики людини.

2. Обґрунтовано програму емпірико-діагностичного вивчення емоційної стабільності як умови соціальної адаптованості, де описано процедуру, методи та методики дослідження. Відповідно до логіки поставлених завдань обґрунтовано підбір і репрезентативність вибірки. Дотримуючись зазначених цілей, описано реалізацію розробленого плану на кожному етапі дослідження.

Для реалізації емпіричного експерименту підбрано комплекс доцільних психодіагностичних стандартизованих методик. Акцентовано увагу на шкалах кожної з них. Зауважено, що підбір методик був здійснений за принципом наявності оптимальної кількості найбільш інформативних показників.

Відповідно до напрямку дослідження згруповано методики, що стосуються особистісно-поведінкових особливостей емоційної сфери та творчих можливостей респондентів. Наголошено на великому масиві отриманого емпіричного матеріалу, опрацювання якого здійснено за допомогою стандартних програм статистично-математичної обробки даних комп'ютерного забезпечення. Отже, спостережено чітко, поетапне проведення дослідження на всіх рівнях, яке дозволяє стверджувати про валідність результатів дисертації і слугує важливим орієнтиром у подальшому плануванні дослідницької роботи.

Основні положення розділу викладено в таких публікаціях автора:

2. Прокопович Т. А. Вплив емоційної стійкості на успішність соціальної адаптації у системі інклюзивного навчання / Т. А. Прокопович // Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. пр. – Чернівці : Чернівецьк. нац. університет, 2011. – Вип. 566. – Педагогіка та психологія. – С. 139-143.

3. Прокопович Т. А. Соціальна персоналізація творчої особистості / Т. А. Прокопович // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології І. С. Костюка НАПН України. – К. : Ін-т психології І. С. Костюка, 2011. – Том X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 19. – С. 728 – 735.

4. Прокопович Т. А. Взаємозв'язок емоційної стійкості і соціальної адаптованості трансформований у контекст реалізації особистості у соціальному житті в умовах інклюзії / Т. А. Прокопович // Матеріали VII Міжнарод. наук.-практ. конф. «Психолого-педагогічні основи інклюзивної освіти: проблеми, здобутки, перспективи» : матер. VII міжнар. наук. конфер. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 121–124.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДЕТЕРМІНАЦІЇ ПРОЯВУ ЕМОЦІЙНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНOSTІ ХУДОЖНЬО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Емоційна стабільність художньо обдарованої особистості: соціально-адаптаційні кореляти прояву

Проведений етап дослідження, представлений у попередніх розділах роботи, репрезентує результати емпіричного аналізу. Матеріали, отримані під час констатувального експерименту, опрацьовано за допомогою стандартної програми статистично-математичної обробки даних комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows версія 13.0. Для наочного відображення відмінностей між респондентами щодо рівнів емоційної стабільності процедуру групування здійснено методом кластеризації. У ході дослідження передбачено за допомогою послідовного об'єднання об'єктів у групи визначити наявність відмінних рис. Використавши в якості основного критерію класифікації результати за шкалою «емоційна стабільність» (методика «Шкала емоційної стабільності – нестабільності (нейротизму)» Г. Айзенка), здійснено процедуру кластерного аналізу. Класифікація респондентів на групи засвідчила, що різні градації вираження вказаної шкали диференціюють вибірку на три самостійні кластери (Додаток А): емоційно стабільні (26,19 %), емоційно нестабільні (22,85 %) і ситуативно емоційно стабільні (50,95 %).

Залежно від рівня врівноваження процесів збудження та гальмування у особистості можна визначити рівень емоційної стабільності. З точки зору нейрофізіології емоційна стабільність є проявом динамічних процесів збудження та гальмування у півкулях головного мозку. Залежно від динаміки і врівноваження вказаних процесів можна говорити про рівень емоційної стабільності/нестабільності особистості. Емоційна нестабільність проглядається

через переважання процесів збудження, або ж гальмування і проявляється реакцією, яка не відповідає дії подразника. У емоційно стабільної особистості така реакція за силою і тривалістю адекватна фактору, яким вона була викликана.

Отримані результати свідчать, що досліджувані характеризуються досить високим рівнем емоційності. Значний відсоток емоційно нестабільних і ситуативно емоційно стабільних респондентів вказує на важливу роль емоційного чинника в їх житті. Емоційно нестабільним особам характерні переважання процесів збудження, часті зміни настрою, депресивні реакції, почуття провини і занепокоєння. До цих проявів можна додати емоційність та імпульсивність, невпевненість у собі, нестабільність у відносинах, загострене сприйняття, вразливість, схильність до дратівливості. Це чутливі, тривожні, схильні до надмірного переживання невдач люди. При наявності частих стресових ситуацій у житті таких людей підвищується ризик до розвитку неврозів. Парадоксальність прояву емоційних реакцій у нестабільних індивідів проявляється у слабкій реакції на сильні подразники і навпаки. Тривалість реакції затягується і має місце навіть тоді, коли подразник вичерпав свій вплив. До позитивних рис таких людей можна віднести наявність тонкого відчуття прекрасного, чуйність, схильність до співчуття.

Особам, що належать до групи, яка вирізняється емоційною стабільністю, характерна організована, контрольована поведінка, зрілість у поглядах, відсутність підвищеної напруженості та занепокоєння. Емоційна реакція і процеси збудження респондентів за силою і тривалістю відповідають фактору, що викликав їх. Таким людям притаманна комунікабельність і схильність до лідерства. Це стійкі до зовнішніх впливів люди. Проте, не зважаючи на високий рівень самоконтролю і працездатності, їм може бути властива низька чуйність до почуттів і відчуттів інших.

Респонденти із ситуативною емоційною стабільністю мають риси, властиві як емоційно стабільним, так і емоційно нестабільним особистостям. Їх

ситуативність має місце в стресових ситуаціях і проявляється у вибірковій реакції на подразники.

Для подальшого опрацювання даних використано дискримінантний аналіз візуальної демонстрації територіального розміщення і співвідношення виділених кластерів та закріплення результатів кластеризації. Завдання класифікації реалізовано за допомогою канонічних дискримінативних функцій. Ступінь відмінностей між типовими характеристиками кожної групи дає змогу визначити канонічні функції, тобто ортогональні осі, що максимально диференціюють центроїди класів на основі відмінності між сукупностями об'єктів. Дискримінантний аналіз здійснено покроковим методом, за допомогою якого, відповідно до значень дискримінативних змінних для об'єктів класифікації, визначено класи. Візуально ці класи представлено скупченням точок у групи з різним територіальним розподіленням. Виділені групи респондентів відповідали різним градаціям. Аналіз отриманих канонічних функцій супроводжувався отриманням важливих статистичних показників класифікації. Основними з них є власне значення канонічної функції (показник інформативності функції), λ -Уилкса (міра достовірності розрізнення класів) та χ^2 - тест (визначає статистичну значимість такого розрізнення).

Ключові результати розрахунків дискримінативного аналізу представлено у таблицях 3.1, 3.2 та додатку Б.

Таблиця 3.1

Власні значення канонічних функцій за результатами дискримінативного аналізу

Функція	Власне значення	% поясненої дисперсії	Кумулятивний %	Канонічна кореляція
1	9,505	91,1	91,1	.951
2	0,922	8,8	100	.692

Примітка: а – в аналізі використано перші 2 канонічні функції.

Отримані дані засвідчили, що перша канонічна функція володіє 91,1 % дискримінативних можливостей, а друга – 8,8 %, що в результаті забезпечує

стовідсоткову інформативність власних значень виділених канонічних дискримінативних функцій.

Таблиця 3.2

Показники λ -Уїлкса та χ^2 за результатами дискримінативного аналізу

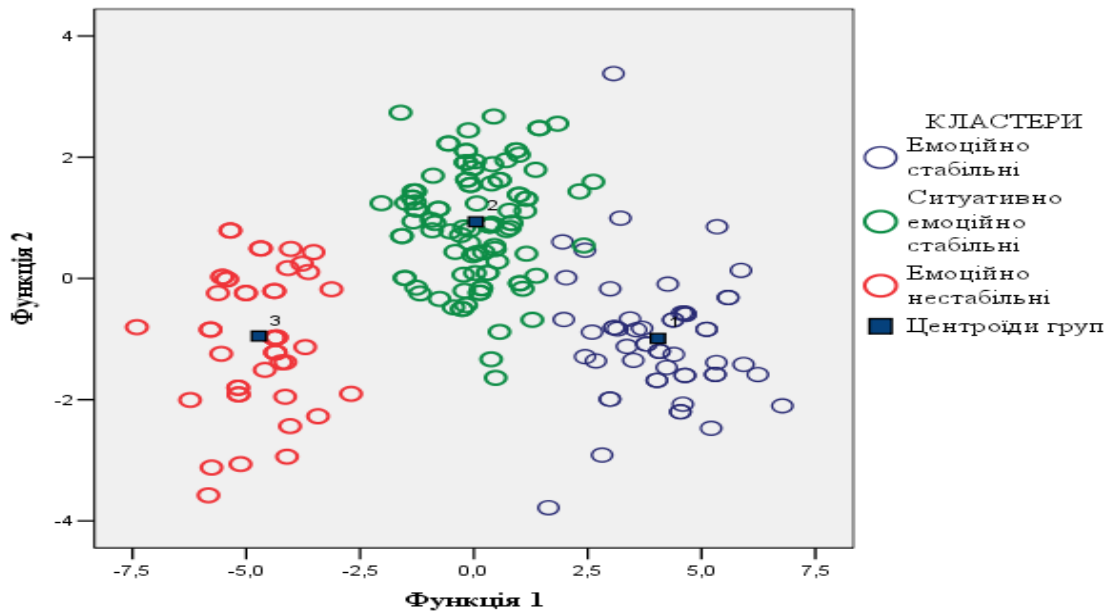
Перевірка функції(й)	Лямбда Уїлкса	Хі-Квадрат	Ступінь свободи	Р-рівень статистичної значимості
від 1 до 2	.049	159,995	118	.003
2	.520	77,352	58	.047

Перший рядок містить значення $\lambda=0,049$ та статистичну значимість $p=0,003$ для усього набору канонічних функцій, а другий – дані дискримінантної здатності набору після виключення першої функції. Як бачимо, повний набір функцій володіє дуже високою дискримінантною здатністю, яка дещо зменшується, проте не виходить за межі $p \leq 0,05$ після виключення першої функції. Таким чином, представлені результати визначають подальшу роботу з даними дискримінантного аналізу та їх інтерпретацією.

Отже, статистично достовірні показники та χ^2 -тест на рівні $p \leq 0,05$ підтверджують результати кластерного аналізу та розрізнення саме трьох кластерів. Візуалізація територіального співвідношення між виділеними групами графічно представлена на рис. 3. 1.

Яскраве вираження центроїдів груп вказує на спорідненість емоційного сприйняття респондентів, які входять до них. Центроїди груп із високою та низькою емоційною стабільністю розміщені полярно симетрично: зліва – емоційно нестабільні, з правої сторони малюнка – емоційно стабільні. Посередині зверху розташувався центроїд ситуативно емоційно стабільних респондентів. При такому яскраво вираженому розміщенні (у формі параболи), індивідуально-типологічні особливості респондентів вказаних груп також будуть полярно розрізненими.

Рис. 3.1. Графічне відображення канонічних дискримінантних функцій

Щодо класифікації в цілому, то відсоток сумісності реальної класифікації і класифікації об'єктів за допомогою канонічних функцій становить 98,1 % (за результатами дискримінантного аналізу). Решта 1,9 % об'єктів чітко не класифіковано, оскільки їх діагностичні показники дають можливість віднести цих респондентів одночасно і до групи ситуативно емоційно стабільних, і до групи емоційно стабільних (табл. 3. 3).

Таблиця 3. 3

Результати класифікації у ході дискримінативного аналізу

Середній Зв'язок (Між групами)			Передбачена належність до групи			Разом
			1	2	3	
Вихідні	Частота	1	51	4	0	55
		2	0	107	0	107
		3	0	0	48	48
	%	1	92,72	7,27	0	100
		2	0	100	0	100
		3	0	0	100	100
а – 98,1 % вихідних згрупованих спостережень класифіковано правильно						

Така висока точність передбачення підтверджує об'єктивність класифікації та правомірність виділення саме трьох груп респондентів із різним ступенем емоційної стабільності.

Отримані емпіричні дані зумовили перевірку статистичної гіпотези про наявність відмінностей між складовими індивідуально-психологічних особливостей, емоційних та поведінково-адаптивних характеристик представників визначених груп. Серед методів математичної статистики найповніше цьому завданню відповідає Н-критерій Краскела-Уолліса [6]. Це непараметричний аналог однофакторного дисперсійного аналізу для незалежних вибірок, призначений для перевірки гіпотези про відмінності у вираженні певної ознаки (або ознак) одночасно між трьома і більше вибірками ($k > 2$). Основна ідея Н-критерію Краскела-Уолліса ґрунтується на представленні усіх значень вибірок, що порівнюються у вигляді однієї загальної послідовності упорядкованих (прорангованих) значень із подальшим обрахунком середнього рангу для кожної вибірки. Чим менше співпадінь між ранговими показниками, тим більше відрізняються вибірки.

Проводилось обрахування емпіричного значення Н-критерія за формулою:

$$H_{\text{эмп}} = \frac{12}{N(N+1)} \cdot \sum_i \frac{T_j^2}{n_j} - 3(N+1)$$

де, N – загальна кількість досліджуваних ($N=210$), T_j – сума рангів у j -й рядку, n_j – кількість досліджуваних в j -ій групі. Базовими статистичними показниками достовірності обрахунків для вказаного критерію є емпіричне значення показника χ^2 -, число ступенів свободи та p -рівень значимості отриманих даних.

Результати застосування непараметричного Н-критерію Краскела-Уолліса щодо масиву діагностичних даних подано у таблицях 3.4 – 3.6. Визначені відмінні показники психологічних особливостей емоційної стабільності між представниками трьох груп відображено у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

**Результати обрахунку Н - критерію Краскела-Уолліса
для показників опитувальника FPI за рівнями прояву
емоційної стабільності студентів художніх спеціальностей**

Діагностичні показники	Емоційно стабільні	Ситуа- тивно емоційно стабільні	Емо- ційно неста- більні	Хі- квадрат	Ст.св.	Р-рівень значимості
	1	2	3			
Невротичність	71,6	111,7	130,5	10,407	2	.008**
Спонтанна агресивність	95,1	104,4	119,8	64,560	2	.102
Депресивність	62,5	107,2	151,0	9,368	2	.009**
Дратівливість	90,2	102,9	128,8	11,927	2	.003**
Товариськість	115,8	113,3	76,4	14,664	2	.001***
Врівноваженість	135,0	103,9	75,3	12,654	2	.002**
Реактивна агресивність	101,5	107,1	106,4	56,332	2	.841
Сором'язливість	81,2	106,1	132,1	6,974	2	.046*
Відкритість	126,1	105,9	86,9	11,875	2	.003**
Екстраверсія- інтроверсія	117,6	106,1	90,4	6,520	2	.033*
Емоційна лабільність	63,6	109,6	144,4	49,431	2	.430
Маскулінність- фемінізм	135,9	96,4	90,8	19,813	2	.720

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Отримані результати засвідчують відсутність повних збігів між ранговими показниками діагностичних критеріїв, і демонструють диференціацію показників психологічних особливостей респондентів. Статистично значущими на рівні $p \leq 0,001$ між виділеними групами є відмінності за критерієм «товариськість», рангові показники якого максимально зменшуються у групі емоційно нестабільних респондентів; на рівні $p \leq 0,01$ за критеріями «невротичність», «дратівливість», «депресивність» (ступінь вираження ознаки збільшується у групі 3), «врівноваженість»,

«відкритість» (ступінь вираження ознаки зменшується у групі 3), на рівні $p \leq 0,05$ за критеріями «екстраверсія/інтроверсія», що демонструє схильність емоційно нестабільних респондентів до інтроверсії та «сором'язливість» (ступінь вираження ознаки збільшується у групі 3).

За результатами прояву психологічних особливостей емоційної стабільності (табл. 3.4) представники третьої групи емоційно нестабільних респондентів відрізняються від емоційно стабільних тим, що важко контактують із людьми, мають мало друзів, замкнені, намагаються уникати масових заходів, некомунікативні, важко справляються зі стресом і кризовими ситуаціями. Комфортно почувають себе на самоті, у вузькому колі близьких людей. Важко встановлюють безпосередні міжособистісні контакти. Також їм притаманний високий рівень тривоги, часта зміна настрою та депресії. У стресових ситуаціях погано організовані, підвищено напружені, занепокоєні. Аналізована група респондентів схильна до надмірних емоційних реакцій, їм важко дотримуватись етичних стандартів та соціальних вимог і знаходити баланс між почуттями та вчинками. Вони можуть бути досить конфліктними, нестриманими, мало кому довіряють, важко сприймають щось нове, ніяковіють, коли на них акцентовано увагу, уникають ініціативності та лідерства.

Слід відмітити, що не встановлено статистично значущих відмінностей за показниками «спонтанна агресивність», «реактивна агресивність», «емоційна лабільність», «маскулізм-фемінізм» у групах з різним рівнем прояву емоційної стабільності.

Подальший аналіз результатів стосувався визначення статистично-значущих відмінностей у показниках діагностичних методик діагностики емоційної спрямованості особистості Б. Додонова; визначення емоційності В. Суворова; чотиримодального тест-опитувальника емоційності Л. Рабінович; шкали емоційної стабільності–нестабільності (нейротизму) Г. Айзенка); методики діагностики емоційності В. Русалова та самооціночного тесту «Характеристика емоційності» Є. Ільїна у досліджуваних з різним рівнем прояву емоційної стабільності (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

**Результати обрахунку Н- критерія Краскела-Уолліса
для показників вивчення емоційної сфери за рівнями
прояву емоційної стабільності студентів художніх спеціальностей**

Діагностичні показники	Емоційно стабільні	Ситуаційно емоційно стабільні	Емоційно нестабільні	Хі-квадрат	Ст. св.	Р-рівень значимості
	1	2	3			
Інтегральна емоційність	53,4	115,7	142,2	11,730	2	.004**
Радість	114,6	113,2	77,8	12,984	2	.002**
Гнів	74,5	105,5	140,8	30,551	2	.110
Страх	83,3	102,9	136,5	20,076	2	.201
Печаль	70,8	110,7	133,5	29,046	2	.240
Альтруїстична ЕС	96,1	101,0	126,2	7,632	2	.022*
Комунікативна ЕС	88,5	100,8	135,2	16,685	2	.233
Глористична ЕС	98,8	102,1	120,5	3,974	2	.137
Практична ЕС	111,2	97,6	116,5	3,935	2	.140
Пугнічна ЕС	109,7	102,3	107,7	0,633	2	.729
Романтична ЕС	96,9	97,6	132,6	12,705	2	.002**
Гностична ЕС	121,8	88,6	124,3	17,065	2	.354
Естетична ЕС	84,8	108,9	121,5	10,192	2	.006**
Гедоністична ЕС	92,1	102,9	126,5	8,673	2	.013*
Акизитивна ЕС	100,7	103,1	116,1	1,993	2	.369
Психомоторна емоційність	70,1	110,6	134,5	10,539	2	.003**
Інтелектуальна емоційність	65,8	103,7	154,7	65,254	2	.132
Комунікативна емоційність	62,1	103,7	158,9	6,486	2	.020*
Емоційна збудливість	62,3	103,7	158,9	6,227	2	.017*
Інтенсивність емоцій	59,3	110,4	147,4	6,952	2	.039*
Тривалість емоцій	66,9	107,6	144,9	6,688	2	.047*
Вплив емоцій на ефективність діяльності	84,7	105,9	128,2	13,776	2	.001***

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Статистично значущими на рівні $p \leq 0,001$ між виділеними групами є відмінності за критерієм «вплив емоцій на ефективність діяльності», рангові показники якого максимально збільшуються у групі емоційно нестабільних респондентів; на рівні $p \leq 0,01$ за критеріями «інтегральна емоційність», «романтична емоційна спрямованість», «естетична емоційна спрямованість», «психомоторна емоційність» (ступінь вираження ознаки збільшується у групі 3) та критерієм «радість» (ступінь вираження ознаки зменшується у групі 3); на рівні $p \leq 0,05$ за критеріями «альтруїстична емоційна спрямованість», «гедоністична емоційна спрямованість», «комунікативна емоційність», «емоційна збудливість», «інтенсивність емоцій», «тривалість емоцій» (ступінь вираження ознаки збільшується у групі 3 у порівнянні із першою групою).

Статистично значущі відмінності показників почуттєвої сфери свідчать, що емоційно нестабільні художники відрізняються від представників першої групи (емоційно стабільних) тим, що їм притаманний відчутний вплив емоцій на ефективність діяльності. Такі митці під час емоційного напруження втрачають пильність, у них сповільнюється реакція, нівелюється контроль над вербальною і невербальною поведінкою. Емоції у них спричиняють переважно пригнічений вплив і знижують ефективність діяльності. Такі респонденти характеризуються імпульсивністю, поривчастістю, експансивністю, а також чутливістю до емоціогенних впливів. Їм притаманний ліризм, натхненність і патетичність, проте часто в поведінці присутня штучність (афектація) із виникненням недоречної у певній ситуації емоційної реакції. Художники репрезентованої групи схильні до романтичного настрою, прагнення до потаємного, замріяні, непрактичні, мають виражені естетичні емоції. Отримують задоволення від споглядання прекрасного, захоплюються красою, ліричними переживаннями. Естетика є рушійною силою в їх поведінці. Зауважено тяжіння до песимістичного настрою і смутку, емоції радості в них виражені неяскраво. Рідко задоволені тим, що їх оточує, часто критикують і аналізують. Потребують душевного комфорту, який є потужним мотиватором їх діяльності. Комунікативні відносини для таких людей є не надто важливими:

присутнє небажання спілкуватися або знижена потреба у спілкуванні, під час якого виникають внутрішнє незадоволення і дискомфорт. Натомість відзначено підвищену потребу в усамітненні або перебуванні в колі близької людини. Емоції на таких індивідів чинять тривалий вплив, цілком захоплюють та інколи переходять у поведінку і настрій.

При проведенні розрахунків не виявлено статистично значущих відмінностей між групами емоційно стійких та емоційно нестійких художньо обдарованих особистостей за такими критеріями: «гнів», «страх», «печаль», «комунікативна емоційна спрямованість», «глюристична емоційна спрямованість», «практична емоційна спрямованість», «пугнічна емоційна спрямованість», «гностична емоційна спрямованість», «акизитивна емоційна спрямованість», «інтелектуальна емоційність».

Розглядаючи процес адаптації та саму адаптованість варто зауважити, що вони реалізуються через комплекс саморегулюючих процесів та вроджених і набутих, в процесі соціалізації, психічних і психофізіологічних механізмів. Вказані чинники є індивідуальними психологічними властивостями особистості. при вивченні соціальної адаптованості не припустимо обмежуватися одним показником, необхідно враховувати сукупність максимальної кількості показників, які мають вплив на соціальну адаптованість особистості.

Для фіксації відмінностей у показниках методик діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда; діагностики типу поведінкової активності Л. Вассермана і Н. Гуменюка; діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Вассермана (в модифікації В. Бойко); багаторівневого особистісного питальника «Адаптивність» (МЛО-АМ) А. Маклакова і С. Чермянїна, здійснено обрахунки Н-критерію Краскела-Уолліса у досліджуваних з різним рівнем прояву емоційної стабільності (табл. 3.6).

Таблиця 3. 6

**Результати обрахунку Н- критерію Краскела – Уолліса
для вивчення поведінково-адаптивних характеристик за рівнями
прояву емоційної стабільності студентів художніх спеціальностей**

Діагностичні показники	Емоційно стабільні	Ситуативно емоційно стабільні	Емоційно нестабільні	Хі-квадрат	Ст. св.	Р-рівень значимості
	1	2	3			
Адаптація	127,9	107,7	75,0	9,723	2	.009**
Самосприйняття	128,6	106,2	77,5	18,131	2	.430
Прийняття інших	122,9	107,5	81,1	12,337	2	.002**
Емоційний комфорт	133,8	108,3	66,9	31,559	2	.560
Інтернальність	78,2	104,5	131,2	11,542	2	.003**
Прагнення до домінування	100,2	111,7	97,7	8,352	2	.039*
Ескапізм	89,8	102,2	130,9	12,482	2	.002**
Рівень фрустрованості	89,1	107,1	120,7	7,084	2	.029*
Нервово-психічна стійкість	140,9	104,4	67,3	9,870	2	.008**
Комунікативні особливості	123,2	112,2	70,4	22,508	2	.234
Моральна нормативність	94,0	106,7	116,0	3,567	2	.168
Адаптивні здібності	134,7	108,2	66,1	6,244	2	.040*
Суїцидальний ризик	135,9	103,1	75,9	26,396	2	.102

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

Статистично значущими на рівні $p \leq 0,01$ між виділеними групами є відмінності за критеріями «адаптація», «інтернальність», «ескапізм» (ступінь вираження ознаки збільшується у групі 3) та показниками «прийняття інших» і «нервово-психічна стійкість» (ступінь вираження ознаки зменшується у групі 3); на рівні $p \leq 0,05$ за критеріями «прагнення до домінування», «адаптивні здібності» (ступінь вираження ознаки зменшується у групі емоційно

нестабільних) та поняттям «рівень фрустрованості» (ступінь вираження ознаки збільшується у групі 3).

Високий рівень фрустрованості, ескапізм та нервово-психічна стійкість емоційно нестабільних художньо обдарованих особистостей, свідчать про значно нижчі процеси адаптації, а ніж у емоційно стабільних. Вони намагаються особистісними та індивідуальними якостями пристосуватися до умов існування в соціальному середовищі, за рахунок своєї неконфліктності оптимізувати відносини у соціумі. Високі етичні та моральні цінності, що властиві цим людям, вказують на адекватне сприйняття внутрішнього світу інших, терпимість до недоліків. Особи, які формують зазначену групу, вважають, що події, які відбуваються в житті, є результатом їх власних дій. При цьому у кризових ситуаціях їм властиво занурюватися у себе, відгороджуватися та ізолюватися, використовуючи мистецтво як засіб втечі від реальності. У такі моменти їх нервово-психічна стійкість знижується, підвищується вразливість, дратівливість, упертість, схильність до депресивних реакцій. Засобом ескапізму в таких випадках може стати будь-яка пасивна діяльність – реальна чи віртуальна. Вказана риса може стати чинником, який передуює девіантній поведінці та схильності до вживання алкогольних і наркотичних речовин. Виникають інфантилізм, почуття розчарування в житті та явища дезадаптації, загострюються психічні комплекси, підвищується чутливість до критики та внутрішніх конфліктів, зростає рівень тривожності та напруженості. Мають вияв стриманість у спілкуванні, активізація механізмів психологічного захисту, відчутне зниження адаптивних здібностей. Натомість підвищується рівень фрустрованості, формуються песимістичні погляди щодо майбутнього.

Не виявлено статистично значущих відмінностей між групами за такими критеріями: «самосприйняття», «емоційний комфорт», «комунікативні особливості», «моральна нормативність», «суїцидальний ризик».

Завдяки визначенню тих діагностичних критеріїв, за якими статистично достовірно диференційовано три групи респондентів, здійснено факторний аналіз. Він дозволив виокремити факторну структуру психологічних

особливостей емоційно стабільної та емоційно нестабільної особистості. За допомогою факторного аналізу було зменшено розмірність вихідного простору корелюючих між собою ознак та забезпечено більш економну їх репрезентацію при мінімальних втратах вихідної інформації. Результат забезпечив перехід від множини вихідних змінних до меншої кількості нових змінних, що формують певні фактори. Виявлені фактори інтерпретовано як передумову спільної мінливості масиву вихідних змінних. За допомогою цієї процедури мінімізовано та діагностовано дані щодо індивідуально-психологічних, емоційних та поведінкових особливостей емоційної стабільності та виявлено їх факторну структуру.

Факторизація матриці психологічних шкал (змінних), визначених за допомогою критерію Н Крускала-Уоллеса, відбувалася за допомогою методу головних компонент (Principal Components) з наступним варімакс-обертанням (Varimax). Для визначення кількості факторів ми користувалися критерієм Кайзера – кількість факторів дорівнює кількості компонентів, власні значення яких більше одиниці. Правомірність застосування методу факторного аналізу до вибірки також перевірялась за критерієм Кайзера-Мейєра-Олкіна: значення кореляції між фактором та змінними, що входять в його структуру менше 0,5 не брались до уваги в аналізі.

Факторна структура психологічних особливостей емоційно стабільної особистості представлена у таблиці 3.7.

Таблиця 3.7

Факторна структура психологічних особливостей емоційно стабільної особистості

	Компонента					
	1	2	3	4	5	6
Адаптація	.893					
Адаптивні здібності	.835					
Нервово-психічна стійкість	.830					
Депресивність	-.810					
Інтернальність	.748					

Продовження Таблиці 3.7.

Дратівливість	-.661					
Прийняття інших	.646					
Невротичність	-.567					
Альтруїстична емоційна спрямованість	.562					
Рівень фрустрованості	-.546					
Інтенсивність емоцій		-.662				
Сором'язливість		-.629				
Комунікативна емоційність		.617				
Психомоторна емоційність		.592				
Емоційність		.547				
Гедоністична емоційна спрямованість			.820			
Відкритість			.687			
Романтична емоційна спрямованість			.673			
Товариськість				.828		
Екстра-інтроверсія				.755		
Прагнення до домінування					.765	
Радість					.632	
Врівноваженість					.551	
Емоційна збудливість						-.709
Вплив емоцій на ефективність діяльності						-.527
Метод виділення: Аналіз методом головних компонент.						
Метод обертання: варімакс з нормалізацією Кайзера.						
а - обертання зійшлося за 20 ітерацій.						
b - у фазі аналізу використовуються тільки ті спостереження, для яких Average Linkage (Between Groups) = 1.						

За результатами факторного аналізу визначено шість основних компонентів, що визначають психологічні особливості емоційно стабільної особистості. Перший фактор, умовно названий «Адаптація», формують такі показники: адаптація (0,893), адаптивні здібності (0,835), нервово-психічна стійкість (0,830), депресивність (-0,810), інтернальність (0,748), дратівливість (-

0,661), прийняття інших (0,646), невротичність (-0,567), альтруїстична емоційна спрямованість (0,562), рівень фрустрованості (-0,546).

Другий фактор «*Комунікативна емоційність*» інтегрував інтенсивність емоцій (-0,662), сором'язливість (-0,629), комунікативну емоційність (0,617), психомоторну емоційність (0,592), емоційність (0,547).

Третій фактор «*Гедоністично-романтична емоційна спрямованість*» найбільш тісно пов'язаний із показниками: гедоністична емоційна спрямованість (0,820), відкритість (0,687), романтична емоційна спрямованість (0,673).

Четвертий фактор «*Товариськість*» об'єднав показники товариськості (0,828), екстра-інтроверсії (0,755).

П'ятий фактор «*Прагнення до домінування*» формують прагнення до домінування (0,765), радість (0,632), врівноваженість (0,551).

Шостий фактор «*Врівноваженість*» репрезентують емоційна збудливість (-0,709) та вплив емоцій на ефективність діяльності (-0,527).

Виділені шість факторів описують більше 72 % дисперсії масиву даних, що свідчить про доволі високу достовірність результатів, отриманих шляхом застосування факторного підходу до визначених змінних (табл. 3.8).

Таблиця 3. 8

Власні значення виокремлених факторів

Фактори	Навантаження фактора після обертання		
	Всього (Total)	Навантаження (у %) (% of Variance)	Загальний показник навантаження (у %) (Cumulative %)
1	6,541	23,362	23,362
2	2,689	13,604	36,966
3	2,646	11,449	48,415
4	2,382	8,509	56,924
5	2,092	8,472	65,397
6	2,089	7,462	72,859

Спостережено, що перший фактор пояснює 23,3 % дисперсії, другий – приблизно 13,6 %, третій –11,4 %, четвертий – 8,5 %, п'ятий – близько 8,4 %, шостий – 7,4 %.

Отже, фактор «Адаптація», пояснюючи 23,3 % дисперсії ознак, відображає ступінь адаптації та вираження адаптивних здібностей особистості, нервово-психічну стійкість, депресивність, інтернальність, дратівливість, прийняття інших, невротичність, альтруїстичну емоційну спрямованість та рівень фрустрованості. Високий показник *адаптації* (0,893) визначає здатність художньо обдарованих емоційно стабільних особистостей безперервно пристосовуватись особистісними та індивідуальними якостями до життя і діяльності в змінених умовах існування, у соціальному середовищі і професійній діяльності, швидко входити в колектив, адекватно орієнтуватися і реагувати у різних ситуаціях, миттєво виробляти свою стратегію поведінки. Респонденти вказаної групи мають достатньо позитивний результат самоорганізації у психічній, духовній та фізичній сфері. У них яскраво виражена оптимізація відносин із соціальним середовищем, у процесі якої проходить узгодження самооцінки, очікування суб'єкта з його можливостями та реальністю. Це неконфліктні люди, які мають високу емоційну стійкість, соціально-психологічну компетентність, соціальну зрілість і розвиток. Їх *адаптивні здібності* (0,835) вказують на доволі високий рівень особистісного адаптивного потенціалу і достатні пристосувальні здібності, які дозволяють справлятися з певними подіями й досягати успішної адаптації, не зважаючи на непередбачувану зміну останніх. Респонденти своїми індивідуально-психологічними особливостями відзначилися успішною та якісною пристосувальною поведінкою.

Високий рівень показника *нервово-психічної стійкості* (0,830) свідчить про можливість художників, що належать до першої групи, протистояти зовнішнім впливам, які мають здатність вивести зі стану нервово-психічної рівноваги. При виникненні таких впливів представники вказаної групи самостійно, з високою швидкістю повертаються в нормальний стан, так як їм

притаманне реальне сприйняття дійсності, високий рівень соціалізації та висока адекватна самооцінка. Художники з аналізованим показником здатні успішно здійснювати діяльність в емоціогенній обстановці. Їхні емоції можуть досягати оптимального ступеня інтенсивності, проте завдяки присутності ефективної саморегуляції, що є запорукою успіху, вони не втрачають здатності до збереження і підтримки високого, продуктивного рівня психічної і фізичної діяльності.

Доволі низький рівень показника *депресивності* ($-0,810$), у емоційно стабільних респондентів вказує на природну життєрадісність, позитивне налаштування на обставини, невимушеність у міжособистісних відносинах. Такі художники не схильні до апатії, песимізму, натомість у них переважає піднятий настрій та підвищена психічна активність. Представники аналізованої групи енергійні, упевнені у своїх силах, гнучкі, заповзяті, успішно виконують завдання, які вимагають рішучості, ентузіазму та активності. Проте наявність у них недостатності самоконтролю може сприяти розвитку безпечності і непослідовності.

Показники за шкалою *інтернальності* ($0,748$) свідчать про високий внутрішній (інтернальний) суб'єктивний локус контролю щодо емоційно позитивних подій і ситуацій, що відбуваються в житті та діяльності респондентів вказаної групи. Такі інтернальні особистості вважають події результатом власних дій і наслідком свого характеру, поведінки чи особливостей. Художньо обдаровані особистості першої групи – впевнені в собі люди, що характеризуються компетентністю, відповідальністю, послідовністю у досягненні цілей, схильні до самоаналізу, цілеспрямованістю та активною життєвою позицією. Низький показник за шкалою *дратівливість* ($-0,661$) характеризує їх як емоційно стабільних художньо обдарованих особистостей, що не схильні до надмірних та неадекватних емоційних реакцій. Їм притаманна вимогливість до себе, відповідальність, сумлінність. Маючи власні моральні принципи і внутрішні стандарти, вони керуються у своїй поведінці почуттям обов'язку, суворо дотримуються етичних стандартів,

соціальних вимог, моральних норм. Переважно завжди прагнуть до порядності, намагаються не вчиняти нечесно. У справах акуратні, сумлінні, люблять порядок, прагнуть до утвердження загальнолюдських цінностей.

Помірно високий показник *прийняття інших* (0,646) засвідчує достатній рівень емпатії у молодих художників. Маючи досить розвинений емоційний вияв співпереживання, високий рівень сприйняття інших, терпимість до людських недоліків, вони сприймають внутрішній світ інших таким, яким він є. Їм притаманні позитивні риси характеру, високі моральні, етичні цінності та принципи. Вони відчують себе комфортно з будь-якою людиною. Це підтверджує достатньо низький показник рівня *невротичності* (-0,567). В емоційно стабільних людей образотворчих спеціальностей спостережено тенденцію до невимушеності, гарного розуміння дійсності, низького рівня тривоги і частоті зміни настрою та депресії. Їм притаманна організована поведінка в звичайних і стресових ситуаціях. Художники з наявністю аналізованого показника характеризується підвищеною вимогливістю до себе, серйозністю, зрілістю у планах і уподобаннях, об'єктивною оцінкою себе й інших. Їм не властива підвищена напруженість, занепокоєння, натомість вони мають схильність до лідерства, доволі комунікабельні. Таких людей відрізняє реалістичність, активність, ініціативність, діяльність, честолюбність, схильність до суперництва і змагання. Такі індивіди не приховують від себе власних недоліків і промахів, не засмучуються через дрібниці, почуваються добре пристосованими, охоче підкоряються груповим нормам. Альтруїстична потреба в них доволі відчутно виражена: не надто важливим для них є надмірна турбота про свій добробут і себе. На це вказує достатньо високий показник *альтруїстичної емоційної спрямованості* (0,562). Направленість у таких людей більше зовнішня, аніж внутрішня, з вираженим бажанням співпрацювати, допомагати, віддавати, ділитись. Емоційно стабільним художникам характерний низький рівень жорстокості та хитрості, проте високий рівень довірливості, доброзичливості і толерантності. Для митців цієї групи велике значення має гармонія, нормативність поведінки, соціальна справедливість,

підтримання стабільних відносин із людьми. Властива їм також відповідальність, чутливість та почуття обов'язку. Для вказаної категорії творчих особистостей не притаманний егоїзм, честолюбство й аморальні установки. Вони вразливі і чуйні до інших людей, мають достатньо розвинене почуття співпереживання та розуміння. В особистостей, що належать до першої групи і відрізняються своєю емоційною стабільністю, відзначено достатньо низький *рівень фрустрованості* (-0,546). Це свідчить про сформовану позитивну установку на майбутнє, оптимістичні позитивні емоційні оцінки і плани стосовно своєї майбутньої діяльності та соціального буття. Вони вміють отримувати задоволення і насолоду від життя, реалізовувати свої плани і досягати поставлених цілей.

Другий фактор «Комунікативна емоційність» пояснює 13,6 % дисперсії ознак і розглядає психологічні особливості емоційно стабільної особистості на основі нижче наведених показників.

Від'ємний показник *інтенсивності емоцій* (-0,662) свідчить про низький ступінь вираження емоційного явища у досліджуваних молодих осіб. Емоції не чинять сильний і тривалий вплив на їх діяльність, легко пригнічуються, з'являються рідко і зазвичай управляються свідомістю. Показник *сором'язливість* (-0,629) вказує на відсутність труднощів у спілкуванні, боязливості, зніяковіння, страху бути в центрі уваги. Такі художники достатньо рішучі, сміливі й відкриті, не бояться бути лідерами, висловлювати свою думку вголос і знайомитися з новими людьми. Вони розкуті в колективі, легко привертають до себе увагу, не розгублюються при незнайомих обставинах, вміють відстоювати свої права і переконання. Часто переймають ініціативу у спілкуванні, не вміють терпляче чекати, швидко приймають рішення, мають схильність до ризику. Їх *комунікативна емоційність* (0,617) носить усвідомлений характер і вказує на виражену потребу у спілкуванні. Позитивний показник ілюструє схильність до встановлення контактів, зв'язків та відносин. Таким людям властива любов до гумору, загального збудження, забав і сміху, веселощів і гарного настрою. Митці, що належать до групи репрезентованого

показника, вмiють збирати навколо себе людей, правильно передавати їм свої почуття, емоції, думки так, щоб вони були зрозумілі і сприйняті іншими.

Показник *психомоторної емоційності* (0,592) емоційно стабільних респондентів характеризує як таких, яким властива доволі адекватна психомоторна реакція на події. Їм притаманне достатньо виражене прагнення до фізичного навантаження, вміння гнучко змінювати різного типу роботу. Певною мірою джерелом переживань у респондентів є події, пов'язані з фізичною активністю (енергійна прогулянка, малювання чи то майстрування своїми руками, рухливі види спорту). У таких осіб м'язовий тонус і рухова активність функціонують у межах норми. Зауважено цілком адекватну емоційну реакцію на переживання невдач у випадку, коли не співпадає задумане з реальністю. Це підтверджує показник *емоційності* (0,547). Хоча події, пов'язані з емоціями, здатні викликати доволі яскраві переживання як позитивного, так і негативного характеру, діяльність таких художньо обдарованих особистостей буде більш ефективною у спокійних ситуаціях, які не мають зв'язку з підвищеним рівнем стресу. Напружені ситуації, під час яких потрібно виконувати складну роботу, здатні вивести їх із рівноваги. Творчі люди, не зважаючи на свою емоційну стабільність, важко переживають конфлікти, у них підвищена чутливість до почуттів та емоцій інших людей. Цей фактор сприяє встановленню і підтримці позитивних відносин із такими індивідами.

Третій фактор «Гедоністично-романтична емоційна спрямованість» становить 11,4 % і найбільш тісно пов'язаний із нижче репрезентованими показниками.

Яскраво виражену потребу в задоволенні душевного і тілесного комфорту підтверджено високим показником *гедоністичної емоційної спрямованості* (0,820). Тому для респондентів, що входять до групи емоційно стабільних художньо обдарованих особистостей, є дуже важливим задоволення цих потреб, вони для них є потужним мотивом і кінцевою метою діяльності. У таких людей суб'єктивне відчуття цілей, які вони досягають, є орієнтацією на

отримання як душевного, так і фізичного задоволення від здійснюваної предметної діяльності та спілкування. Це засвідчує можливість їх успішної самореалізації та отримання задоволення. Показник *відкритості* (0,687) особистості підтверджує їх ефективність у спілкуванні, комунікабельність. Переважно це веселі, відверті, щирі, щедрі, довірливі люди, які не приховують внутрішніх переживань. Вони відкриті до всього нового, легко знайомляться і притягують до себе друзів, відверто цікавляться подіями в їхньому житті. Такі митці легко підтримують довірливі бесіди, у спілкуванні чесні, відкриті, привітні і доброзичливі. Свої думки вони часто висловлюють через емоції, допомагаючи собі в розмові яскраво вираженою мімікою обличчя та активно використовуючи жести. Із дитячим захопленням відкривають для себе щось нове. *Романтична емоційна спрямованість* (0,673) художньо обдарованих осіб, які належать до групи емоційно стабільних, вказує на наявність у них характерного прагнення до чогось незвичайного, таємничого, романтичного, екзотичного, хвилюючо-загадкового. Прагнення до таємничості налаштовує таких художників на містику. Це їх надихає і вони часто перебувають в очікуванні того, що відбудеться щось таке, що чинитиме вирішальний вплив на їх долю, або долю людини, за яку вони переживають. Зважаючи на свою романтичну спрямованість, це митці пізнавальної, пошукової натури, що часто прагнуть відшукати певну світоглядну значущу основу, показати, як багато складного, глибокого, надзвичайного таїться за простими, зовні банальними речами. У таких художників відсутня схильність до прагматизму.

Четвертий фактор «Товариськість» об'єднав показники, що доповнюють характеристику емоційно стабільної художньо обдарованої особистості. Особи з високим значенням фактора *товариськості* (0,828) легко сходяться з людьми, комунікативні, відкриті, щирі, мають багато друзів і знайомих, їм характерне чуйне ставлення до людей. Таким індивідам властива невимушеність, доброта, м'якосердя і дбайливість. Вони люблять спілкуватися, легко знаходять потрібні слова у будь-якій ситуації. Із задоволенням беруть участь у багатьох групових заходах. Яскрава емоційність, природність у поведінці, готовність до співпраці,

уважність до людей сприяють гарним відносинам з оточуючими. Вони комфортніше почуваються в оточенні людей, де люблять відпочивати і працювати, на самоті – нудьгують. Не люблять конфліктів, намагаються їх уникати, легко встановлюють безпосередні міжособистісні контакти. Це підтверджено даними показника *екстра-інтроверсії* (0,755), високі оцінки якого характерні для екстравертних людей. Їм властива товарицькість, соціальна активність і спритність, комунікабельність. Це амбітні, ініціативні митці, що прагнуть до успіху, суспільного визнання і лідерства. Такі художники веселі, добродушні, чуйні, життєрадісні, люблять невимушене спілкування і рухливу діяльність. Представники вказаної групи не мають труднощів у спілкуванні, не ніяковіють, коли на них акцентовано увагу, вміло маніпулюють людьми та оцінюють корисливість взаємин для досягнення своїх цілей. Вони характеризуються оптимізмом, безтурботністю, при цьому бувають ненадійними і схильними до ризику.

П'ятий фактор «Прагнення до домінування» має найпродуктивніший зв'язок із наступними чотирма показниками, що властиві художньо обдарованим особистостям. Одноименний показник *прагнення до домінування* (0,765) свідчить, що емоційно стабільні художники є природженими лідерами, добре пристосовуються у суспільстві, імпульсивні, мають насичене емоціями життя. Такі молоді художники практично не мають психічних комплексів, проявляють активність, часто живуть «сьогоднішнім днем». У них розвинене честолюбство, яскраво виражене прагнення до переваги і успіху, вони напористі, мають підвищену чутливість до критики і похвали, вимогливі до себе, прагнуть постійно поліпшити результат виконаної роботи. Художньо обдаровані особи, які мають позитивний показник за фактором *радість* (0,632), відзначаються життєрадісністю, енергійністю, веселістю. Це натхненні, упевнені у своїх силах, задоволені собою і світом особистості. Такі митці переважно з гарним настроєм, сприймають людей і світ позитивно, у найкращих їх проявах, відрізняються оптимістичністю та стресостійкістю, сприймають об'єкти такими, якими вони є, без критики й аналізу. Завдяки

доволі спокійному і рівному характеру, знаходять баланс між емоціями, думками і вчинками. Високий показник вказує на підвищений поріг виникнення негативних емоцій, терплячості впевненості в собі. У людей з позитивним показником радості відмінна продуктивність, здібності до вирішення проблем, пам'ять. Вказані аргументи ілюструють дані показника *врівноваженість* (0,551). Індивіди, що належать до групи емоційно стабільних, впевнені у своїх силах, доброзичливі і спокійні, вміють раціонально оцінювати людей та події, адекватно на них реагувати, Це безконфліктні, стримані люди, що вміють володіти своїми емоціями і поведінкою, мають гарний баланс між збудженням і гальмуванням нервових процесів.

Останній виділений фактор «Врівноваженість» характеризує осіб щодо їх емоційної збудливості та впливу емоцій на ефективність діяльності. Показник *емоційної збудливості* (-0,709) свідчить, що творчі люди, які увійшли до вказаної групи, є емоційно врівноваженими, спокійними, не схильними піддаватися емоційним впливам різних обставин життя та інших людей. Стан емоційного збудження у представників аналізованої групи приходить швидко, сплески проявляються лише тоді, коли на них надто інтенсивно починають впливати зовнішні умови, емоційний фон відносно стабільний. Такі митці прислуховуються до думки інших, стороняться конфліктів, стримані, без сильних афективних спалахів. *Вплив емоцій на ефективність діяльності* (-0,527) мінімальний, вони мають почуття контролю над ситуацією, не втрачають пильності під час емоційних і стресових ситуацій. Завдяки вмінню контролювати свою невербальну та вербальну поведінку, у процесі емоційного напруження їх реакція не уповільнюється. Емоційна напруга помірного ступеня підвищує ефективність діяльності, а емоції, що виникають, чинять сприятливий мотивуючий вплив. У непередбачуваних ситуаціях, коли важко досягнути мети, навіть найменший успіх викликає в аналізованих респондентів позитивну емоційну насагу, яка посилює бажання досягати поставлених цілей. Особливо чітко це простежено в процесі мотивування, коли емоції, що виникають

пов'язані з самою діяльністю. Позитивні емоції благотворно впливають на результат і ефективність роботи.

Отже, досліджено, що у емоційно стабільних художників високий ступінь адаптації та адаптативних здібностей, низький показник інтенсивності емоцій, гарну комунікативну емоційність, високий показник відкритості, потребу у душевному і тілесному комфорті, високий показник товарищескості, прагненні до домінування, та низький показник впливу емоцій на ефективність діяльності. Вказані фактори доводять те, що при високому рівні емоційної стабільності у художньо обдарованих особистостей, високий рівень адаптаційних процесів відповідно і адаптованості.

Факторну структуру психологічних особливостей емоційно нестабільної художньо обдарованої особистості представлено у таблиці 3. 9.

Таблиця 3.9

**Факторна структура психологічних особливостей емоційно
нестабільної особистості**

	Компонента					
	1	2	3	4	5	6
Рівень фрустрованості	.838					
Врівноваженість	-.809					
Радість	.759					
Прийняття інших	.699					
Екстра-інтроверсія	-.652					
Інтегральна емоційність	-.588					
Інтернальність		.801				
Адаптація		-.782				
Ескапізм		.705				
Сором'язливість		.649				
Депресивність		.640				
Прагнення до домінування		-.631				
Дратівливість		.588				
Гедоністична емоційна спрямованість		.514				
Нервово-психічна стійкість			-.823			

Продовження таблиці 3.8.

Інтенсивність емоцій			.818			
Адаптивні здібності			-.802			
Емоційна збудливість			.730			
Комунікативна емоційність				-.688		
Товариськість				-.671		
Психомоторна емоційність				-.638		
Романтична емоційна спрямованість					-.757	
Тривалість емоцій					.614	
Естетична емоційна спрямованість					-.579	
Відкритість						-.814
Невротичність						-.594
Метод виділення: аналіз методом головних компонент.						
Метод обертання: варімакс з нормалізацією Кайзера.						
а - обертання зійшлося за 12 ітерацій.						
b - у фазі аналізу використовуються тільки ті спостереження, для яких Average Linkage (Between Groups) = 3.						

За результатами факторного аналізу визначено шість основних компонентів, що визначають психологічні особливості емоційно нестабільної особистості. До першого фактору «*Фрустрованість*» належать рівень фрустрованості (0,838), врівноваженість (-0,809), радість (0,759), прийняття інших (0,699), екстра-інтроверсія (-0,652), інтегральна емоційність (-0,588).

Другий фактор «*Інтернальність*» включає такі показники: інтернальність (0,801), адаптація (-0,782), ескапізм (0,705), сором'язливість (0,649), депресивність (0,640), прагнення до домінування (-0,631), дратівливість (0,588), гедоністична емоційна спрямованість (0,514).

До третього фактору «*Нервово-психічної напруженість*» увійшли нервово-психічна стійкість (-0,823), інтенсивність емоцій (0,818), адаптивні здібності (-0,802), емоційна збудливість (0,730).

Четвертий фактор «*Неемоційна комунікативність*» інтегрував у собі чинники таких методик: комунікативна емоційність (-0,688), товарицькість (-0,671), психомоторна емоційність(-0,638).

П'ятий фактор «*Неромантичну емоційну спрямованість*» формують три показники: романтична емоційна спрямованість (-0,757), тривалість емоцій (0,614), естетична емоційна спрямованість (-0,579).

Шостий фактор «*Закритість*» засвідчив продуктивний від'ємний зв'язок із відкритістю (-0,814) та невротичністю (-0,594).

Виділені шість факторів описують понад 70 % дисперсії масиву даних, що ілюструє доволі високу достовірність результатів, отриманих шляхом застосування факторного підходу до визначених змінних (табл. 3.10).

Таблиця 3. 10

Власні значення виокремлених факторів

Фактори	Навантаження фактору після обертання		
	Всього (Total)	Навантаження (у %) (% of Variance)	Загальний показник навантаження (у %) (Cumulative %)
1	4,645	16,589	16,589
2	4,279	15,282	31,872
3	3,846	13,734	45,606
4	2,504	8,942	54,549
5	2,321	8,290	62,839
6	1,700	8,071	70,910

Детальний аналіз значень факторів емоційно нестабільної особистості засвідчив: перший фактор пояснює 16,5 % дисперсії, другий – приблизно 15,2 %, третій –13,7 %, четвертий –8,9 %, п'ятий – близько 8,2 %, шостий – 8,07 %.

Одним із найвпливовіших показників фактора «*Фрустрованість*» є *рівень фрустрованості* (0,838), який дозволяє зробити висновок про те, що емоційно нестабільним художньо обдарованим особистостям властива фіксація уваги на сумних аспектах свого існування. Вони мають негативну оцінку дійсності і

низький рівень соціальної активності, високий рівень пасивності, апатичності і безініціативності. Емоційно нестабільні митці мають низький мотиваційний потенціал та займають у житті позицію «спостерігача», їм притаманне почуття нереалізованості та негативної оцінки теперішнього часу. Таким людям при постійні чи частій фрустрації у формі агресії властива озлобленість, заздрість, агресивність. Під час депресивної фрустрації спостережено млявість, байдужість, безініціативність, втрату оптимізму і нерішучість.

Низькі оцінки за фактором *врівноваженості* (-0,809) вказують на підвищену тривожність респондентів, неможливість зосередитися, напруженість, впертість і відгородженість. Це нервові, конфліктні, егоїстичні особи, що мають невпорядковану, дезорганізовану поведінку. Вони схильні до втрати дисципліни та контролю над потягами, їм властивий стан недостатньої комфортності. Художники, що належать до групи емоційно нестабільних, не визнають заперечень, у суперечках не прислухаються до чужої думки, характеризуються нетерплячістю, егоцентризмом, відсутністю душевної рівноваги та стійкості. Відрізняються запальністю, нестриманістю, гарячковістю, надто сильною реакцією на обставини, яка не відповідає ситуації, що склалася. У таких індивідів емоції переважають над розумом, спостережено досить яскраву перевагу процесів збудження над гальмуванням чи, навпаки, залежно від обставин. Емоційні прояви радості в емоційно нестабільних людей формуються більш інтенсивно, ніж в емоційно стабільних респондентів. На це вказує показник *радості* (0,759). Вираження позитивних емоцій, швидкий емоційний відгук на веселощі проявляється досить активно. При присутності об'єкта радості у них виникає сильне збудження, піднесений настрій, який призводить до моторного збудження, підстрибування, хлопання у долоні, посиленої жестикуляції і почервоніння шкіри обличчя. Проте в емоційно нестабільних художників такі прояви доволі швидко змінюються спокоєм.

Показник *прийняття інших* (0,699) дещо вищий, ніж в емоційно стабільних респондентів. Це свідчить про більш високий рівень сприйняття інших людей та резонанс на їх переживання. Емоційно нестабільні особистості

досить гостро сприймають і відчують біль та задоволення іншого, так, ніби вони самі це переживають, аналогічно і відносяться до причини цих переживань. Прийняття інших і себе у нестабільних художників можливе з такої позиції, при якій вони одночасно показують неповагу до себе і потребу підтримки іншими. Можливий варіант, при якому респонденти показують, що відкидають інших і себе, і пропагують позицію «Я – хороший, ти – поганий», сподіваючись, що їх залишать у спокої, і тоді все буде добре.

Про інтровертність емоційно нестабільних художньо обдарованих особистостей свідчать низькі оцінки за шкалою *екстра-інтроверсія* (-0,652). Виходячи з цього, зауважимо, що такі художники надають перевагу зануренню в уявний світ, світ мрій, роздумів і переживань. Це замкнені, скуті, некомунікабельні, дезорганізовані у спілкуванні люди, яким важко вибирати потрібну лінію поведінки і душевну рівновагу. Хоча інколи такі індивіди бувають надто розв'язані, проте переважно прагнуть зберігати дистанцію у спілкуванні. Такі митці сором'язливі, намагаються бути осторонь від всіх, окрім близьких, тримають свої почуття при собі, хоча можуть глибоко переживати. Їм притаманне завчасне планування своїх вчинків, характерна лінія поведінки, яка пов'язана з комфортним усамітненням або творчістю. Соціум їх швидко втомлює, викликаючи неприємні відчуття. Це проявляється в апатії або нервуванні. Їм потрібен час для усамітнення. Особи, які належать до групи емоційно нестабільних, досить чутливі до емоціогенних впливів. На це вказує показник *інтегральної емоційності* (-0,588). Своє ставлення до навколишньої дійсності такі люди виражають через емоції, близько сприймаючи все до серця. Емоції радості, гніву чи смутку у них спостережені достатньо яскраво. У вираженні своєї емоційності вони можуть бути імпульсивними, запальними, поривчастими, темпераментними, завзятими та пафосними, легко емоційно збуджуються. Емоційно нестабільні творчі особистості схильні до емоційної лабільності та експансивності, тобто в них переважає зовнішня спрямованість психічної діяльності і переоцінка власного

«Я». У поведінці таких індивідів зауважено афектацію (штучність), ліризм, натхненність і патетичність – у певних моментах виникає жагуче хвилювання.

Другий фактор «Інтернальність», дисперсія ознак якого становить 15,2 %, репрезентує показники вісьмох шкал. *Інтернальність (0,801)* свідчить, що в осіб, які входять у групу емоційно нестабільних, переважає інтернальний, внутрішній локус контролю. Зазначений аспект вказує на те, що в даному випадку індивід шукає причини якихось ситуацій чи поведінки в собі, вважає, що тільки власні зусилля і здібності дають результати діяльності. Творчі люди, що належать до аналізованої групи не орієнтуються на зовнішні чинники. Респонденти вважають, що все позитивне, що відбулося у їхньому житті, вони досягли самі. Через цей чинник схильні до самозвинувачень у всьому поганому, що трапляється. Людям, які належать до групи із таким показником, властива низька контактність, схильність до роздумів, відірваність від реальності, надмірна впертість у відстоюванні своїх переконань. Проте це не конфліктні особи, які люблять усамітнення, а у стосунках з оточуючими стримані та принципові.

Адаптація (-0,782) художників репрезентованого показника, як правило, залежить від зовнішніх факторів. Такі люди мають ознаки різних акцентуацій (особливостей) характеру, які можуть проявлятися при зміні умов діяльності. Під час емоційних ситуацій у митців знижується або втрачається здатність до самоорганізації і праці, порушується адекватна система відносин з оточуючими та сприйняття навколишнього світу. Вказані особи володіють невисокою емоційною стійкістю, їм притаманні нервові зриви, прояви агресії, асоціальні вчинки, девіантна поведінка. У них дуже часто виникає прагнення утекти від похмурої дійсності у вигаданий світ ілюзій. На це вказує високий показник фактора *ескапізму (0,705)*. У кризових чи стресових ситуаціях художньо обдаровані особистості з показником емоційної нестабільності відчують безсилля, відчуження, часто занурюються у себе, відгороджуються, ізолюються від суспільства, втрачають мотивацію. Часто намагаються знайти засіб ескапізму.

На труднощі в ініціативі спілкування та самому спілкуванні вказує показник *сором'язливості* (0,649). Таким художникам властива нерішучість, невпевненість у собі, страх бути в центрі уваги, небажання висловлювати свою думку, боязнь несхвалення і глузування, внутрішнє переживання. Індивідам, що належать до групи нестабільних, властиво уникати ризикованих ситуацій і умов, у яких потрібно приймати рішення та діяти відкрито. Якщо ж виникає така необхідність, то довго вагаються і відтягують. Представникам аналізованої групи характерна дисгармонія загальної самооцінки, сором'язливість, скутість, страх публічного визнання успіхів і поразок, недостатній рівень саморегуляції мовлення. Вони мають високий ступінь рефлексивності, гостру чутливість до негативної оцінки. Емоційно нестабільні митці тяжіють до вузького кола спілкування, некомфортно почуваються у великих компаніях, прагнуть не виділятися.

Високий показник *депресивності* (0,640) характерний для осіб, схильних до зниженого фону настрою і депресивного стану, який може продовжуватись тривалий час. Уповільнена реакція, зниження здатності приймати рішення та зосереджуватися властива художникам з емоційною нестабільністю. Досить часто відчуття самотності, зниження зацікавленості й енергетичного тону, почуття неповноцінності, нерішучість, похмурість, відгородженість, занурення у власні переживання – це основні критерії, які характеризують даних осіб. Фізичні та інтелектуальні навантаження для них важкі і неприємні, викликають відчуття стомлення, безсилля і виснаження, супроводжуються почуттям надмірного психічного напруження. Від таких людей важко домогтися тривалого інтелектуальної напруги, вони легко розгублюються і впадають у відчай.

Художники з таким показником *прагнення до домінування* (-0,631) намагаються уникати лідерських позицій, їм прийнятніше зайняти позицію підпорядкування. У внутрішньому положенні учасників колективу відзначаються невиразність, непомітність. Аналізований фактор відбувається автоматично, несвідомо і проявляється при інтерсуб'єктній взаємодії. Такі

емоційно нестабільні художньо обдаровані особи легко підпадають під вплив інших, на їх думку, більш авторитетних, що робить їх піддатливими та спонукає до підпорядкування. Такими діями вони компенсують певні свої вади, маскують невпевненість, позбуваються відповідальності, звільняються від приймання рішень і прагнуть здобути певне місце в суспільстві.

Про певне коло неадекватних невротичних реакцій на зовнішні і внутрішні подразники свідчить фактор, що відповідає за *дратівливість* (0,588). Емоційно нестабільні митці у стресових ситуаціях переважно важко себе контролюють, довго не можуть заспокоїтися, зриваються на дрібницях, втрачають самоконтроль, кричать. У таких осіб доволі зневажливе ставлення до моральних цінностей, суспільних вимог і культурних норм. Їх дратує найменший шум, при цьому вони легко відволікаються на сторонні подразники. Це непостійні люди, які часто ухиляються від виконання своїх обов'язків та ігнорують загальновизнані суспільні правила. З великим зусиллям беруться за роботу, при довгому фізичному чи розумовому навантаженні швидко втомлюються.

Потреба, пов'язана із задоволенням тілесного і душевного комфорту, виражена позитивним показником *гедоністичної емоційної спрямованості* (0,514). Комфортні умови для таких особистостей є важливими і виражаються через насолоду від приємних фізичних відчуттів (смачної їжі, безтурботності, відпочинку і т.д.) та легкій ейфорії від цього.

Третій фактор «*Нервово-психічна напруженість*» з дисперсією ознак 13,7% детально характеризує показники емоційно нестабільної художньо обдарованої особистості. Художники, які належать до групи з показником *нервово-психічної стійкості* (-0,823), в умовах емоційної напруги характеризуються наявністю стану психічної дезадаптації, підвищеної дратівливості, схильності до емоційного зриву та неадекватної поведінки. Їм характерна експлозивність («вибуховість»), запальність характеру, дратівливість, емоційна лабільність різного ступеня. Це вразливі, схильність до депресивних реакцій особи, яким властива слізливність, інфантилізм, почуття

розчарування в житті. Байдуже ставлення до навколишнього світу, надзвичайна упертість, відчуття особливості і, в той же час, невпевненість у собі та надмірна образливість, можлива втеча з дому після конфліктів. Усе це робить їх незрозумілими для оточуючих. Вони схильні до вживання психотропних та психоактивних речовин, алкоголю. Високий показник *інтенсивності емоцій* (0,818) свідчить, що підчас емоційних сплесків відбувається охоплення емоцією всього організму і домінування її відносно інших станів організму. Емоційно нестабільним митцям властива здатність емоцій стенічно чи астенічно впливати на їх діяльність, знижувати їхню працездатність. Їх емоції мають часовий характер існування певного стану, важко піддаються управлінню свідомістю, пригнічують інші почуття. При сильних негативних емоціях можуть виникати досить суттєві зміни у психіці художньо обдарованої особистості. Як наслідок, *адаптивні здібності* (-0,802) у таких особистостей характеризуються достатньо низьким показником. Він вказує на важкість звикання до нових, мінливих обставин, низький рівень психологічної комфортності та мінімальну психологічну стійкість. Проте у художньо обдарованих особистостей репрезентованої групи яскраво виражені механізми психологічного захисту. Їм характерна непередбачуваність, схильністю до внутрішніх конфліктів і переживань, до високого рівня тривожності і напруження. Такі митці проявляють стриманість у спілкуванні, зазнаючи при цьому труднощів, тримаються осторонь у колективі, важко в ньому адаптуються. Прийняті норми і правила вони не сприймають. Під час навчання важко знаходять спільну мову з однокурсниками, не звертаються за допомогою, не прагнуть визнання своїх поглядів у колективі, мають труднощі при публічних виступах і вираженні своєї думки.

Високий показник *емоційної збудливості* (0,730) свідчить, що емоційно нестабільні художники відзначаються низьким емоційним бар'єром, вони більш запальні, часто хвилюються, нервують, навіть від незначної емоційної події переходять у стан емоційного збудження. Досить гостро реагують на різні соціальні події. У них швидко виникають різні емоційні почуття у процесі

спілкування. Спостережено, що стан захоплення чи подиву у таких митців формується під впливом незначного приводу. Вони мають гострий емоційний відгук стосовно себе чи інших, на твори мистецтва, природу чи предмети. Позитивні і негативні почуття з'являються у них з однаковою легкістю і важко піддаються контролю. Часто, не замислюючись над своїми словами, вони висловлюють свої відверті думки, можуть бути нестриманими, різкими, застосовувати фізичну силу. Такі індивіди легко ображаються і мають схильність до частих перепадів настрою.

Фактор «*Неемоційна комунікативність*» з дисперсією 8,9 %, репрезентований низкою показниками та їх характеристикою. Низький результат *комунікативної емоційності* (-0,688) респондентів вказує на потребу в усамітненні, небажанні спілкуватися, ділитися особистими переживаннями і думками. В емоційно нестабільних художників немає вираженої схильності до забав, відпочинку у великих та шумних компаніях, натомість вони надають перевагу самотності або відпочинку в колі близької людини. Адже під час соціальних контактів у них досить часто проявляється зніяковіння, тривога і сором. Їм важко дається нормальне контактування і встановлення зворотного зв'язку із співрозмовником, під час розмови їх активність згасає, відчувається взаємне внутрішнє незадоволення і дискомфорт. Такі митці важко знаходять порозуміння, спільну мову, міжособистісний зв'язок емоційного характеру в них не наладжений.

Типовими рисами для художників, які належать до групи емоційно нестабільних людей, та за шкалою *товариськості* (-0,671) мають низький показник, є відсутність живих емоцій, стриманість, млявість, холодність, критичність. Такі творчі люди не контактні, схильні до ригідності, пасивності у формальних міжособистісних відносин. Їх знайомства поверхневі, вони уникають близькості й дотримуються відсторонення, люблять самотність, часто відчувають обтяження соціальним спілкуванням. Натомість надають перевагу усамітненню з книгами й речами, окрім близьких родичів без потреби ні з ким не йдуть на контакт. Їм властиві труднощі у встановленні безпосередніх

контактів, вони в певній мірі відчужені, недовірливі, замкнуті, скритні і нетовариські. *Психомоторна емоційність* (-0,638) у них понижена, показник вказує на стриманість і скутість респондентів. У повсякденному житті у таких митців понижена жестикуляція, тільки при емоціях сильної вираженості виявляють стримані рухові емоційні акти. Вони часто фізично намагаються уникати контактів, ухиляються, чинять фізичний і емоційний опір (особливо при небажаній зустрічі), переходять на протилежний бік вулиці, знаходять будь-який привід, щоб не зустрічатися. Практично ніколи не апелюють до себе і свого внутрішнього світу. Стримано і холодно відносяться навіть до близьких людей, досить лаконічні при виявленні ніжних почуттів, сильному переживанні чи радості, часто контролюють свою психомоторику. Такі митці малотовариські, їх вчинки, поведінка і логіка не завжди зрозуміла оточуючим.

Низький показник романтичної спрямованості респондентів мотивує фактор «Неромантична емоційна спрямованість» з дисперсією близько 8,2 %. При низьких балах показника *романтичної емоційної спрямованості* (-0,757) відзначено тенденцію до практичності прийнятих рішень, на основі якої може формуватися така риса характеру, як прагматизм. Таким індивідам не притаманні бездумні вчинки та витівки. Напрямок їх роботи повинен відповідати здатності задовольнити інтереси та потреби і націлений на результат, якого вони намагаються досягти виключно своєю працею. Актуальність роботи мотивується ними тільки з точки зору вигоди, доцільності та практичної корисності результатів.

При показнику *тривалості емоцій* (0,614) зауважено, що емоційні спалахи захоплюють художньо обдарованого індивіда майже цілком, потім переходять у настрій, який довгий час володіє ним, залишаючи після себе глибокий слід та проявляючись у зовнішній поведінці і спілкуванні. Ще більш тривалу дію емоції чинитимуть на митця, коли залежатимуть від глибини почуттів і сили та матимуть тісний зв'язок із суттєвими прагненнями і бажаннями респондента, оскільки емоції і почуття, пов'язані з власними переконаннями цих людей, живуть у них довше.

Низький показник *естетичної емоційної спрямованості* (-0,579) свідчить про перевагу практичного мислення над суто естетичним. Аналізовані ресурсні почуття слабо виражені, призми естетичного задоволення, через яку вони б споглядали на світ, для них практично не існує, це не є критерієм їхньої поведінки. Майже з байдужістю вони сприймають ті об'єкти, які в інших можуть викликати захоплення. Складність, своєрідність характеру полягає в тому, що естетичних емоцій у чистому вигляді для них не існує, у цей час у них переплітаються моральні та інтелектуальні почуття.

Характеристику шостого фактору, який має назву «Закритість» і дисперсію 8,07 %, репрезентовано через низькі показники *відкритості* та *невротичності*. Достатньо суттєвий від'ємний показник за шкалою *відкритість* (-0,814) свідчить про сильну замкненість респондентів, стримування емоцій у собі, небажання ділитись особистими переживаннями та емоціями. Таким художникам не завжди вдається налагодити ефективне соціальне спілкування, вони часто сумні, скриті, замкнені у собі, мало кому довіряють, важко сприймають щось нове, неохоче вступають у контакт, їм не легко знайти друзів. Такі творчі люди мають суттєві труднощі у відкритому спілкуванні і міжособистісних відносинах, намагаються уникнути відвертих відповідей, висловлюють свої думки стримано, майже без емоцій.

Студенти художніх спеціальностей із низьким показником *невротичності* (-0,594) характеризуються емоційною нестійкістю, підвищеним рівнем тривожності, підвищеною імпульсивністю, негативним фоном переживань, неспокоєм, песимізмом, відчуттям меншовартості. Їм характерна заклопотаність, внутрішня напруга, перебільшена обережність, дратівливість, соціальна несміливість, труднощі у спілкуванні та фрустраційні стани. У таких митців коливається настрій, вони сприйнятливі до впливу різних негативних соціогенних факторів та емоціогенних ситуацій. Спостережено невідповідність бажань із можливостями та здатностями. Їх страхи сконцентровані переважно, на оточуючих.

Із вище наведених факторів видно, що у емоційно нестабільних особистостей високий рівень фрустрованості, низька врівноваженість, схильність до занурення у власний світ (високий показник екстра-інтроверсії та ескапізму), чутливість до емоціогенних факторів та внутрішній локус контролю. Проте, низький показник товариськості, відкритості, адаптації, адаптивних здібностей та нервово психічної стійкості, але висока інтенсивність емоцій, тривалість емоцій, емоційна збудливість, депресивність, сором'язливість, дратівливість. Отже, доведено, що при низькому рівні емоційної стабільності у художньо обдарованих особистостей відмічений низький рівень адаптованості.

Загалом, у факторних структурах особистісно-поведінкових характеристик студентів художніх спеціальностей, які належать до різних рівнів прояву емоційної стабільності, можна виділити суттєві відмінності (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Узагальнення факторної структури особистісно-поведінкових характеристик студентів художніх спеціальностей залежно від рівня прояву емоційної стабільності

Фактор	Високий рівень емоційної стабільності	Низький рівень емоційної стабільності
1	адаптація (0,893), адаптивні здібності (0,835), нервово-психічна стійкість (0,830), депресивність (-0,810), інтернальність (0,748), дратівливість (- 0,661), прийняття інших (0,646), невротичність (-0,567), альтруїстична емоційна спрямованість (0,562), фрустрованість (-0,546)	фрустрованість (0,838), врівноваженість (-0,809), радість (0,759), прийняття інших (0,699), екстра-інтроверсія (-0,652), інтегральна емоційність (-0,588)

<i>Продовження таблиці 3.11</i>		
2	інтенсивність емоцій (-0,662), сором'язливість (-0,629), комунікативну емоційність (0,617), психомоторну емоційність (0,592), емоційність (0,547)	інтернальність (0,801), адаптація (-0,782), ескапізм (0,705), сором'язливість (0,649), депресивність (0,640), прагнення до домінування (-0,631), дратівливість (0,588), гедоністична емоційна спрямованість (0,514)
3	гедоністична емоційна спрямованість (0,820), відкритість (0,687), романтична емоційна спрямованість (0,673)	нервово-психічна стійкість (-0,823), інтенсивність емоцій (0,818), адаптивні здібності (-0,802), емоційна збудливість (0,730)
4	товариськість (0,828), екстра-інтроверсія (0,755).	комунікативна емоційність (-0,688), товариськість (-0,671), психомоторна емоційність (-0,638).
5	прагнення до домінування (0,765), радість (0,632), врівноваженість (0,551)	романтична емоційна спрямованість (-0,757), тривалість емоцій (0,614), естетична емоційна спрямованість (-0,579)
6	емоційна збудливість (-0,709), вплив емоцій на ефективність діяльності (-0,527)	відкритість (-0,814); невротичність (-0,594)

Проведений аналіз відмінностей у змісті кожного фактору, послідовність шкал та величина $\pm$ полюс факторного навантаження кожної шкали, дав змогу виділити таку особливість особистісно-поведінкового наповнення прояву емоційної стабільності студентів художніх спеціальностей.

Так у студентів з високим рівнем прояву емоційної стабільності, вираженими є такі особистісно-поведінкові характеристики, які окреслюють усю палітру поведінкової адаптованості, що проявляється у адаптативних здібностях, нервово-психічній стійкості, комунікативній і психомоторній

емоційності, відкритості, романтичній емоційній спрямованості, товарищкості, екстравертованості, прагненні до домінування, врівноваженості. Закономірності тісного зв'язку між емоційною стабільністю та адаптованістю індивіда у суспільстві інтерпретуються саме цими показниками, які своїми полярними відмінностями чітко виділилися у комплексі особистісно-поведінкових властивостей студентів художніх спеціальностей.

У студентів з низьким рівнем прояву емоційної стабільності домінують протилежні особистісно-поведінкові властивості, як-от: фрустрованість, інтровертованість, сором'язливість, депресивність, дратівливість і емоційна збудливість. Психологічний зміст цих якостей відзначає протилежну до попередньої групи особливість вираженої соціальної дезадаптованості художньо обдарованої особистості.

Виокремлена тенденційність прояву особистісно-поведінкових властивостей залежно від рівня прояву емоційної стабільності, констатує доцільність зосередженості на показниках соціальної адаптованості студентів художніх спеціальностей. Рівень соціальної адаптованості прямо пропорційно пов'язаний із ступенем емоційної стабільності особистості – чим вищий рівень нервово-психічної стійкості, тим вищий показник адаптивних здібностей та адаптації. Їх значимість визначається полярними, протилежними даними, які свідчать, що в емоційно стабільних особистостей процес адаптації є позитивним, а емоційно нестабільні особистості характеризуються негативним показником адаптації і є дезадаптованими. Отримані дані засвідчили: чим вищий показник нервово-психічної стійкості, чим більш стабільні стеничні емоційні прояви, тим краще відбувається процес адаптації. Рівень фрустрованості також має безпосередній вплив на сприйняття світу, а отже, і на адаптованість особистості. Чим вищий рівень фрустрованості, чим нижче адекватне сприйняття світу, чим більша замкнутість особистості, тим вищий рівень дезадаптації в соціумі. Відкритість і товарищкість має безпосереднє і суттєве значення у цьому процесі. Ці особистісно-поведінкові характеристики впливають на налагодження соціальних контактів, встановлення дружніх

зв'язків. Зниження інтенсивності емоцій та невротичність сприятимуть формуванню емоційної стабільності, контролю над емоційною збудливістю, що, в свою чергу, знижуватиме вплив почуттів на ефективність діяльності та прояви ескапізму, а отже, продуктивність підвищуватиметься і налагоджуватимуться соціальні контакти.

Вказані репрезентативні особистісні утворення є складовими, що зумовлюють прояв соціальної адаптованості особистості і вступають в інтегративний зв'язок один з одним.

Засвідчено також наявність спільних факторів, які теоретично могли б мати суттєвий вплив на соціальну адаптованість особистості, але в художньо обдарованих емоційно стабільних та емоційно нестабільних особистостей вони не диференційовані. До них належать інтернальність (локусу контролю), радість, гедоністична емоційна спрямованість та показник прийняття інших. Серед тих особистісно-поведінкових властивостей, які належать тільки до емоційно стабільних студентів, можна віднести альтруїстичну емоційну спрямованість, виражену емоційність, яка не впливає на ефективність діяльності.

Згідно даних емпіричного дослідження, емоційно стабільні та емоційно нестабільні художньо обдаровані особистості мають інтернальний локус контролю, тобто покладаються на свої здібності, вміння, знання та сили в організації власної діяльності. Локус контролю формується в процесі соціалізації як властивість індивіда, як універсальна характеристика особистості, що є узагальненою і проявляється через однакове ставлення індивіда до будь-якої ситуації. Інтернальний локус контролю розглянуто як чинник успішного процесу адаптації. Якщо результат активності не співпадає із зазначеною метою, інтернальна особистість схильна шукати і пояснювати причини та наслідки дій у внутрішніх чи зовнішніх чинниках. Високий показник за шкалою інтернальності засвідчує, що художники можуть самі впливати на відносини з оточуючими, нести за них відповідальність і керувати ними. Також схильні до думки, що набутий досвід і професійність переважно

залежать від них самих, а не від когось іншого, намагаються бути незалежними, продуктивніше працюють на самоті, ніж у колективі. Існує думка, що інтернали більш емоційно стабільні, проте, як зазначено вище, інтернальність має здатність проявлятися в обох групах – емоційно стабільних і емоційно нестабільних респондентів. Це, на нашу думку, пов'язано з тим, що група досліджуваних – обдаровані молоді люди, які вірять (унаслідок установок батьків, вчителів чи сучасного соціального оточення), що в житті можна багато досягнути, якщо поставити перед собою завдання і докласти зусиль до їх вирішення. Творча молодь, незалежно від рівня емоційної стабільності, є ініціативною, активною, обізнаною, більш впевненою в собі соціальною ланкою.

Згідно з інтерпретацією питальника К. Роджерса і Р. Даймонда, в основі дезадаптації як наслідкового процесу покладено особливість прийняття інших. Відповідно до результатів нашого дослідження, респонденти засвідчили високий ступінь прийняття інших. Тобто шкала, яка відповідає за дружнє чи вороже ставлення художників до соціального оточення, репрезентувала продуктивний результат позитивного ставлення. Високий рівень показника прийняття інших свідчить, що емоційно стабільні та емоційно нестабільні художники більш менш, але вміють розуміти інших людей, їх настрій і психологічний стан, адекватно реагувати на них. Це проявляється у співпереживанні, співчутті, обранні найбільш доцільного в даний момент способу прояву чуйності, який поширюється як на знайомих, так і незнайомих осіб.

Зауважена в обох групах достатня продуктивність показника радості засвідчує про наявне відчуття задоволення собою і оточуючим світом. Людина, у якої переважають емоції радості, бачить світ у всій його красі та гармонії, отримує більшу насолоду від споглядання об'єкта, а ніж від аналізу його складових. Радість може бути наслідком, гарного настрою, оптимістичного сприйняття та творчого успіху і мати важливе соціальне значення, розвиваючи пізнавально-дослідницьку діяльність. Проте, як в емоційно стабільних, так і у

емоційно нестабільних художників обох груп проглядається потреба душевного і фізичного комфорту. Це підтверджується через позитивний показник гедоністичної емоційної спрямованості, в емоційно стабільних респондентів він навіть яскравіше виражений.

До особистісно-поведінкових властивостей, які належать тільки до емоційно нестабільних студентів, можна віднести виражену тенденцію тривалості переживання емоцій та ескапізм. Також у цих студентів слабо вираженою є естетична емоційна спрямованість та інтегральна емоційність.

Загалом, студентам із низьким рівнем емоційної стабільності властива виражена нервово-психічна напруженість, яка безпосередньо спричинює тривалість емоційних переживань, незалежно від їх позитивного чи то негативного формату, і, як наслідок, це призводить до підвищеної зануреності в проблему і втілення у сюжети емоційного переживання. Слабо виражена естетична емоційна спрямованість стимулює так званий «відхід від реальності», у якому відбувається тимчасове звільнення розуму від сприйняття дійсності, відповідальності, рутини, буденності, яка виявляється в уявній активності. Часто причиною прагнення до ескапізму може стати повсякденна реальність, яка далеко не завжди може задовольнити потреби людини у цікавих насичених подіях, які б могли глибоко проникнути у її емоційну та духовну сферу. Щоденні обов'язки стають монотонною рутинною, що не дає ні яскравих емоцій ні цікавих вражень. Тому втеча у світ мрії компенсує відсутність сформованих навичок інтегральної емоційності, що призводить до обмеження її можливостей молодій людині.

Усі яскраво полярні особистісно-поведінкові властивості студентів художніх спеціальностей, об'єдналися у групі із середнім рівнем прояву емоційної стабільності. У характеристиках цих студентів відмічено наявність особистісно-поведінкових властивостей, які притаманні як проява високої, так й проявам низької емоційної стабільності.

Факторну структуру психологічних особливостей емоційно-ситуативної стабільності художньо обдарованої особистості представлено у таблиці 3.12.

За результатами факторного аналізу визначено дев'ять основних компонентів, що визначають психологічні особливості емоційно-ситуативної стабільності особистості. До першого фактору «*Загальна емоційність*» належать рівень загальна емоційність (0,880), комунікативна емоційність (0,851), психомоторна емоційність (0,624), емоційна збудливість (0,596).

Другий фактор «*Адаптивний реалізм*» включає такі показники: ескапізм (-0,715), нервово-психічна стійкість (0,706), адаптивні здібності (0,681), інтернальність (0,560), адаптація (0,551).

До третього фактору «*Дружелюбність*» увійшли товарицькість (0,832), екстравертованість (0,794), сором'язливість (-0,665).

Четвертий фактор «*Відкритість*» інтегрував у собі показники відкритості (0,748) та прихованості (-0,746).

П'ятий фактор «*Позитивності*» формують два показники: прийняття інших (0,754) та альтруїстична емоційна спрямованість (0,726).

Шостий фактор «*Емоційна напруженість*» вміщує два показники емоційності (0,739) та невротичності (0,734).

Сьомий фактор «*Зануреність*» об'єднав ознаки тривалості переживання емоцій (0,597), радості (-0,590), поведінкової активності (-0,568) та прагнення до домінування (0,567).

Восьмий фактор «*Романтичність*» вміщує однойменний показник романтичної емоційної спрямованості (0,816).

У дев'ятому факторі «*Продуктивність*» віднайшли об'єднання показники впливу на ефективність діяльності (0,652) та врівноваженості (0,528).

Виділені дев'ять факторів описують майже 70 % дисперсії масиву даних, що свідчить про доволі високу достовірність результатів, отриманих шляхом застосування факторного підходу до визначених змінних (таблиця 3.13).

Детальний аналіз значень факторів емоційно нестабільної особистості засвідчив: перший фактор пояснює 9,76 % дисперсії, другий – приблизно 9,2 %, третій –9,06 %, четвертий –8,81 %, п'ятий – близько 8,37 %, шостий – 7,71 %, сьомий – 6,66 %, восьмий – 5,40 %, дев'ятий – 4,55 %.

Таблиця 3.13

Власні значення виокремлених факторів

Фактори	Навантаження фактору після обертання		
	Всього (Total)	Навантаження (у %) (% of Variance)	Загальний показника навантаження (у %) (Cumulative %)
1	3,124	9,762	9,762
2	2,944	9,201	18,963
3	2,900	9,062	28,025
4	2,694	8,419	36,444
5	2,679	8,371	44,815
6	2,469	7,715	52,530
7	2,132	6,662	59,192
8	1,729	5,404	64,596
9	1,458	4,556	69,152

Отже, фактор «Загальна емоційність», пояснюючи 9,76 % дисперсії ознак, відображає емоційні здібності студентів, сповнені вміння емоційно реагувати на життєві події та ситуації, в які потрапляють досліджувані, вміння знаходити комунікативний контакт відображається у чутливості, делікатності, вмінні співпрацювати з іншими, вони уважні і доброзичливі, вміють симпатизувати; виражена психомоторна емоційність та емоційна збудливість відображається у вмінні відповідного зовнішнього реагування на події зовнішнього середовища, їх рухливість, моторна активність чітко простежується у змінах настрою, який піддається контролю та регулюванню. На невербальному вони рівні не можуть приховати свої емоції, а їх жестикуляція та міміка неприховано демонструють настрій.

«Адаптивний реалізм» цих студентів демонструє адаптивні здібності та нервово-психічну стійкість, що інтерпретується нами як загальний стан реального сприйняття дійсності, інтернальності та адекватної самооцінки, які блокують сильні нервово-психічні зриви; також вони досить легко адаптуються до нових умов діяльності та швидко звикають до нового оточення.

Розвинута комунікабельність цих студентів допомагає їм демонструвати екстравертовану самовпевненість у міжособистісних стосунках вони, надмірно довірливі та благородні; вміють створювати дружелюбну обстановку, а також враження на оточуючих, викликати їх захоплення і повагу, вони люблять давати поради і рекомендації, що інколи характеризує їх не тільки з боку товариськості, але й певної деспотичності прямолінійності, суворості і справедливості. Сформована відкритість проявляється у здатності респондентів бачити поведінку партнера, відчувати проблеми близьких людей, без особливого обдумування віднайти підхід до людини, тобто підсвідомо відчуті сутність людини, не докладаючи мислительної зосередженості, конкретності та послідовності.

Емоційна напруженість засвідчує наявність певного порушення вільного проходження емоцій, і, це інколи виражається у швидкому набутті нервозності від оточуючих людей, втраті душевної рівноваги та настрою.

Виражена тривалість переживання емоцій є результатом відвертості та природності, а інколи й у наївності думок та простоті смаків, тому вони полюбляють мріяти, що приносить їм суб'єктивне відчуттям-полегшення. Цей факт не заважає проявляти вплив на ефективність діяльності, що виражається у адекватному переживанні труднощів, самостійності та врівноваженості.

Таким чином, можемо стверджувати, що група студентів із вираженим рівнем прояву емоційно-ситуативної стабільності увібрала в собі ознаки емоційної збалансованості студентів, у яких є вираженою емоційна стабільність та ознаки емоційної імпульсивності, властиві студентам з низьким рівнем емоційної стабільності. На нашу думку, така виражена компенсаційна поведінка цих студентів є ознакою сформованих адаптивних реакцій, які переважно виробляються через взаємодію та кооперацію елементів психічної функціональної системи та забезпечують формування кінцевого позитивного результату емоційного реагування, а відповідно й ознак соціальної адаптованості як реального прояву суспільної пристосованості.

Наступним кроком у вивченні основних характеристик емоційної стабільності творчої особистості стало використання *методу множинного регресійного аналізу*, мета якого полягає у визначенні найбільш суттєвих прогностичних детермінант різних рівнів вияву емоційної стабільності студентів художніх спеціальностей.

Найчастіше цей метод аналізу використовується для вивчення можливості передбачення певного результату за кількома попередньо вимірними характеристиками. При цьому передбачається, що зв'язок між однією залежною змінною (Y) та кількома незалежними змінними (X) можна виразити лінійним рівнянням:

$$Y=b+b_1x_1+b_2x_2+\dots+b_px_p+e,$$

де Y – залежна змінна; $x_1, \dots, x_p$ – незалежні змінні; $b, b_1, \dots, b_p$ – параметри моделі; e – помилка передбачення. Окрім передбачення і визначення його точності множинний регресійний аналіз дає також змогу визначити і те, які діагностичні показники (незалежні змінні) найбільш істотні для передбачення явища, що вивчається, а якими змінними можна знехтувати, виключивши їх з аналізу.

Власне метою множинного регресійного аналізу у нашому дослідженні було визначення найбільш прогностичних детермінант прояву емоційної стабільності у різних рівнях її прояву. Для цього весь масив факторних оцінок, попередньо виділених в ході факторизації вихідних психологічних змінних для кожної з трьох груп, було піддано регресійному аналізу за допомогою зворотнього покрокового методу (Backward).

В результаті використання методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок у групі студентів з *низьким* рівнем емоційної стабільності нами було отримано модель множинної регресії, яка пояснює майже 60 % дисперсії залежної змінної, а коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі дорівнює 0,626 (таблиця 3.14; Додаток В, таблиця В.1, В.2).

Таблиця 3.14.

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки студентів з низькими показниками рівня прояву емоційної стабільності

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	Т	Знч.
		В	Стд. помилка	Бета		
4	(Константа)	2,365	0,052		45,709	.000***
	Фактор 1	-0,136	0,045	0,368	-3,046	.000***
	Фактор 3	0,363	0,036	0,560	10,194	.000***
	Фактор 4	-0,122	0,040	-0,170	-3,006	.002**
	Фактор 5	-0,060	0,040	-0,141	-1,486	.039*

Примітка: а – залежна змінна «рівень емоційної стабільності»;
рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$;

Отже, у ході регресійного аналізу було виключено низку факторів, регресійні коефіцієнти яких виявилися статистично незначущими: фактор 2 («інтернальність»), фактор 6 («відкритість»).

Основними детермінантами низького рівня емоційної стабільності є критерії, що перераховані у таблиці 3.14. Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дають змогу зробити висновки щодо внеску кожного з них в остаточну модель множинної регресії. Так, найбільший вклад у дисперсію залежної змінної («рівень емоційної стабільності»), здійснили:

- фактор 3 («нервово-психічна стійкість (-)») (0,560);
- фактор 1 («фрустрованість») (0,368).

Визначені фактори за своїм психологічним змістом дають змогу охарактеризувати студентів із низьким рівнем прояву емоційної стабільності, як таких, що характеризуються слабкими адаптаційними резервами, що виражається у переживанні ними нервово-психічної напруженості, а поведінкова фрустрованість заважає розвиткові навичок соціального

контактування, що часто переходить в імперативну потребу соціального відчуження.

Щодо факторних оцінок у групі студентів з *середніми* показниками рівня прояву емоційної стабільності, то в результаті застосування методу множинного регресійного аналізу нами було отримано модель множинної регресії, яка пояснює майже 70 % дисперсії залежної змінної, а коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі дорівнює 0,823 (таблиця 3.15; Додаток В, таблиця В.3, В.4).

Таблиця 3.15

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки студентів з середніми показниками рівня прояву емоційної стабільності

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	Т	Знч.
		В	Стд. помилка	Бета		
4	(Константа)	2,010	0,029		70,111	.000***
	Фактор 1	0,158	0,024	0,305	6,711	.000***
	Фактор 2	0,088	0,028	0,126	3,119	.002**
	Фактор 3	-0,101	0,030	-0,136	-3,350	.001***
	Фактор 4	0,195	0,026	0,334	7,440	.000***
	Фактор 6	0,177	0,024	0,326	7,279	.000***
	Фактор 7	0,092	0,032	0,122	2,915	.004**

Примітка: а – залежна змінна «рівень емоційної стабільності»;
рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$;

Отже, у ході регресійного аналізу було виключено низку факторів, регресійні коефіцієнти яких виявилися статистично незначущими: фактор 5 («позитивність»), фактор 8 («романтичність»), фактор 9 («продуктивність»).

Основними детермінантами середнього рівня прояву емоційної стабільності є критерії, що перераховані у таблиці 3. 15. Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дають змогу зробити висновки щодо

вкладу кожного з них в остаточну модель множинної регресії. Так, найбільший вклад у дисперсію залежної змінної («рівень емоційної стабільності»), здійснили:

- фактор 4 («відкритість») (0,334);
- фактор 6 («емоційна напруженість») (0,326);
- фактор 1 («загальна емоційність») (0,305).

Психологічний портрет студентів із середнім рівнем прояву емоційної стабільності визначається загальним фоном емоційної напруженості, адже їх виражена відкритість до людей та оточуючого світу не передбачає дозування емоцій, тому досить часто вони є неадекватними у прояві емоцій, що виражається у хвилюванні, перезбудженні, неприродності, експресивній міміці і жестикуляції.

Після проведеного множинного регресійного аналізу факторних оцінок студентів з *високими* показниками рівня прояву емоційної стабільності було отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 65 % дисперсії залежної змінної («рівень емоційної стабільності») (при цьому коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,778), що дозволяє перейти до її змістової інтерпретації (таблиця 3.16; Додаток В, таблиця В. 5, В. 6).

Отже, у ході регресійного аналізу було виключено один з факторів, регресійні коефіцієнти якого виявилися статистично незначущими – фактор 3 («гедоністична емоційна спрямованість»).

Основними детермінантами високого рівня емоційної стабільності є критерії, що перераховані у таблиці 3.16. Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дають змогу зробити висновки щодо вкладу кожного з них в остаточну модель множинної регресії. Так, найбільший внесок у дисперсію залежної змінної («рівень емоційної стабільності»), здійснили:

- фактор 2 («інтенсивність емоцій (-)») (0,442);
- фактор 5 («прагнення до домінування (-)») (0,255);
- фактор 6 («емоційна збудливість (-)») (0,234).

Таблиця 3.16

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки студентів з високими показниками рівня прояву емоційної стабільності

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	Стд. помилка	Бета		
2	(Константа)	1,52	0,050		30,6	.000*
	Фактор 1	-	0,048	-0,162	-	.003*
	Фактор 2	0,26	0,036	0,422	7,43	.000*
	Фактор 4	0,09	0,041	0,121	2,33	.021*
	Фактор 5	-	0,045	-0,255	-	.000*
	Фактор 6	-	0,043	-0,234	2,54	.012*

Примітка: а – залежна змінна «рівень емоційної стабільності»;
рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$;

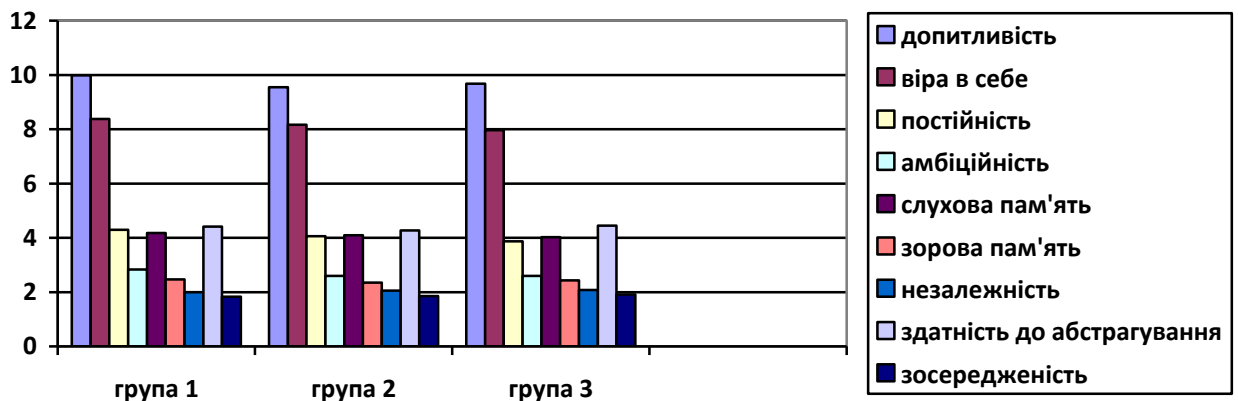
Як бачимо, високі показники прояву емоційної стабільності студентів найчастіше зумовлюють характерологічні якості та способи взаємодії з оточуючим світом, які сповнені помірного витрачання емоцій та емоційних переживань. В той же час у цілому позитивний емоційний фон поведінки та відкритість світу підкреслює їх виражену самодостатність поглядів, соціальну компетентність і самовідданість, що часто знаходить прагнення у взаємодії з іншими та незалежності від зовнішніх впливів. Саме така неординарна психологічна характеристика дає змогу говорити про студентів цієї групи як про незалежних особистостей із внутрішнім емоційним спрямуванням до мистецького пошуку, творчості та самовдосконалення.

Отже, отримані результати проведеного регресійного аналізу ще раз підтвердили наявність ознак емоційної збалансованості студентів із високим рівнем прояву емоційної стабільності, на відміну від студентів із середнім та низьким рівнем прояву емоційної стабільності, у яких превалюють імпульсивно-компенсаційні характеристики.

3.2. Емоційна стабільність художньо обдарованої особистості: особистісно-поведінкові кореляти прояву творчого потенціалу

Отримані дані аналізу психологічних відмінностей вказують, що сконструйована концептуальна модель емоційної стабільності як чинника, що має вплив на прояв соціальної адаптованості, може використовуватися для визначення не лише особистісної, міжособистісної та соціальної адаптації на основі показника емоційної стабільності, а й становити специфіку феномену художньої обдарованості в ознаках творчого потенціалу студентів художніх спеціальностей.

В результаті опрацювання даних тесту «Оцініть свій творчий потенціал» Є. Рогова, було визначено рівень творчих здібностей й рівня обдарованості досліджуваних студентів художніх спеціальностей, які належать до різних рівнів прояву у них емоційної стабільності. Фіксація середньогрупових показників методики у кожній з досліджуваних груп представлена у рис. 3.2.

Рис. 3.2. Середньогруповий розподіл показників методики «Оцініть свій творчий потенціал» у студентів художніх спеціальностей

Отримані результати демонструють відсутність значущих відмінностей у показниках творчих здібностей та рівня обдарованості студентів з різним рівнем вираження емоційної стабільності. Сумарний бал творчого потенціалу в кожній з трьох груп не перевищує 40 балів, що дає можливість говорити про

факт наявності у них творчого потенціалу, проте одночасно існує страх невдачі та осуду, який сковує і не дає розвиватися природним задаткам. Цікавим виявився той факт, що показники допитливості та віри у себе виявилися найвищими серед усіх інших показників творчого потенціалу, в усіх діагностованих групах. На нашу думку, такий діагностичний факт є яскравим підтвердження того, що майбутні митці ще тільки знаходяться на етапі свого професійного удосконалення.

Тому подальша діагностична інтерпретація результатів дослідження взаємозв'язку творчого потенціалу та особистісно-поведінкових властивостей студентів художніх спеціальностей проводилася окремо в кожній з досліджуваних груп, диференційованих за показником рівня прояву емоційної стабільності. Для цього застосовано процедуру кореляційного аналізу, що спрямована на перевірку гіпотези про зв'язок між змінними з використанням коефіцієнту кореляції r -Пірсона. Результати обрахунків подані у табл. 3.17.-3.19.

Таблиця 3.17

Обрахунок кореляційних зв'язків між показниками творчого потенціалу та особистісно-поведінковими характеристиками студентів з високим рівнем емоційної стабільності

	Допитливість	Віра в себе	Постійність	Амбіційність	Слухова пам'ять	Зорова пам'ять	Прагнення до незалежності	Здатність абстрагуватися	Ступінь зосередженості	Творчий потенціал
Адаптація	.21**	.14*							.13*	.16*
Врівноваженість								-.15*		
Сором'язливість		.25**								-.15*
Романтична ЕС	.24**	.21**			.23**	.16*		.23**	-.16*	.31**
Естетична ЕС	.28**			.21**	.23**	.18*				.23**
Гедоністична ЕС	.16*		-.15*	.13*	.23**					
Комунікативна емоційність							-.13*			

Продовження Таблиці 3.14

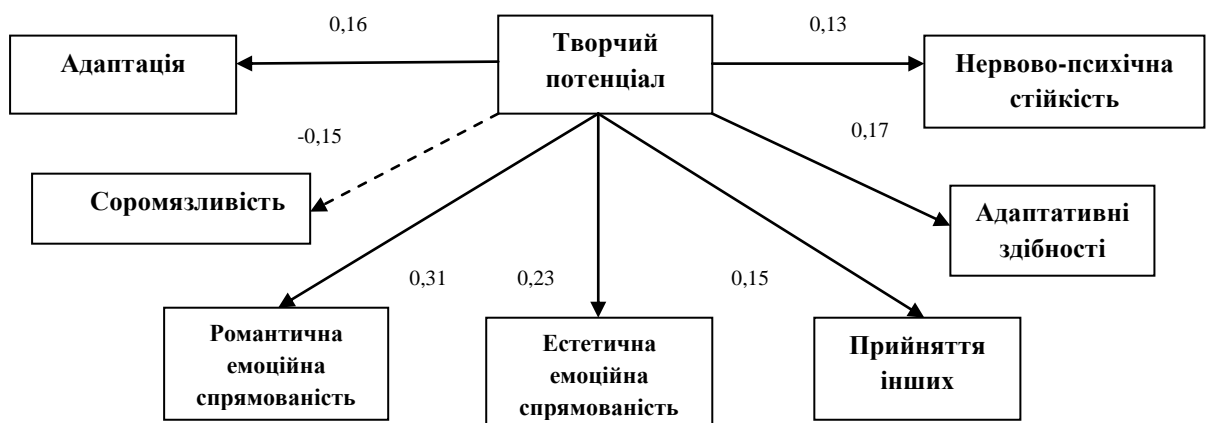
Вплив на ефективність діяльності				.14*		-.14*	.21**			
Прийняття інших	.20**		.16*		.26**	.21**	-			.15*
Прагнення до домінування		.29**			.13*					
Нервово-психічна стійкість		.17*	.15*		.14*	.13*	-.15*	-.13*		.13*
Адаптивні здібності		.14*	.19**				-			.17*

Примітка: умовні позначення: ** – рівень достовірності $p \leq 0,01$; * – рівень достовірності $p \leq 0,05$; нулі та коми не вказані.

Отримані результати кореляційного аналізу показують про позитивні зв'язок таких показників творчого потенціалу як допитливість із такими особистісно-поведінковими властивостями як загальна адаптованість ($r=0,21$, при $p \leq 0,01$), романтична емоційна спрямованість ($r=0,13$, при $p \leq 0,05$), ($r=0,24$, при $p \leq 0,01$), естетична емоційна спрямованість ($r=0,28$, при $p \leq 0,01$), гедоністична емоційна спрямованість ($r=0,16$, при $p \leq 0,05$) та прийняття інших ($r=0,20$, при $p \leq 0,01$). Показник віри в себе увібрав тісний позитивний зв'язок із показниками загальної адаптованості ($r=0,14$, при $p \leq 0,05$), романтичної емоційної спрямованості ($r=0,21$, при $p \leq 0,01$), прагнення до домінування ($r=0,29$, при $p \leq 0,01$), нервово-психічної стійкості ($r=0,17$, при $p \leq 0,05$) та розвинутих адаптативних здібностей ($r=0,19$, при $p \leq 0,01$). Показники постійності особистості позитивно корелюють із такими особистісно-поведінковими характеристиками як прийняття інших ($r=0,16$, при $p \leq 0,05$), нервово-психічна стійкість ($r=0,15$, при $p \leq 0,05$) та адаптативні здібності ($r=0,19$, при $p \leq 0,01$). Амбіційність цих студентів віднайшла особистісно-поведінковий зв'язок із естетичною ($r=0,21$, при $p \leq 0,01$) та гедоністичною ($r=0,13$, при $p \leq 0,05$) емоційною спрямованістю та їх можливостями впливу на ефективність діяльності ($r=0,14$, при $p \leq 0,05$). Їх розвинута слухова пам'ять пов'язана із романтичною ($r=0,23$, при $p \leq 0,01$), естетичною ($r=0,23$, при $p \leq 0,01$) та гедоністичною ($r=0,23$, при $p \leq 0,01$) емоційною спрямованістю, прийняттям

інших ($r=0,26$, при $p\leq 0,01$), прагненням до домінування ($r=0,13$, при $p\leq 0,05$) та нервово-психічною стійкістю ($r=0,14$, при $p\leq 0,05$). Зорова п'ямять демонструє ідентичні кореляційні зв'язки з особистісно-поведінковими властивостями студентів, за виключенням відсутності такого зв'язку із показником гедоністичної спрямованості. Прагнення до незалежності цих студентів супроводжується їх вираженими можливостями впливу на ефективність діяльності ($r=0,21$, при $p\leq 0,01$). Здатність абстрагуватися цих студентів є позитивно залежною від їх романтичної емоційної спрямованості ($r=0,23$, при $p\leq 0,01$), ступінь зосередженості уваги знаходиться у прямій залежності із показниками загальної адаптованості майбутніх художників.

Загалом з огляду на отримані результати кореляційного аналізу, можна окреслити такі особистісно-поведінкові характеристики студентів художніх спеціальностей з високим рівнем прояву емоційної стабільності: творча обдарованість цих студентів та реалізація їх художніх здібностей супроводжується розвинутим рівнем загальної адаптованості, що виражається у врівноваженості і відкритості, їх романтично-естетична емоційна спрямованість характеризує їх з боку сензитивно-рефлексивних характеристик у емоційному переживанні життєвих подій та ситуацій; в той же час вони готові до прийняття та співпраці з іншими, а нервово-психічна стійкість робить їх уважними та доброзичливими у взаємодії з оточуючими, інтегруючи у собі увесь спектр їх адаптативних здібностей (Рис.3.3).

Рис. 3.3. Особистісно-поведінкові кореляти прояву творчого потенціалу студентів з високим рівнем емоційної стабільності

Отримані результати кореляційного аналізу взаємозв'язку творчого потенціалу та особистісно-поведінкових властивостей студентів художніх спеціальностей із середнім рівнем прояву емоційної стабільності, продемонстрували відмінності у порівнянні із попередньою групою (талб.3.18).

Таблиця 3.18

Обрахунок кореляційних зв'язків між показниками творчого потенціалу та особистісно-поведінковими характеристиками студентів з рівнем ситуативно-емоційної стабільності

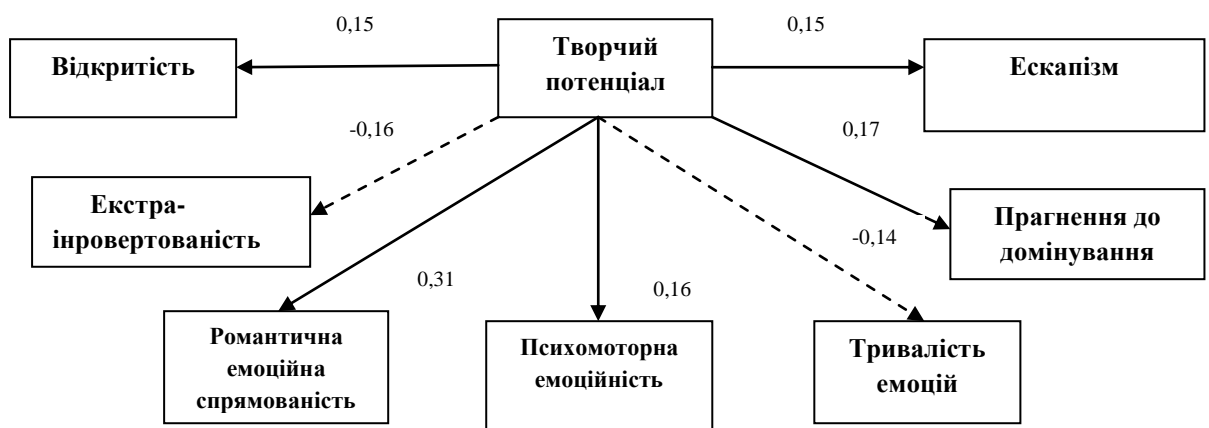
	Допитливість	Віра в себе	Постійність	Амбіційність	Слухова пам'ять	Зорова пам'ять	Прагнення до незалежності	Здатність абстрагуватися	Ступінь зосередженості	Творчий потенціал
Відритість	.24**			.14*	.20**	.17*		.15*		.15*
Екстра-інтроверсія							-.15*	-.17*		.16*
Інтегральна емоційність		-.16*			-.15*	-.13*				
Радість					.16*	.13*	.20**			
Альтруїстична ЕС				.21**			-.13*		-.18**	
Романтична ЕС	.24**	.21**			.23**	.16*		.23**	-.16*	.31**
Гедоністична ЕС	.16*		-.15*	.13*	.23**					
Психомоторна емоційність				.23**			.18**			.16*
Інтенсивність емоцій		-.14*		.15*						
Тривалість емоцій		-.28*		.18*					-.13*	-.14*
Вплив на ефективність діяльності				.14*		-.14*	.21**			
Прагнення до домінування				.29**		.14*				.17*
Ескапізм							.13*			.15*
Рівень фрустрованості			-.16*				.16*	.16*		

Примітка: умовні позначення: ** – рівень достовірності $p \leq 0,01$; * – рівень достовірності $p \leq 0,05$; нулі та коми не вказані.

Показники творчої допитливості цих студентів зумовлені позитивним кореляційним зв'язком із показниками відкритості ($r=0,24$, при $p \leq 0,01$), романтичної ($r=0,24$, при $p \leq 0,01$) і гедоністичної ($r=0,16$, при $p \leq 0,05$) емоційної спрямованості. Віра в себе сповнена романтичної емоційної спрямованості ($r=0,21$, при $p \leq 0,01$); виражена творча амбіційність знаходить своє втілення у відкритості ($r=0,14$, при $p \leq 0,05$), альтруїстичній ($r=0,21$, при $p \leq 0,01$) та гедоністичній ($r=0,13$, при $p \leq 0,05$) емоційній спрямованості, психомоторній емоційності ($r=0,23$, при $p \leq 0,01$), інтенсивності ($r=0,15$, при $p \leq 0,05$) та тривалості переживання емоцій ($r=0,18$, при $p \leq 0,05$). Бажання й вміння володіти ситуацією знаходить відображення у вмінні впливати на ефективність діяльності ($r=0,14$, при $p \leq 0,05$). та прагненні до домінування ($r=0,29$, при $p \leq 0,01$). На розвиток слухової пам'яті впливає виражена відкритість ($r=0,20$, при $p \leq 0,01$), домінування радісного стану ($r=0,16$, при $p \leq 0,05$), романтична ($r=0,23$, при $p \leq 0,01$) та гедоністична ($r=0,23$, при $p \leq 0,01$) емоційна спрямованість; а на розвиток зорової пам'яті впливає окрім названих властивостей ще й прагнення до домінування ($r=0,14$, при $p \leq 0,05$). На особистісно-поведінковому рівні прагнення до незалежності зумовлене вираженою психомоторною емоційністю ($r=0,18$, при $p \leq 0,01$), вміння впливати на ефективність діяльності ($r=0,21$, при $p \leq 0,01$), ескапізмом ($r=0,13$, при $p \leq 0,05$) та фрустрованістю ($r=0,16$, при $p \leq 0,05$) майбутніх митців. Вміння абстрагуватися знаходить залежність від особистісної відкритості ($r=0,15$, при $p \leq 0,05$), романтичної емоційної спрямованості ($r=0,31$, при $p \leq 0,01$) та фрустрованості ($r=0,16$, при $p \leq 0,05$) студентів художніх спеціальностей.

З огляду на отримані результати кореляційного аналізу, можна окреслити такі особистісно-поведінкові характеристики студентів художніх спеціальностей з середнім рівнем прояву емоційної стабільності: творча обдарованість цих студентів та реалізація їх художніх здібностей супроводжується відкритістю та екстравертованістю; в сфері емоційних переживань вони романтично спрямовані, а виражена психомоторна емоційність та тенденція до довготривалого переживання емоцій, характеризує

їх з боку вміння економно використовувати психоенергетичний ресурс для звикання до швидкозмінюваних соціальних умов, чутливими, зверхобережними та толерантними; поведінкові ознаки відображені у прагненні до домінування, що вказує на їх самовпевненість та досконалість, а також на вміння бути гарним порадником та організатором спільної діяльності; наявні прояви ескапізму, засвідчують прихованість справжніх почуттів, своєрідне вміння «підігравати» ситуаціях шляхом уникнення складних та суперечливих моментів (Рис.3.4).

Рис. 3.4. Особистісно-поведінкові кореляти прояву творчого потенціалу студентів з середнім рівнем емоційної стабільності

Отримані результати кореляційного аналізу взаємозв'язку творчого потенціалу та особистісно-поведінкових властивостей студентів художніх спеціальностей із низьким рівнем прояву емоційної стабільності, продемонстрували суттєві відмінності у порівнянні із попередніми групами (талб. 3.19).

Отримані результати кореляційного аналізу показують про позитивні зв'язок таких показників творчого потенціалу як допитливість із такими показниками як гедоністична емоційна спрямованість ($r=0,16$, при $p \leq 0,05$) та інтернальність ($r=0,19$, при $p \leq 0,01$). Віра в себе та постійність визначається інтернальністю ($r=0,22$, при $p \leq 0,01$ та відповідно ($r=0,15$, при $p \leq 0,05$)) та нервово-психічною стійкістю ($r=0,17$, при $p \leq 0,01$ та відповідно ($r=0,15$, при $p \leq 0,05$)).

Таблиця 3.19

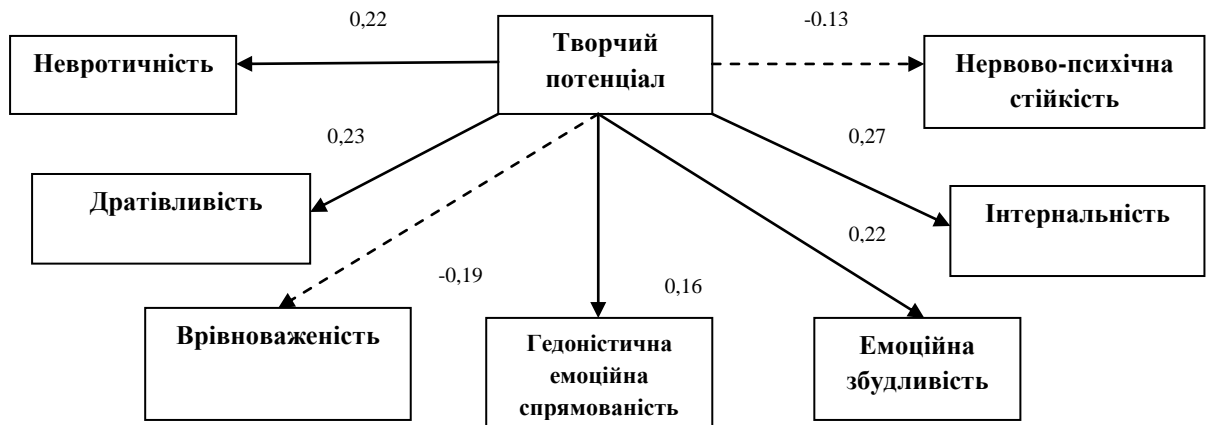
Обрахунок кореляційних зв'язків між показниками творчого потенціалу та особистісно-поведінковими характеристиками студентів з низьким рівнем емоційної стабільності

	Допитливість	Віра в себе	Постійність	Амбіційність	Слухова пам'ять	Зорова пам'ять	Прагнення до незалежності	Здатність абстрагуватися	Ступінь зосередженості	Творчий потенціал
Невротичність				.19**						.22**
Дратівливість						.19**			-.22**	.23**
Врівноваженість								-.15*		-.19**
Екстра-інтроверсія							-.15*	-.17*		
Радість					-.16*	-.13*	.20**			
Гедоністична ЕС	.16*		-.15*	.13*						.16*
Комунікативна емоційність							.13*			
Емоційна збудливість		-.17*			.17*	.13*				.22**
Інтенсивність емоцій		-.14*		.15*						
Інтернальність	.19**	.22**	.15*		.21**	.17*	-.17*			.27**
Нервово-психічна стійкість		.17*	.15*		-.14*	-.13*	-.15*	-.13*		-.13*

Їх амбіційність є досить емоційно насиченою, адже знаходимо її зв'язок із показниками невротичності ($r=0,19$, при $p \leq 0,01$), гедоністичної емоційної спрямованості ($r=0,13$, при $p \leq 0,05$) та інтенсивності переживання емоцій ($r=0,13$, при $p \leq 0,05$). Розвиток слухової та зорової пам'яті зумовлений розвитком емоційної збудливості ($r=0,17$, при $p \leq 0,05$ та відповідно ($r=0,13$, при $p \leq 0,05$)) та інтернальності ($r=0,21$, при $p \leq 0,01$ та відповідно ($r=0,17$, при $p \leq 0,05$)).

З огляду на отримані результати кореляційного аналізу, можна окреслити такі особистісно-поведінкові характеристики студентів художніх спеціальностей з низьким рівнем прояву емоційної стабільності: творча

обдарованість цих студентів та реалізація їх художніх здібностей відображена у сформованій невротичності, дратівливості, неврівноваженості, гедоністичній емоційній спрямованості, емоційній збудливості, інтернальності та нервово-психічній напруженості (Рис.3.5.).

Рис. 3.5. Особистісно-поведінкові кореляти прояву творчого потенціалу студентів з низьким рівнем емоційної стабільності

Такі особистісно-поведінкові ознаки підтверджують напружено-фрустрований фон поведінки студентів, адже вони є більш невпевненими, підозрілими і закритими від оточуючого світу у порівнянні із своїми однокурсниками з попередніх груп.

Отримані дані дають усі підстави для виснування, що емоційна стабільність та соціальна адаптованість знаходяться у безпосередньому зв'язку із показниками розвинутої творчого потенціалу студентів художніх спеціальностей.

З метою аналізу та уточнення результатів дискримінантного і кореляційного аналізу та визначити міри детермінуючого впливу показників емоційної стабільності та адаптованості на рівень творчого потенціалу, нами був використаний множинний регресійний аналіз.

В результаті використання методу множинного регресійного аналізу було отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 69 % дисперсії

залежної змінної (творчий потенціал) у вибірці студентів художніх спеціальностей (додаток Д).

Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дають змогу зробити висновки щодо вкладу шкал, відібраних у модель множинної регресії. Так, вклад у дисперсію залежної змінної *творчий потенціал* вносять і показник міри адаптації (0,376), і показник емоційної стабільності (0,268) (див. табл. Д. 1 та Д. 2 у додатку Д та табл. 3.20).

Таблиця 3.20

Зв'язок прогностичних детермінант з показником творчого потенціалу студентів з високим рівнем емоційної стабільності (коефіцієнти регресії (a))

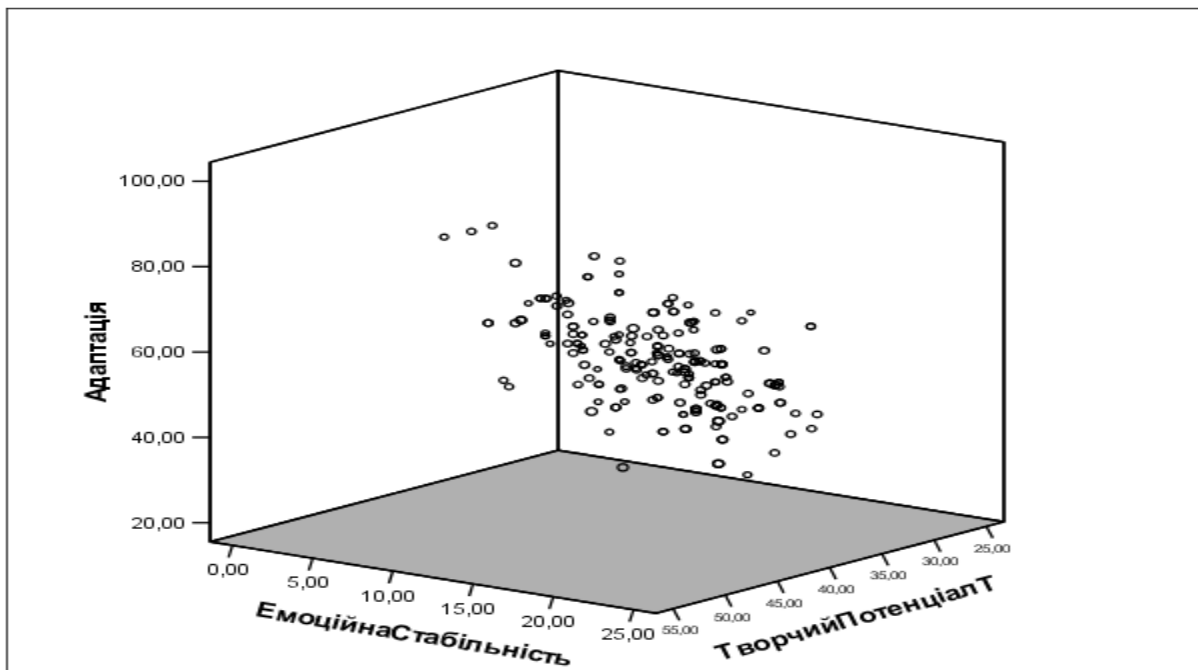
Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
	B	Стд. помилка	Бета		
(Константа)	26,731	2,238		11,946	.000***
Адаптивність	0,156	0,029	0,376	5,381	.000***
Емоційна стабільність	0,250	0,065	0,268	3,833	.000***

Примітка: рівень достовірності: *** $p \leq 0,001$.

a – Залежна змінна: творчий потенціал

Наведені показники кореляційного і множинного регресійного аналізу доводять взаємозв'язок емоційної стабільності, соціальної адаптованості та творчого потенціалу студентів художніх спеціальностей, що фактично підтверджує попередньо отримані результати взаємодетермінації показників емоційної стабільності та соціальної адаптованості студентів художніх спеціальностей, рівень розвитку творчого потенціалу яких дає змогу навчатися образотворчому мистецтву. Наочна демонстрація встановленого взаємовпливу

показників емоційної стабільності, адаптації та творчого потенціалу представлені на рис. 3. 6.

Рис. 3.6. Графічне відображення взаємозв'язку показників емоційної стабільності, адаптації та творчого потенціалу студентів художніх спеціальностей

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що результати проведеного емпіричного дослідження показали, що теоретичні й методичні положення і засоби, які були покладені в його основу є ревалентним методом вивчення емоційної стабільності як умови прояву соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості.

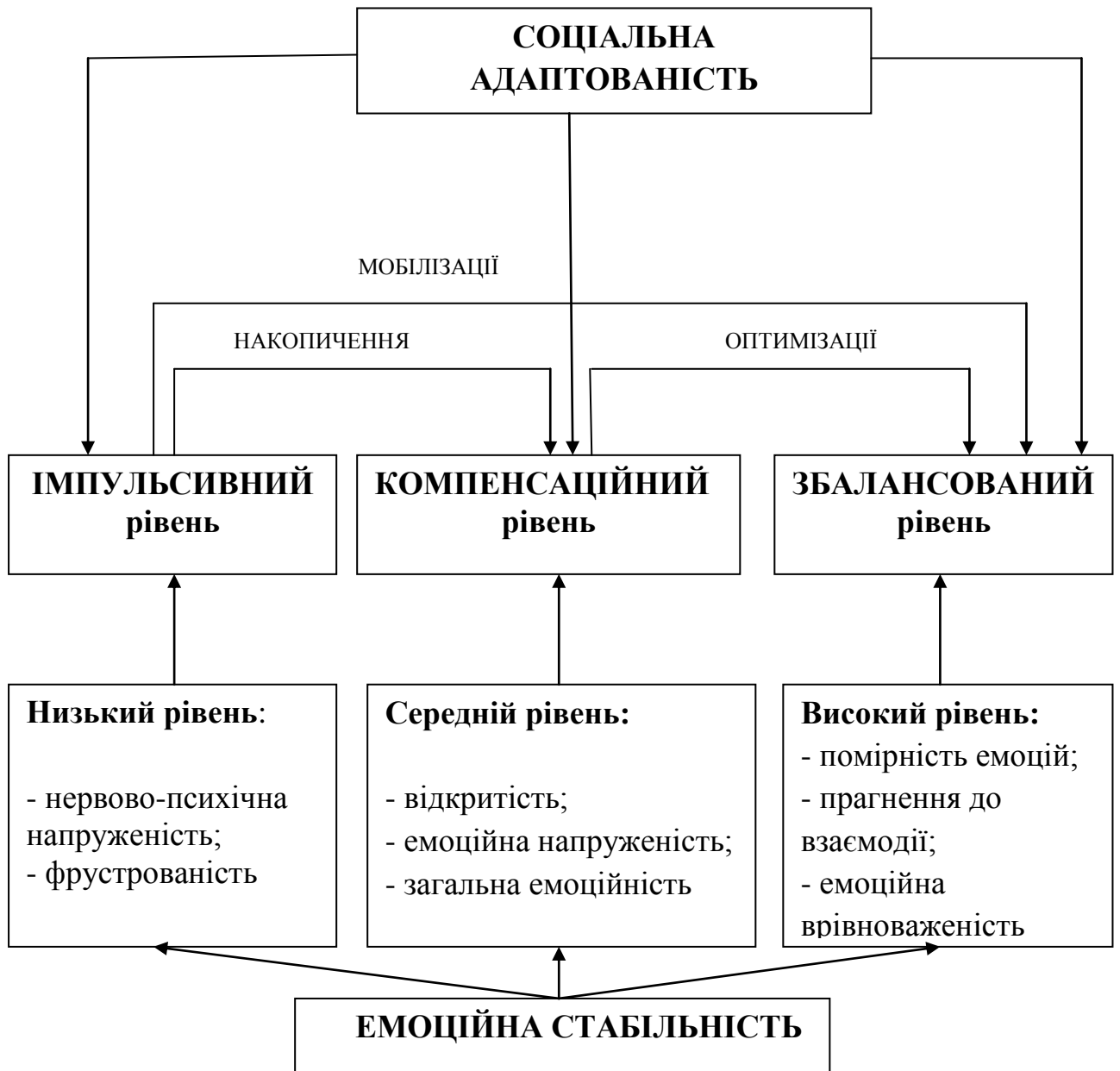
3.3. Психологічні особливості взаємодетермінації прояву емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості

Логіка наукових фактів, отриманих у проведеному дослідженні емоційної стабільності як умови прояву соціальної адаптованості студентів художніх

спеціальностей у їх концептуальному осмисленні та узагальненні, закономірно висуває проблему зведення отриманих наукових даних в єдину систему функціонування. Продуктивним напрямком у вивченні закономірностей прояву взаємодетермінації прояву емоційної стабільності та соціальної адаптованості є дотримання принципу системності, дотримання якого у свій час дало можливість розглянути положення про включеність психічного у всезагальний взаємозв'язок явищ матеріального світу і механізм «аналізу через синтез», запропонований С. Рубінштейном [198].

Результати проведеного дослідження підтвердили положення, що соціальна адаптованість художньо обдарованої особистості зумовлена релевантними проявами її емоційної стабільності. Масштаб прояву взаємодетермінації прояву емоційної стабільності та соціальної адаптованості, вкладений у положення, що детермінізм і наукове пояснення явищ внутрішньо взаємопов'язані між собою, тому пояснити явище, а в нашому випадку, явище соціальної адаптованості, яке до того ж носить процесуальний характер, означає розкрити систему емоційної детермінації, наслідком якої воно виступає. Зрозуміло, що повнота пояснення може бути досягнута, якщо явище буде вивчатися одночасно і як система, і як елемент більшої системи. В нашому випадку, соціальна адаптованість це системне явище, але в той же час, вона є підсистемою особистості, що є найбільш узагальненою психічною системою активної життєдіяльності. Таким чином, говорячи про соціальну адаптованість як ефект системної детермінації, нами виявлено ознаки емоційної стабільності, які є релевантними психологічній системі особистості і виражені у її особистісно-поведінкових характеристиках.

Взявши за основу запропоновану теоретичну модель взаємодетермінації проявів емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості (рис. 2.2), на основі отриманих результатів, нами складено однойменну емпіричну модель (рис. 3.7), де експліковано основні особистісно-поведінкові характеристики емоційної стабільності, а також зазначені основні рівні та механізми набуття соціальної адаптованості.

Рис. 3.7. Емпірична модель взаємодетермінації прояву емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості

Схематичне розташування рівнів прояву емоційної стабільності особистості (низький, середній та високий) робить можливим на основі емпірично визначеного психологічного змісту прояву кожного з них у особистісно-поведінкових характеристиках студентів, виокремлення відповідних рівнів соціальної адаптованості (відповідно імпульсивний, компенсаційний та збалансований). Як показали отримані результати дослідження, рівні емоційної стабільності особистості тісно між собою

пов'язані, і мають властивість взаємопереходу один в одний. Відповідно й виділені рівні соціальної адаптованості, маючи психологічну межу у прояві особистісно-поведінкових характеристик, все ж таки мають особливість взаємозв'язку, описану нами через механізми (накопичення, мобілізації та оптимізації).

Розглянемо більш детально кожен із виділених компонентів у моделі взаємодетермінації прояву емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості:

- низький рівень емоційної стабільності продукує прояв таких особистісно-поведінкових характеристик як нервово-психічна напруженість та фрустрованість, які за своїм психологічним змістом визначають імпульсивний зміст соціальної адаптованості особистості (імпульсивний рівень);

- середній рівень емоційної стабільності продукує прояв таких особистісно-поведінкових характеристик як відкритість, емоційна напруженість та загальна емоційність, які за своїм психологічним змістом визначають компенсаційний зміст соціальної адаптованості особистості (компенсаційний рівень);

- високий рівень емоційної стабільності продукує прояв таких особистісно-поведінкових характеристик як помірність емоцій, прагнення до взаємодії та емоційна врівноваженість, які за своїм психологічним змістом визначають збалансований зміст соціальної адаптованості особистості (збалансований рівень).

Рівні соціальної адаптованості за своєю характеристикою є залежними від виділених особистісно-поведінкових характеристик студентів художніх спеціальностей. Зокрема:

- *імпульсивний* рівень соціальної адаптованості характеризується вираженим невмінням керувати емоціями за рахунок нервово-психічної напруженості, тобто ці студенти навіть на невербальному рівні не можуть приховати свої негативні емоції, а їх жестикуляція та міміка неприховано демонструють погані настрої, а інколи навіть неприязнь до іншої людини;

переважне переживання стану не виправданих надій та очікувань кращого, робить їх пасивними, але в той же час, в будь-який момент вони готові імпульсивно змінити свою думку, що підтверджує їх емоційну дезорганізацію мислення, наївність думок, простоту смаків і пряmolінійність;

- *компенсаційний* рівень соціальної адаптованості характеризується вмінням досліджуваних студентів легкого входження в контакт з іншою людиною, відвертість та щирість у думках, відкритість до взаємодії, інтуїтивне відчуття проблем і переживань іншої людини, вміння поставити себе на місце партнера із спілкування; в той же час їх емоційна напруженість знаходить своє відображення у емоційно-сензитивному переживанні різноманітних негативних почуттів втрати, відчаю, розгубленості, і навіть позитивних моментів радості, успіху, натхнення тощо; зафіксовані прояви тривожності, як і у попередньо досліджуваній групі зумовлені підвищеною чутливістю та перепадами настрою;

- *збалансований* рівень соціальної адаптованості характеризується вираженою орієнтацією на тісне співробітництво з референтною групою, дружніми взаєминами з оточуючими; дружелюбністю як сформованою готовністю допомагати оточуючим та проявляти великодушність; а ознаки помірності емоцій виражають скромність, певною мірою внутрішню сором'язливість, нерішучість, ці студенти у своїй поведінки більш врівноважені, послідовні, цілеспрямовані, самостійні та ініціативні.

Психологічні особливості прояву рівнів соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості дають змогу зазначити психологічну полярність соціальної адаптованості від низького до високого рівня прояву: низький рівень → середній рівень → високий рівень.

Механізмом переходу від низького до середнього рівня прояву соціальної адаптованості є *накопичення* емоційних ресурсів особистості, що буде сприяти появі компенсаційних ознак психічного відображення дійсності студентами художніх спеціальностей. Це своєрідний перехід компенсаторних емоційних переживань на рівень довготривалої адаптації, завдяки якому встановлюється зв'язок між психологічною системою соціальної адаптації та емоційним станом

студента. Тобто механізм компенсації забезпечує збереження структур та функцій соціальної адаптованості у емоційних реакціях та переживаннях людини, які змінюються під впливом середовища, але не знижують якість адаптації: компенсаційні ознаки на фоні вираженої емоційної напруженості розкривають зміст соціальної адаптованості майбутніх митців в ознаках відкритості і відвертості, на відміну від імпульсивного рівня прояву соціальної адаптованості, сповненого проявів неврівноваженості та поведінкової фрустрованості.

На такому проміжному етапі формування соціальної адаптованості молодшої людини, як компенсаційний рівень, дуже важливим є врахування ситуаційних моментів функціонування емоційної системи людини, адже домінуючі ознаки сфери емоційних переживань можуть зберігтися у інтегральній оцінці психічного стану, який у ході звикання може перерости у загальні програми психофункціональної регуляції емоційної поведінки людини, і як наслідок, протягом подальшого життя характеризуватися як ситуативна поведінка.

Перехід від низького до високого рівня прояву соціальної адаптованості відбувається за рахунок включення механізму *мобілізації*, психологічне функція якого полягає у актуалізації адаптивної збалансованості «в обхід» компенсаційній ситуативності емоційної регуляції поведінки. Мобілізаційні ресурси людини спрямовані на досягнення адаптаційного ефекту, що визначають не тільки перебудову емоційної системи реагування від проявів емоційної напруженості до вміння помірною прояву емоцій та емоційної врівноваженості, але й починають виступати загальною інтенцією пошуку або уникнення нових активуючих ситуаційних емоційних вражень.

Функціональний зміст механізму мобілізації пояснює чітку орієнтацію на адаптаційну збалансованість через усвідомлення власних можливостей і здібностей та почуття норми, яке відображає об'єктивні параметри соціальної дійсності, та через емоційну регламентованість, яка може бути досягнута

засобами розвиненої селективної уваги, підтримуючого наміру, контролю емоцій та контролю оточення.

Перехід від середнього до високого рівня прояву соціальної адаптованості здійснюється завдяки механізму *оптимізації*, який уможлиблює прояв моральної нормативності та емоційного контролю поведінки майбутнього митця за рахунок відмови від ситуативних форм емоційного реагування, надмірної чутливості та відкритості на користь оптимального рівня розвитку соціально-психологічних саморегуляційних процесів нервово-психічної стійкості, врівноваженості та самовпевненості.

Такий варіант прагнення до адаптивної збалансованості студентів художніх спеціальностей пояснює психоресурсну готовність до прояву емоційної стійкості в різноманітних життєвих ситуаціях засобом емоційної регламентованості поведінки та витриманості. Як відомо, стан адаптації виникає тоді, коли виникає необхідність перебудови, зміни існуючих параметрів діяльності, що вимагає певного напруження в роботі задіяних психофізичних функцій та нервово-психічного стану загалом, що досягається шляхом спеціально організованої психічної активності. Показником адаптаційного прояву є заданий рівень активності, який забезпечує пізнання та засвоєння знання, а також психоемоційну ціну досягнення результатів діяльності.

Таким чином, знання психологічного змісту емоційної стабільності чітко віддзеркалює зміст рівнів соціальної адаптованості особистості, а знання механізмів соціальної адаптованості студентів художніх спеціальностей має сильний прогностичний ефект щодо вибору та застосування психокорекційних методів та методик у формуванні адекватних форм соціально-психологічної адаптації. Також володіючи арсеналом таких емпіричних даних, можна скласти прогностичну карту прояву продуктивних (непродуктивних) тенденцій розвитку емоційної стабільності, знання яких допоможе у запобіганні дезадаптаційних проявів соціальної адаптованості особистості.

У завершенні слід відмітити, що емоційна стабільність в її власне процесуальному статусі базується на синтезі особистісно-поведінкових характеристик, які певною мірою є операціональними засобами соціальної адаптованості студентів художніх спеціальностей. Також не слід забувати, що соціальна адаптованість – це властивість особистості, яка постійно розвивається і формується відповідно до змін змісту, засобів, умов діяльності, які часто висувають нові вимоги до особистості і тим самим стимулюють її розвиток. Таким чином, складність і різноманітність зв'язків особистості і діяльності зумовлені, з одного боку, специфікою діяльності, її структурно-операційних характеристик, а з другого боку, особливостями емоційної регуляції поведінки людини, характером структури особистісних рис конкретного індивіда в їх детермінуючій функції в тих або інших формах цілеспрямованої активності.

Загалом проведене дослідження є своєрідним підтвердженням теоретичних постулатів, де будь-яке психологічне структурне утворення особистості, як-от емоційна стабільність отримує своє функціональне визначення тільки через встановлення певних функціональних обмежень, пов'язаних з соціально-психологічною адаптацією. З усією впевненістю можна констатувати, що емоційну стабільність можна розглядати як індивідуальну здатність особистості до саморегуляції емоцій у процесі життєдіяльності, які забезпечують оптимальність, продуктивність та ефективність соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості.

Висновки до розділу 3

1. У розділі представлено опис результатів емпірико-діагностичного дослідження особливостей взаємодетермінації прояву емоційної стабільності та соціальної адаптованості студентів художніх спеціальностей. Аналіз результатів дослідження прояву емоційної стабільності дав змогу поділити усіх випробуваних на три групи відповідно до рівня прояву у них емоційної

стабільності (низький, середній, високий). Використання дискримінантного аналізу підтвердило статистично значущі показники запропонованої кластеризації виділених груп. Використання Н-критерій Краскела-Уолліса дозволило статистично перевірити гіпотезу щодо наявності відмінностей у особистісно-поведінкових характеристиках досліджуваних студентів трьох груп.

2. Проведення факторизації емпіричних даних дало змогу виділити такі фактори у групі емоційно стабільних студентів: «Адаптація», «Комунікативна емоційність», «Гедоністично-романтична емоційна спрямованість», «Товариськість», «Прагнення до домінування», «Врівноваженість». Факторну структуру емоційно нестабільної особистості складають «Фрустрованість», «Інтернальність», «Нервової-психічної напруженість», «Неемоційна комунікативність», «Неромантична емоційна спрямованість», «Закритість».

Усі яскраво полярні особистісно-поведінкові властивості студентів художніх спеціальностей, об'єдналися у групі із середнім рівнем прояву емоційної стабільності, факторну структуру психологічних особливостей яких, складають «Загальна емоційність», «Адаптивний реалізм», «Дружелюбність», «Відкритість», «Позитивність», «Емоційна напруженість», «Зануреність», «Романтичність» і «Продуктивність».

Засобом використання регресійного аналізу виділено найбільш суттєві прогностичні детермінанти різних рівнів вияву емоційної стабільності студентів художніх спеціальностей. Для студентів з низьким рівнем емоційної стабільності «нервово-психічна напруженість» і «фрустрованість»; для студентів із середнім рівнем емоційної стабільності – «відкритість», «емоційна напруженість» і «загальна емоційність». Для студентів з *високими* показниками рівня прояву емоційної стабільності властивими є «помірність емоцій», «прагнення до взаємодії» та «емоційна врівноваженість». Отримані результати проведеного регресійного аналізу ще раз підтвердили наявність ознак емоційної збалансованості студентів із високим рівнем прояву емоційної стабільності, на

відміну від студентів із середнім та низьким рівнем прояву емоційної стабільності, у яких превалюють імпульсивно-компенсаційні характеристики.

3. Діагностична інтерпретація результатів дослідження взаємозв'язку творчого потенціалу та особистісно-поведінкових властивостей студентів художніх спеціальностей дала змогу визначити міру детермінуючого впливу показників емоційної стабільності та адаптованості на рівень творчого потенціалу за допомогою множинного регресивного аналізу. Адже найбільший внесок у дисперсію залежної змінної *творчий потенціал* вносять показник міри адаптації і показник емоційної стабільності.

Зазначено, що соціальна адаптованість як ефект системної детермінації прояву емоційної стабільності художньо обдарованої особистості, релевантна психологічній системі особистісно-поведінкових характеристик. Отримані емпіричні дані виступили основою розробки емпіричної моделі взаємодетермінації прояву емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості. Емпірично визначений психологічний зміст кожного з рівнів прояву емоційної стабільності дав змогу виокремити відповідні рівні соціальної адаптованості (імпульсивний, компенсаційний та збалансований), які між особою пов'язані, і мають властивість взаємопереходу один в один. Описано механізми – накопичення, мобілізації та оптимізації, - знання психологічного змісту яких має сильний прогностичний ефект щодо вибору та застосування психокорекційних методів та методик у формуванні адекватних форм соціально-психологічної адаптації.

Проведене дослідження підтвердило положення щодо розгляду емоційної стабільності як індивідуальної здатності особистості до саморегуляції емоцій у процесі життєдіяльності, які забезпечують оптимальність, продуктивність та ефективність соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості.

Результати дослідження розділу 3 представлені у таких публікаціях:

1. Прокопович Т. А. Градації вираження емоційної стабільності у студентів творчих спеціальностей / Т. А. Прокопович // Освіта регіону.

Політологія. Психологія. Комунікації : Укр. наук. журнал. – К. : Ун-т «Україна», 2013. – № 3. – Вип. 33. – С. 228–234.

2. Прокопович Т.А. Эмоциональная стабильность как фактор влияния на поведенческо-адаптивные характеристики творческой личности / Т. А. Прокопович // Социально-педагогическая и методико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе : сб. матер. междунар. научн.-практич. конф. – Брест : БрГУ, 2013. – С. 212–215.

3. Прокопович Т. А. Эмпирическое изучение взаимосвязи эмоциональной стабильности, социальной адаптированности и творческого потенциала художественно одаренной личности // Т. А. Прокопович // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов – Курск «Редакция журнала научных публикаций аспирантов и докторантов», 2014. Вип. № 11 (101). – С. 109 – 113.

4. Прокопович Т. А. Тенденції взаємозв'язку емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості / Т. А. Прокопович // Наук. вид. Психологічні перспективи. Psychological prospects. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014 – випуск 24. С.273–283

ВИСНОВКИ

1. Теоретико-методологічний аналіз дослідження емоційної стабільності особистості дає підстави стверджувати, що цей психологічний феномен інтегрує у собі особливості організації емоційної сфери та ознаки соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості. Зокрема зазначено, що функціонування емоційної сфери визначає зміст відображувально-приспосувальної діяльності людини, а така її характеристика як емоційна стабільність є центральною ознакою внутрішніх переживань, які визначаються інтенсивністю, гнучкістю, лабільністю, змістовністю емоційних процесів людини.

Аналіз основних психологічних підходів категоріально-понятійної інтерпретації емоційної стабільності особистості систематизований у авторському розумінні *емоційної стабільності* як індивідуальної здатності до регуляції та контролю емоційних станів, що забезпечує оптимальний фон емоційного реагування на різні ситуації та проявляється у емоційній врівноваженості й адаптивній активності особистості.

2. Теоретичні конструкти інтерпретації феномену соціальної адаптованості особистості підтверджують факт її взаємозв'язку з емоційною сферою особистості, яка слугує вагомим компонентом у функціонуванні і формуванні творчої діяльності.

Проаналізовано ознаки та межі вираження емоційної стабільності художньо обдарованої особистості й окреслено основні напрями поглядів щодо прояву емоційно-особистісних характеристик і соціальної адаптованості художньо обдарованих осіб. Складено категоріально-понятійну матрицю емоційних ознак художньо обдарованої особистості в описі її підвищеної емоційності, невротичності, емоційної збудливості, високої інтенсивності емоцій, емпатії, ескапізму, високого рівня фрустрованості, інтернальності, що, з одного боку, характеризує її дезадаптивну активність, а з іншого, в описі високого рівня розвитку вольових процесів, альтруїзму, прийняття інших, естетичної та романтичної емоційної спрямованості, визначає адаптивну активність митця.

3. Послідовність реалізації емпірико-діагностичного задуму відображено у концепції взаємодетермінації проявів емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості, що відображена у однойменній теоретичній моделі. Полярність прояву емоційної стабільності проявляється у двох варіантах – низька та висока емоційна стабільність, що визначає відповідні адаптаційні / дезадаптаційні поведінкові характеристики людини.

Систематизація методологічних конструктів вивчення соціальної адаптованості вміщує розгляд чинників її структурної організації: зовнішні (економічні, соціальні і культурні) та внутрішні (фізіологічні, психологічні і духовні). Специфіка соціальної адаптованості особистості у реалізації її художньої діяльності уречальнює розгляд чинника творчого потенціалу, який у художньо обдарованих особистостей безпосередньо впливає як на соціальну адаптованість, так і на рівень емоційної стабільності: спрямованість адаптивної активності художньо обдарованої особистості безпосередньо пов'язана з емоційним фактором й орієнтована не стільки на соціальне оточення, а переважно на внутрішній світ, власні цінності й норми у контексті сприйняття.

Запропонований психодіагностичний комплекс дослідження дав змогу емпірично обґрунтувати психологічний зміст взаємодетермінації проявів емоційної стабільності й соціальної адаптованості особистості на генеральній сукупності студентів художніх спеціальностей.

4. За результатами емпірико-діагностичного дослідження емоційної стабільності студентів художніх спеціальностей виокремлено три групи досліджуваних відповідно до рівня її прояву (низький, середній, високий). Застосування дискримінантного аналізу підтвердило статистично значущі показники запропонованої кластеризації виокремлених груп.

Факторний аналіз емпіричних даних дав змогу описати фактори особистісно-поведінкових характеристик студентів із різним рівнем прояву емоційної стабільності. Експериментально з'ясовано, що факторна архітектоніка особистісно-поведінкових характеристик студентів з низьким рівнем емоційної стабільності вміщує фрустрованість, інтернальність, нервово-психічну напруженість,

неемоційну комунікативність, неромантичну емоційну спрямованість та закритість; факторну структуру особистісно-поведінкових якостей студентів із середнім рівнем прояву емоційної стабільності складають загальна емоційність, адаптивний реалізм, дружелюбність, відкритість, позитивність, емоційна напруженість, зануреність, романтичність і продуктивність; факторну структуру особистісно-поведінкових характеристик студентів із високим рівнем прояву емоційної стабільності визначають адаптація, комунікаційна емоційність, гедоністично-романтична емоційна спрямованість, товарицькість, прагнення до домінування і врівноваженість.

Внаслідок застосування множинного регресійного аналізу виокремлено найсуттєвіші прогностичні детермінанти різних рівнів вияву емоційної стабільності студентів художніх спеціальностей, характеристики яких підтверджують ознаку емоційної збалансованості студентів із високим рівнем прояву емоційної стабільності, що інтегровано у їх помірності емоцій, прагненні до взаємодії та емоційній врівноваженості на відміну від студентів із середнім (проявляється в ознаках відкритості, емоційної напруженості й загальній емоційності) та низьким (проявляється в ознаках нервово-психічної напруженості і фрустрованості) рівнями, у яких превалюють імпульсивно-компенсаційні характеристики. Діагностична інтерпретація особистісно-поведінкових корелятів творчого потенціалу студентів художніх спеціальностей показала тісний взаємозв'язок із показниками прояву емоційної стабільності та соціальної адаптованості.

5. Обґрунтовано психологічні особливості взаємодетермінації прояву емоційної стабільності та соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості. Зазначено, що емпірично визначений психологічний зміст кожного з рівнів прояву емоційної стабільності дав змогу виокремити відповідні рівні (імпульсивний, компенсаційний та збалансований) та описати механізми (накопичення, мобілізації та оптимізації) соціальної адаптованості художньо обдарованої особистості, знання яких має прогностичний ефект щодо впровадження психокорекційної роботи з формування емоційної стабільності художньо обдарованої особистості.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів окресленої проблеми. Перспективним напрямом дослідження емоційної стабільності художньо обдарованої особистості вважаємо ґрунтовне її дослідження відповідно до вікової генези, гендерних і статевих чинників. У цьому контексті вбачаємо доцільним розробку різноманітних психологічних технологій для формування й розвитку окремих факторів емоційної стабільності з метою конструювання соціальної адаптації творчої особистості упродовж усього життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболин Л. М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Л. М. Аболин / [Под ред. В. В. Давыдова]. – Казань. : [б. и.], 1987. – 262 с.
2. Аболин Л. М. Соотношение психологических и физиологических коррелятов эмоциональной устойчивости спортсменов / Л. М. Аболин // Вопросы психологии. – 1974. – № 1. – С. 104–115.
3. Аболин Л. М. Эмоциональная устойчивость и пути ее повышения / Л. М. Аболин // Вопросы психологии. – 1989. – № 4 – С. 141–149.
4. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К. А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности. – М. : Наука, 1981. – 363 с.
5. Айзенк Г. Исследования человеческой психики / Г. Айзенк, М. Айзенк. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 480 с.
6. Алгоритмика, статистика и теория вероятностей. Критерий Крускала-Уоллеса [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://matstats.ru/uol.html>.
7. Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства / Ю. А. Александровский. – М. : Медицина, 1993. – 400 с.
8. Александровский Ю. А. Состояние психической дезадаптации и их компенсация / Ю. А. Александровский. – М. : Медицина, 1996. – 135 с.
9. Амабайл Т. М. Как убить творческую инициативу / Т. М. Амабайл // Креативное мышление в бизнесе. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. – С. 9–36.
10. Аминов Н. А. Психофизиологические и психологические предпосылки педагогических способностей / Н. А. Аминов // Вопросы психологии. – 1988. – № 5. – С. 71–77.
11. Ананьев Б. Г. Задачи психологии искусства / Б. Г. Ананьев // Художественное творчество: [сб. науч. тр.]. – Л., 1982. – С. 236–242.
12. Ананьев Б. Г. Про співвідношення здібностей та обдарованості / Б. Г. Ананьев. – М. : Вища школа, 1962. – 157 с.

13. Анохин П. К. Избранные труды. Кибернетика функциональных систем / П. К. Анохин / [Под общей ред. акад. РАМН К. В. Судакова]. – М. : Медицина, 1998. – 400 с.
14. Антонова О. Є. Обдарованість: досвід історичного і порівняльного аналізу : монографія / О. Є. Антонова. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2005. – 456 с.
15. Арнхейм Р. Новые очерки по психологии искусства / Р. Арнхейм ; пер. с англ. Г. Е. Крейдлина. – М. : Прометей, 1994. – 352 с.
16. Аршава І. Ф. Емоційна стійкість людини та її діагностика : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.02 / І. Ф. Аршава ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – 33 с.
17. Аршава І. Ф. Аспекти імпліцитної діагностики емоційної стійкості людини / І. Ф. Аршава, Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2008. – 468 с.
18. Асмаковец Е. С. Психологические факторы и условия развития эмоциональной гибкости учителя : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.07.01 / Е. С. Асмаковец. – М., 2000. – 21 с.
19. Баданина Л. П. Соотношение психологических и нейропсихологических коррелятов эмоциональной неустойчивости у младших школьников : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Л. П. Баданина. – СПб., 1996. – 18 с.
20. Бажин Е. Ф. Исследование образного уровня восприятия эмоций / Е. Ф. Бажин, Т. В. Корнеева, А. М. Эткинд // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2. – № 4. – С. 81–84.
21. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 92–99.
22. Баранов А. А. Психологическая стрессоустойчивость и мастерство педагога: Теоретические и прикладные аспекты: автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 / А. А. Баранов. – СПб, 2002. – 41 с.
23. Баррон Ф. Личность как функция проектирования человеком самого себя / Ф. Баррон // Вопросы психологии. – 1990. – № 2. – С. 153–159.

24. Батаршев А. В. Диагностика темперамента и характера / А. В. Батаршев. – СПб. : Питер, 2006. – 368 с.
25. Белавина О. В. Одаренные дети: проблемы диагностики и адаптация / О. В. Белавина // Психологический журнал. – 2010 – Т. 31. – № 1. – С. 41–54.
26. Бергсон А. Творческая эволюция / А. Бергсон. – М. : Канон-Пресс; Кучково Поле, 1998. – 194 с.
27. Березин Ф. Б. Психическая и психофизическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. – Л. : [б. и.], 1988. – 270 с.
28. Блудов Ю. М. Личность в спорте / Ю. М. Блудов, В. А. Плахтиенко. – Очерки исследований психологии спортсмена. – М. : Советская Россия, 1987. – 155 с.
29. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения / М. И. Бобнева. – М. : Наука, 1978. – С.24-46.
30. Богданович В. Н. Новейшая арт-терапия. О чем молчат искусствоведы / В. Н. Богданович. – Пенза : Золотое сечение, 2008. – 224 с.
31. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. – Ростов-на-Дону : РГУ, 1983. – 178 с.
32. Богоявленская Д. Б. Рабочая концепция одарённости / Д. Б. Богоявленская // Вопросы психологии. – 2004. – № 4. – С. 46–68.
33. Бодров В. А. Информационный стресс: [учеб. пособие для вузов] / В. А. Бодров. – М. : Персэ, 2000. – 352 с.
34. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности : [учеб. пособие для вузов] / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 512 с.
35. Большакова А. М. Психологія особистісної реалізованості суб'єкта життєвого шляху : монографія / А. М. Большакова. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – 312 с.
36. Бэн А. Об изучении характера / А. Бэн. – СПб. : [б. и.], 1866. – 522 с.

37. Бююль А. SPSS: Искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей: пер. с нем. / А. Бююль, П. Цёфель. – Спб. : «ДиаСофтЮП», 2005. – 608 с.
38. Варій М. Й. Загальна психологія : [навч. посібн. для студ. психол. і педагог. спец.] / М. Й. Варій. – Львів : Край, 2005. – 315 с.
39. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А. А. Вербицкий. – М. : Высшая школа, 1991. – 208 с.
40. Веселова Е. В. Формирование эмоционально-волевой устойчивости старшеклассников с учетом энергоинформационного обмена : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / Е. В. Веселова ; РГБOD. – Ярославль, 1998. – 285 с.
41. Вилюнас В. К. Целепобуждающая функция эмоций / В. К. Вилюнас // Психологические исследования. – М., 1973. – Вып. 4. – С. 47–48.
42. Вірна Ж. П. Життєво-стильова концепція особистості: професійна методологія і практика [Електронний ресурс] / Ж. П. Вірна. – Режим доступу : <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/344/3/virna.pdf>.
43. Вірна Ж. П. Мотиваційно-смилова регуляція професіоналізації психолога : дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.01 / Ж. П. Вірна. – Луцьк, 2004. – 437 с.
44. Вірна Ж. П. Неврогенез професійних деструкцій особистості / Ж. П. Вірна // Психологічні перспективи. – 2012. – Вип. 19. – С. 84–90.
45. Власова О. І. Педагогічна психологія : [навч. посібник]. / О. І. Власова. – К. : Либідь, 2005. – 400 с.
46. Выготский Л. С. Психология искусства. Анализ эстетической реакции / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 480 с.
47. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.
48. Галин А. Л. Психологические особенности творческого поведения: [научн. изд.] / Л. А. Галин. – Новосибирск : НГУ, 2001. – 232 с.

49. Гамезо М. В. Атлас по психологии : [информ.-метод. пособие курсу «Психология человека»] / М. В. Гамезо, И. А. Домашенко. – М. : Пед. об-во России, 2004. – 276 с.
50. Гарифуллин Р. Р. Психология креативности и искусства : [учеб. пособие]. / Р. Р. Гарифуллин // Психология искусства и творчества. – М. : Изд-во «Институт общегуманитарных исследований», 2004. – С. 157.
51. Гарскова Г. Г. Введение понятия «эмоциональный интеллект» в психологическую теорию / Г. Г. Гарскова // Ананьевские чтения – 99 : тезисы науч.-практ. конф., 26–28 окт. / под общ. ред. А. А. Крылова ; С.-Петербург. гос. ун-т. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. – С. 25-26.
52. Гегель Г. В. Энциклопедия философских наук / Г. В. Гегель. – М. : Мысль, 1975. – Т. 2. – 506 с.
53. Гишинский Я. И. Творчество: норма или отклонение? / Я. И. Гишинский // Социологические исследования. – 1990. – № 2. – С. 41–49.
54. Головань Т. Ю. Стежина до самопізнання / Т. Ю. Головань // Управління школою: [наук.-метод. журнал]. – 2010. – № 26. – С. 29-30.
55. Гошовська Д. Т. Самоактуалізаційна адаптація та моральна самооцінка депривованої особистості / Д. Т. Гошовська, Я. О. Гошовський // Молодіжна політика: проблеми і перспективи : зб. ма-лів УІ Міжнар. наук. конф. (15–16 травня). – Дрогобич, 2009. – С. 244–248.
56. Гошовський Я. О. Ресоціалізація депривованої особистості: [монографія] / Я. О. Гошовський. – Дрогобич : Коло, 2008. – 480 с.
57. Грицаенко М. В. Оптимизация соревновательной эмоциональной устойчивости юных спортсменов (на примере стрелкового спорта) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01. «Общая психология, психология личности, история психологии» / М. В. Грицаенко. – М., 2002. – 20 с.
58. Гроф К. Неистовый поиск себя / К. Гроф, С. Гроф ; [пер. с англ. А. Рагина]. – М. : Изд-во Трансперсонал, 1996. – 345 с.
59. Гудвин Дж. Исследование в психологии: методы и планирование / Дж. Гудвин. – СПб. : Питер, 2004. – 558 с.

60. Дашкевич О. В. Опыт регуляции отрицательных эмоций / О. В. Дашкевич // Психологические вопросы тренировки и готовности спортсменов к соревнованию. – М. : Физкультура и спорт, 1969. – С. 114–120.
61. Дашкевич О. В. Эмоциональная регуляции деятельности в экстремальных условиях : автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.11. / О. В. Дашкевич. – М., 1985. – 36 с.
62. Дерманова И. Б. Типы социально психологической адаптации и комплекс неполноценности / И. Б. Дерманова // Вестник Санкт-Петербург. ун-та. –1996. – Сер. 6. – Вып. 1. – № 6. – С. 59–68.
63. Джемс В. Психология / Вильям Джеймс. – СПб. : Изд-во К. Л. Риккера, 1911. – Ч. II. – С. 323–340.
64. Джумагулова А. Ф. Мотивационные факторы адаптации первокурсника к учебе в ВУЗе / А. Ф. Джумагулова, Ю. Г. Гривцова, А. Н. Шевляков // Проблемы управления качеством образования в гуманитарном вузе : [мат. XII Междунар. науч.-метод. конф.]. – СПб. : СПбГУП, 2007. – С. 184.
65. Дмишко О. С. Діагностика показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків [Електронний ресурс] / О. С. Дмишко. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/737/94/>.
66. Добреньков В. И. Психоаналитическая социология Эриха Фромма / В. И. Добреньков. – М., 2006. – С. 401-402.
67. Додонов Б. И. Гармоническое развитие и типологическое своеобразие личности /Б. И. Додонов // Психология формирования и развития личности / Под ред. Л. И. Анцыферовой. – М. : Наука, 1981. – С. 284–304.
68. Додонов Б. И. Классификация эмоций при исследовании эмоциональной направленности личности / Б. И. Додонов // Вопросы психологии. – 1975. – № 6. – С. 21–33.
69. Додонов Б. И. Компонентный анализ эмоционального содержания интересов, мечтаний и воспоминаний человека / Б. И. Додонов // Вопросы психологии. – 1977. – № 2. – С. 145–155.

70. Додонов Б. И. Тест-анкета «Эмоциональная направленность» / Б. И. Додонов // Диагностика эмоционально-нравственного развития. / [Ред. и сост. И. Б. Дерманова]. – СПб., 2002. – С. 132–134.
71. Додонов Б. И. Типы общей эмоциональной направленности людей и тенденции структурирования их эмоциональной сферы / Б. И. Додонов // Вопросы психологии. – 1972. – № 1. – С. 45–55.
72. Додонов Б. И. Эмоция как ценность / Б. И. Додонов. – М. : Политиздат, 1978. – 272 с.
73. Донцова М. В. Конфликтные стратегии студентов-психологов / М. В. Донцова // Вестник Тамбов. гос. ун-та. – Тамбов : ТГУ, 2009. – Вып. 7 (75). – С. 192–196.
74. Дорфман Л. Я. Индивидуальный эмоциональный стиль / Л. Я. Дорфман // Вопросы психологии. – 1989. – № 5. – С. 89-95.
75. Дрокина О. В. Развитие когнитивной и эмоционально-волевой регуляции деятельности младших школьников и младших подростков : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / О. В. Дрокина. – М., 1999. – 207 с.
76. Дружинин В. Н. Психология общих способностей : [3-е изд.] / Н. В. Дружинин. – СПб. : Питер, 2007. – 358 с.
77. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология / Н. В. Дружинин. – СПб. : Питер, 2001. – 320 с.
78. Дубровина И. В. Психическое и психологическое здоровье в контексте психологической культуры личности / И. В. Дубровина // Вестник практ. психологии образования. – 2009. – № 3 (20). – С. 17–21.
79. Дубровский Д. И. Психические явления и мозг / Д. И. Дубровский. – М. : Наука, 1971. – 465 с.
80. Дусавицкий А. К. Развитие личности в учебной деятельности / А. К. Дусавицкий. – М. : Дом педагогики, 1996. – 204 с.
81. Дьяченко М. И. О подходах к изучению эмоциональной устойчивости / М. И. Дьяченко, В. А. Пономаренко // Вопросы психологии. – 1990. – №1. – С. 106–112.

82. Дьяченко М. И. Психология высшей школы / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : [б. и.], 2006. – 416 с.
83. Елагина М. Ю. Психологическая готовность к рискам инновационной деятельности руководителей учреждений общего образования : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07. / М. Ю. Елагина. – Ростов-на-Дону, 2011. – 22 с.
84. Ермолаева-Томина Л. Б. Психология художественного творчества : [учебн. пособ. для вузов]. ; [2-е изд.] / Л. Б.Ермолаева-Томина. – М. : Академ. проект «Культура», 2005. – 304 с. – («Gaudeamus»).
85. Єрмакова О. Особенности и условия, при которых психологическая защита сохраняет психологическое здоровье старшеклассника [Электронный ресурс] / О. Єрмакова. – Режим доступа : <http://www.psylib.ru/detsad/raznoe>.
86. Заварзина Л. В. Формирование эмоционально-волевой устойчивости у сотрудника органов внутренних дел : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л. В. Заварзина. – СПб, 2002. – 25 с.
87. Завгородня О. В. Психологія художньо обдарованої особистості (гендерні аспекти): дис. ... д-ра псих. наук : спец. 19.00.01 / О. В. Завгородня ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2012. – 565 с.
88. Загальна психологія : підручник / [за ред. акад. С. Д. Максименка] ; [2-ге вид., пер. і доп.]. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 704 с.
89. Запорожец А. В. Психическое развитие ребенка / А. В. Запорожец // Запорожец А. В. Избранные психологические труды / под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко : в 2-х т. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 1. – 320 с.
90. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / [За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики]. – Житомир : Рута, 2006. – 329 с.
91. Землякова Т. В. Емоційний фактор в структурі процесу адаптації: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Київський університет імені Тараса Шевченка / Т. В. Землякова. – Київ, 1996. – 16 с.

92. Зильберман П. Б. Эмоциональная устойчивость оператора / П. Б. Зильберман // Очерки психологии труда / [Под ред. Е. А. Милеряна]. – М. : Наука, 1974. – С.138–173.
93. Злобіна О. Г. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності / О. Г. Злобіна, В.О. Тихонович. – К., 1996, – 100 с.
94. Иванов Д. В. Влияние образовательной среды на формирование эмоциональной устойчивости подростка : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07. / Д. В. Иванов. – Курск, 2002. – 208 с.
95. Иванова М. Г. Структурные, функциональные и динамические характеристики психологического здоровья личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук / М. Г. Иванова. – СПб., 2010. – 23 с.
96. Изард К. Психология эмоций / К. Изард ; [пер.с англ.]. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
97. Изард К. Эмоции человека / К. Изард ; [пер. с англ.] – М. : Наука, 1980. – 347 с.
98. Изварина Н. Л. Психофизиологические аспекты творчества / Н. Л. Изварина, М. В. Ленцман // Вестник БПА : [науч. издание]. – СПб, 2008. – Вып. 80. – С. 86–94.
99. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 448 с.
100. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 849 с.
101. Интеллект и творчество : [сб. науч. трудов] ; [отв. ред. А. Н. Воронин]. – М. : Институт психологии РАН, 1999. – 289 с.
102. Кант И. Критика способности суждения / И. Кант // Соч. в 8-ми томах. – М. : Мысль, 1994.
103. Капустина А. Н. Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла / А. Н. Капустина. – СПб. : «Речь», 2001. – 112 с.
104. Караваева Е. А. Социальная адаптация и особенности личности подростков и юношей с различными типами функциональной асимметрии

мозга : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13. / Е. А. Караваева ; Рос. акад. образования «Психологический институт». – 2009. – 22 с.

105. Квас О. В. Вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / О. В. Квас ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2003. – 20 с.

106. Кириленко Т. З. Психологія : емоційна сфера особистості : [навч. посібник] / Т. З. Кириленко. – К. : Либідь, 2007. – 256 с.

107. Клименко В. В. Психологія творчості : [навч. посібник] / В. В. Клименко. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 480 с.

108. Колимба И. Г. К проблеме предметности эмоций / И. Г. Колимба, А. Ш. Тхостов // Материалы I Всероссийской научной конференции по психологии Российского психологического общества «Психология сегодня». – М, 1996– Т. 2. – Вип. 3. – С. 27–32.

109. Коломинский Я. Л. Познание человека человеком в свете проблем межличностных отношений / Я. Л. Коломинский // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга / [Под ред. А. А. Бобалева]. – М., 1975. – С. 33–35.

110. Колотий Н. Н. Психологическое здоровье подростков и его оценка в условиях общеобразовательного учебного заведения : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Н. Н. Колотий. – Х., 2003. – 23 с.

111. Кондратьев М. Ю. Типологические особенности психосоциального развития подростков / М. Ю. Кондратьев // Вопросы психологии. – 1997. – № 3. – С. 69–78.

112. Коновальчук М. В. Виявлення та підтримка художньо обдарованої особистості в контексті педагогіки та життєтворчості / М. В. Коновальчук // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2013 – № 7 (14). – С. 72–75.

113. Корнева Т. В. О некоторых факторах, определяющих точность аудиторской оценки эмоциональных состояний / Т. В. Корнева // Речь, эмоции, личность : материалы и сообщения Всесоюзного симпозиума 27–28 февраля 1978 г. – Л. : АН СССР 1978. – С. 121–125.

114. Корнилова Т. В. Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, Ф. Д. Смирнов. – СПб. : Питер, 2006. – 320 с. (Серия «Учебное пособие»).
115. Корнилова Т. В. Экспериментальная психология: Теория и методы. / Т. В. Корнилова. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 381 с.
116. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / [Під ред. Л. М. Проколієнко] / Г. С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
117. Кочарян О. С. Психологічне здоров'я: варіанти концептуалізації [Електронний ресурс] / О. С. Кочарян, О. В. Козлов. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu_psykhol/2010_37/19.html.
118. Кремінський Б. Г. Обдарованість та проблема розвитку здібностей особистості / Б. Г. Кремінський // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 12. – С. 74–80.
119. Кузнєцова О. В. Індивідуально-типологічні чинники адаптивності особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / О. В. Кузнєцова ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2005. – 20 с.
120. Кульчицкая Е. И. Одаренность как психологическая проблема / Е. И. Кульчицкая // Вопросы психологии. – 2001 – №7 – С. 18–24 с.
121. Кульчицька О. І. Соціальне середовище у розвитку обдарованості / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2004. – № 8. – С. 2–9.
122. Кульчицька О. І. Специфіка дитячої обдарованості / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2001. – № 1 – С. 3–10.
123. Лабунская В. А. Социальная психология личности в вопросах и ответах : [учеб. пособие] / В. А. Лабунская. – М. : Юрист, 2001. – 397 с.
124. Ланге Г. Душевная жизнь / Георг Ланге. – М. : [б. и.], 2008. – 456 с.
125. Левенець А. Є. Психологічні особливості становлення життєвих перспектив в юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук. / А. Є. Левенець ; Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 205 с.

126. Лейтес Н. С. Про ознаки дитячої обдарованості / Н. С. Лейтес // Вопросы психологии. – 2003. – № 4. – С. 16-21.
127. Лейтц Г. Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама / Г. Лейтц, Я. Морено. – М. : Изд. гр. «Прогресс», «Универс», 1994. – 352 с.
128. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : [учеб. пособие для вузов по направл. и спец. «Психология», «Клиническая психология»] / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл : АCADEMIA, 2005. – 345 с.
129. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции : [конспект лекций] / А. Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 40 с.
130. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости. Методическое руководство по новой методике психологической диагностики личности с широкой областью применения / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – С. 3–63.
131. Литвинова Л. В. Психологічні механізми подолання дезадапційних переживань студентів-першокурсників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Л. В. Литвинова ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 17 с.
132. Логинова М. В. Влияние жизнестойкости на успешную адаптацию личности студента к условиям обучения в ВУЗе / М. В. Логинова // Гуманитар. и соц.-экон. науки. – Ростов-на-Дону, 2009. – № 6. – С. 36–39.
133. Логинова М. В. Жизнестойкость как внутренний ключевой ресурс личности / М. В. Логинова // Вестник Моск. ун-та МВД России. – 2009. – № 6. – С. 19–22.
134. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Ч. Ломброзо. – М. : Республика, 1995. – С. 86–102.
135. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство. Анархисты. Политическая преступность [пер. с ит.]. : научн. изд. / Ч. Ломброзо, Р. Ляски. – М. : Эксмо СПб. : Terra Fantastica, 2003. – 829 с.
136. Лукасевич О.А. Духовність як інтегральна психологічна ознака зрілості особистості /О.А. Лукасевич // Науковий часопис НПУ імені

М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. - №43 (67). – 421 с. – С. 375-380.

137. Лукасевич О.А. Емоційна стабільність особистості: теоретичне конструювання та методологічна рефлексія проблеми / О.А. Лукасевич // Психологічні перспективи. – Вип. 25. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – С. 142-151.

138. Любарт Т. Психология креативности / Т. Любарт, К. Муширу, С. Торджман, Ф. Зенасни. – М. : Когито-Центр, 2009. – 210 с.

139. Лютак О. З. Психологічні особливості соціалізації старшокласників у загальноосвітній школі : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О. З. Лютак ; Прикарпат. ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 20 с.

140. Маклаков А. Г. Общая психология : [учебник для вузов] / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2008. – 583 с.

141. Максименко С. Д. Загальна психологія: [навчальний посібник] / С. Д. Максименко. – К: «Центр навчальної літератури», 2004. – 247с.

142. Максименко С. Д. Основи генетичної психології: [навчальний посібник] / С. Д. Максименко. – К. : НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.

143. Максимова С. В. Творческая нереализованность как источник школьной дезадаптации : автореф. дис. ... канд. психол. наук / С. В. Максимова. – М., 2001. – 30 с.

144. Максимова С. В. Творчество: созидание или деструкция? : [монографія] / С. В. Максимова. – Москва : Академ. проект, 2006. – 224 с. – (Психологические технологии).

145. Малімон Л. Я. До проблеми діагностики емоційності як властивості особистості / Л. Я. Малімон // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 7. – С. 59–65.

146. Малімон Л. Я. Експериментальне дослідження емоційності як стійкої інтегральної характеристики індивідуальності / Л. Я. Малімон // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2002. – Т. IV. – Ч. 4. – С. 157–163.

147. Марищук В. Л. К вопросу об эмоциональной устойчивости курсантов-летчиков и возможности ее совершенствования с применением средств физической подготовки : автореф. дис. ... канд. психол. наук / В. Л. Марищук. – Л., 1964. – 22 с.
148. Марищук В. Л. Методики психодиагностики в спорте / В. Л. Марищук, Ю. М. Блудов и др. – М : Просвещение, 1984. – 229 с.
149. Марищук В. Л. Психологические основы формирования профессионально значимых качеств: автореф.... докт. психол. наук. / В. Л. Марищук. – Л., 1982. – 20 с.
150. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу ; [пер. с англ.] – Спб. : Евразия, 1999. – 478 с.
151. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу, ; [Под ред. Г. А. Балла и др.]. – М. : Смысл, 1999. – 424 с.
152. Маслоу А. По направлению к психологии бытия / А. Маслоу. – М. : Эксмо-Пресс, 2002. – 272с.
153. Матюшкин А. М. Концепция творческой одаренности / А. М. Матюшкин // Вопросы психологии. – 1989. – №6. – С. 29–33.
154. Мацегора Г. М. Емоційна стійкість як фактор соціально-психологічної адаптації у ранньому юнацькому віці [Електронний ресурс] / Г. М. Мацегора. – Режим доступу : <http://intkonf.org/matsegora-gm-emotsiynastyikist-yak-faktor-sotsialno-psihologichnoyi-adaptatsiyi-u-rannomu-yunatskomu-vitsi/>.
155. Медведев В. И. Устойчивость физиологических и психологических функций человека при действии экстремальных факторов / В. И. Медведев. – Л. : Наука, 1982. – 103 с.
156. Мелик-Пашаев А. А. Психологические основы способностей к художественному творчеству : автореф. дисс. ... д-ра психол. наук / А. А. Мелик-Пашаев. – М., 1994. – 40 с.
157. Милерян Е. А. Очерки психологии труда оператора / Е. А. Милерян. – М. : Наука, 1974. – 308с.

158. Моляко В. А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности / В. А. Моляко // Вопросы психологии. – 1994. – №5. – С. 86–95.
159. Моляко В. А. Творческая одаренность и воспитание творческой личности / В. А. Моляко – К. : Рад. школа; 1991. – 273 с.
160. Мудрик А. В. Социализация и «смутное время» / А. В. Мудрик. – М. : Знание, 1991. – 80 с.
161. Нагибина Н. Л. Психология искусства: типологический подход : [учеб. пособие] / Н. Л. Нагибина, Н. Г. Артемцева, Т. Н. Грекова. – М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2005. – 240 с.
162. Наенко Н. И. Психическая напряженность / Н. И. Наенко. – М. : Изд-во Моск. ун-ту, 1976. – 112 с.
163. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : [учеб. пособие] / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с .
164. Небылицын В. Д. Темперамент / В. Д. Небылицын // Психология индивидуальных различий. Тексты : хрестоматия / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 153–159.
165. Немов Р. С. Психология образования / Р. С. Немов. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 496 с.
166. Николаенко Н. Н. Психология творчества : [учеб. пособие] / Н. Н. Николаенко ; [Под. ред. Л. М. Шипициной]. – СПб. : Речь, 2005. – 277 с.
167. Носенко Е. Л. Особистісні фактори успішності вирішення людиною основних життєвих задач (у світлі сучасних теорій особистості) / Е. Л. Носенко // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка. – Т. 1. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – С. 273–278.
168. Носенко Е. Л. Теоретико-психологічні засади комп'ютерної діагностики емоційної стійкості людини / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 188 с.

169. Носенко Е. Л. Форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава, К. П. Кутовий. – Д. : Вид-во «Інновація», 2011. – 178 с.
170. Ольшанникова А. Е. К психофизиологической диагностике эмоциональности / А. Е. Ольшанникова. – Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии. – М. : Наука, 1978. – С. 93-105.
171. Оя С. М. Особенности предстартовых сдвигов и эмоциональной стабильности у представителей разных видов спорта / С. М. Оя // Психологические вопросы тренировки и готовности спортсменов к соревнованию. – М. : Физкультура и спорт, 1969. – С. 63–67.
172. Павлов И. П. Полное собрание сочинений / И. П. Павлов ; [изд. 2-е, доп.]. – М. : АН СССР, 1951. – Т. III. – Кн. 2. – 439 с.
173. Петренко В. Є. Особливості складових частин психологічного здоров'я учнів навчальних закладів різних типів [Електронний ресурс] / В. Є. Петренко. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/portal/Natural/nv>
174. Пиаже Ж. Избранные психологические труды: Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология / Ж. Пиаже. – М., 1969. – С. 61–210.
175. Писаренко В. М. Устойчивость эмоционального состояния спортсмена в условиях соревнований / В. М. Писаренко // Пути достижения трудной цели в спорте : материалы по теории и методике психологической подготовки для тренеров и спортсменов. – М. : ЦНИИФК, 1964. – С. 51–68.
176. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 255 с.
177. Поддьяков Н. Н. Творчество и саморазвитие детей дошкольного возраста / Н. Н. Поддьяков. – Волгоград : Перемена, 1994. – 48 с.
178. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : [навч. посібник для магістрантів і аспірантів] / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. – К. : ТОВ «Філ-студія», 2006. – 320 с.

179. Полуянов Ю. А. Воображение и способности / Ю. А. Полуянов. – М. : Знание, 1982. – 96 с.
180. Пономарев Я. А. Психология творчества / Я. А. Пономарев. – М. : Наука, 1976. – С. 33–35.
181. Практикум по общей и экспериментальной психологии / [Под ред. Д. Я. Райгородского]. – Самара : Издат. Дом «БАХРАХ-М», 1999. – 668 с.
182. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : [учеб. пособие] ; [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Издат. дом «БАХРАХ-М», 2001. – 672 с.
183. Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/41-2009>
184. Рабочая книга практического психолога : [пособие для специалистов, работающих с персоналом] / [Под ред. А. А. Бодалева, А. А. Деркача, Л. Г. Лаптева]. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 640 с.
185. Ранк О. Миф о рождении героя / О. Ранк. – М. : Рефл-Бук, Ваклер, 1997. – 132 с.
186. Реан А. А. Психология адаптации личности. Анализ, теория, практика / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб. : «Прайм-еврознак», 2006. – 480 с.
187. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский ; [пер. с польс. В. К. Вилюнаса]. – М. : Прогресс, 1979. – 346 с.
188. Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології: (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату) : [навч.-метод. посібник] / В. В. Рибалка ; АПН України ; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. – К. : Ніка-Центр, 2003. – С. 18–24.
189. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчо обдарованої особистості : [наук.-метод. посібник] / В. В. Рибалка ; НАПН України, Ін-т обдарованої дитини, 2010 – 442 с.

190. Рівень безробіття населення за статтю, віковими групами та місцем проживання [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – Режим доступу : [http:// www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua).
191. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога : [учеб. пособие] ; [2-е изд., перераб. и доп.] / Е. И. Рогов. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 480 с:
192. Роджерс К. Взгляд на психотерапию: становление человека / К. Роджерс ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 480 с.
193. Роджерс Н. Путь к целостности: человеко-центрированная терапия на основе экспрессивных искусств / Н. Роджерс. // Вопросы психологии ; Российская академия образования. – М. : НИИТ МГАФК, 1995. – № 1. С. 132–139.
194. Рождественская В. И. Функциональное состояние при монотонной работе и сила нервной системы / В. И. Рождественская, И. А. Левочкина // Проблемы дифференциальной психофизиологии. – М., 1972. – Т. VII. – С. 38–45.
195. Рождественская Н. В. Проблемы и поиски в изучении художественных способностей / Н. В. Рождественская // Художественное творчество : [сб. науч. трудов]. – Л., 1983. – С. 105–122.
196. Роменец В. А. Психологія творчості: [навчальний посібник] / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2004. – 287с.
197. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
198. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : [у 2-х т.] / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989. – Т. II. – 328 с.
199. Русалов В. М. О природе темперамента и его месте в структуре индивидуальных свойств человека / В. М. Русалов // Вопросы психологии. – 1985. – № 1. – С. 19-32.

200. Салямон Л. О. Физиология эмоционально-эстетических процессов / Л. О. Салямон // Содружество наук и тайны творчества : [сб. науч. трудов]. – М., 1968. – С. 286–326.
201. Санникова А. И. Развитие творческого потенциала личности в образовательном процессе : [монография] / А. И. Санникова. – Пермь : Перм. гос. пед. ун-т, 2000. – 134 с.
202. Санникова О. П. Адаптивность личности : [монография] / О. П. Санникова, О. В. Кузнецова. – Одесса : Изд. Н. П. Черкасов, 2009. – 258 с.
203. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности / О. П. Санникова. – Одесса : Хорс, 1995. – 334 с.
204. Саннікова О. П. Емоційність у структурі професійних властивостей особистості (на прикладі представників соціономічних професій) : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.01 / О. П. Саннікова ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – 50 с.
205. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : «Мецниереба», 1989. – 208 с.
206. Сафин В. Ф. Устойчивость самооценки и механизм ее сохранения / В. Ф. Сафин // Вопросы психологии. – 1975. – №3. – С. 63-72.
207. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме / Ганс Селье. – М. : Медгиз, 1960. – 252 с.
208. Семичев С. Б. Предболезненные психические расстройства / С. Б. Семичев. – Л. : Медицина, 1987. – 183 с.
209. Сидоренко Ж. В. Реалізація студентської молоді в творчості як передумова досягнення психологічного здоров'я [Електронний ресурс] / Ж. В. Сидоренко. – Режим доступу : <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2008/txt/>
210. Сидорова О. А. Методики вивчення сприйняття ознак емоційного стану людини / О. А. Сидорова, П. В. Симонов, Л. С. Цветкова // Журнал вищої нервової діяльності І. П. Павлова. – 2008. – № 2. – С. 106–111.

211. Симонов П. В. Высшая нервная деятельность человека : мотивационно-эмоциональные аспекты / П. В. Симонов. – М. : Наука, 1975. – 175 с.
212. Симонов П. В. Информационная теория эмоций / П. В. Симонов // Психология эмоций. [Текст] ; [Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер]. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 178–185.
213. Сирота Н. А. Формирование девиантного поведения подростков с точки зрения концепции стресса и копинга / Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский // Девиантное поведение: методология и методика исследования / под ред. М. Е. Поздняковой. – М. : Реглант, 2004. – 59–61.
214. Сиротин О. А. К вопросу о психофизиологической природе эмоциональной устойчивости спортсменов / О. А. Сиротин // Вопросы психологии. – № 1. – 1973. – С. 129-133.
215. Словарь-справочник по психодиагностике / [Сост. Л. Ф. Бурлачук, З. М. Морозов]. – СПб. : Питер Клубок, 1999. – 528 с.
216. Стариш А. Г. Философия информации / А. Г. Стариш. – Симферополь : Таврия, 2004. – 376 с.
217. Степаненко Л. Дисгармонійні емоційні стани в аспекті психічного здоров'я особистості підлітка [Електронний ресурс] / Л. Степаненко. – Режим доступу: http://www.socialscience.com.ua/jornal_content
218. Степанов С. Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций / С. Ю. Степанов. – М. : Наука, 2002. – 153с.
219. Стишенок И. В. Тренинг уверенности в себе: развитие и реализация новых возможностей / И. В. Стишенок. – СПб. : Речь, 2010. – 230 с.
220. Стреляу Я. Месторасположение регулятивной теории темперамента (RTS) среди других теорий темперамента / Я. Стреляу // Иностранная психология. – 1993. – Т. 1. – № 2. – С. 37-48.
221. Сучасне мистецтво [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Сучасне_мистецтво.

222. Твоє емоційне майбутнє [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://pinchukartcentre.org/ua/> 1966.
223. Теплов Б. М. Психология [текст]: учеб. для сред. шк. / Б. М. Теплов ; Ин-т философии Акад. наук СССР, Акад. пед. наук РСФСР. – М. : Учпедгиз, 1953. – Изд. 7-е. – 255 с. : ил.
224. Трусов В. П. Перцептивная лабильность как фактор регуляции творческой активности личности : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / В. П. Трусов ; РГБОД. – Новосибирск, 2006 – 222 с.
225. Турецька Г. В. Страх успіху: психологічне дослідження феномену / Г. В. Турецька // Психологічний журнал. – 2008. – № 1. – С. 37–46.
226. Федотова Т. В. Особливості прояву вербальної креативності в студентів-мистецтвознавців / Т. В. Федотова // Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2006. – Т. VIII. – Вип. 4. – С. 390–396.
227. Федотова Т. В. Психологічні чинники творення особистістю креативного художнього продукту : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Т. В. Федотова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2010. – 20 с.
228. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – С. 193–197.
229. Филиппов Л. И. Философская антропология Жан-Поля Сартра / Л. И. Филиппов. – М. : Наука , 1977. – 288 с.
230. Фрейд З. Недовольство культурой / З. Фрейд // Психоанализ. Религия. Культура. – М. : Ренессанс, 1992. – 296 с.
231. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе : Очерк истории психоанализа / Зигмунд Фрейд. – СПб. : Алетейя, 1998. – 251 с.
232. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному / Зигмунд Фрейд ; [пер. с нем. Я. М. Когана, М. В. Вульфа]. – Минск : Попурри, 1998. – 490 с.
233. Фрейд З. Печаль и меланхолия / Зигмунд Фрейд // Психические состояния. – СПб., 2000 – С. 208–219.

234. Фромм Э. Ситуация человека – ключ к гуманистическому психоанализу / Э. Фромм // Проблема человека в западной философии : [переводы] / [Сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова]. – М. : Прогресс, 1988 – 552 с.
235. Фромм Э. Человек для самого себя / Э. Фромм // Психоанализ и этика. – М. : «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – 360 с.
236. Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптованості : [наук. видання] / А. В. Фурман. ; [2. вид., скор.]. – Тернопіль : Економічна думка, 2003. – 64 с.
237. Хартманн Х. Эго-психология и проблема адаптации / Х. Хартманн. – М. : Изд. ин-ут общегуман. исслед., 2002. – 160 с. (серия : «Теория и практика психоанализа»)
238. Хеллер К. А. Диагностика и развитие одаренных детей и подростков / К. А. Хеллер // Основные современные концепции творчества и одаренности / [Под ред. Д. Б. Богоявленской]. – М. : Молодая гвардия, 1997. – С. 243–264.
239. Хмелько В. Социальная направленность личности. Некоторые вопросы теории и методики социологических исследований / В. Хмелько. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 279 с.
240. Ховряк О. Особливості розвитку самоставлення підлітків, що виховуються в неповних сім'ях [Електронний ресурс] / О. Ховряк. – Режим доступу : <http://conferences.neasmo.org.ua/node/45>
241. Хрестоматия по психологии / под ред. А.В. Петровского. – [2-е изд., перераб. и доп.]– М. : Просвещение, 1987. – 448 с.
242. Хутка С. В. Проблема вимірювання рівня соціальної адаптованості особистості: визначення ключового індикатора / С. Хутка // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – К. : ВД «Киево-Могилянська академія», 2007. – Т. 70. – С. 27 – 33.

243. Хутка С. В. Соціальна адаптованість особистості: концептуалізація поняття / С. В. Хутка // Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 2007. – № 2. – С. 24–35.
244. Чебыкин А. Я. Исследование эмоциональной устойчивости и психологические средства ее формирования у спортсменов / А. Я. Чебыкин, Л. М. Аболин / Психологический журнал. – № 4. – 1984. – С. 83-89.
245. Чебыкин А. Я. Эмоциональная регуляция учебно-познавательной деятельности / А. Я. Чебыкин. – Одесса, 1992. – 168 с.
246. Черникова О. А. Исследование эмоциональной устойчивости как важнейшего показателя психологической подготовленности спортсмена к соревнованиям / О. А. Черникова // Психологические вопросы спортивной тренировки. – М. : Физкультура и спорт, 1967. – С. 3–13.
247. Черникова О. А. Соперничество, риск, самообладание в спорте / О. А. Черникова. – М. : Физкультура и спорт, 1980. – 104 с.
248. Черняева Т. В. К вопросу об исследовании конфликтности / Т. В. Черняева // Вестн. Костром. гос. ун-та им. Н. А. Некрасова. – Серия: Психологические науки : акмеология образования. – 2007. – Т. 13. – № 5. – С. 63-65.
249. Шадриков В. Д. Способности, одаренность, талант / В. Д. Шадриков // Развитие и диагностика способностей / [Отв. ред. В. Н. Дружинин, В. Д. Шадриков]. – М. : Наука, 1991. – С. 5-13.
250. Шварц Л. М. Состояние функций организма и работоспособности моряков / Л. М. Шварц. – Л. : Медицина, 1980. – 192 с.
251. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов-на-Дону, 2008. – 544 с.
252. Шингаров Г. Х. Эмоции и чувства как форма отражения действительности / Г. Х. Шингаров. – М. : Наука, 1971. – 222 с.
253. Шпак С. Г. Діагностика і психокорекція емоційних станів молодших школярів у конфліктних ситуаціях [Електронний ресурс] / С. Г. Шпак. – Режим доступу: http://www.socialscience.com.ua/jornal_content

254. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь / П. Экман ; [2-е изд.] ; [пер. с англ.] – СПб. : Питер, 2012. – 334 с.
255. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; [пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
256. Юнг К. Аналитическая психология / К. Юнг // История зарубежной психологии ; [Тексты]. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – С. 143–170.
257. Якобсон П. М. Психология чувств [текст] / П. М. Якобсон. – М., АН СССР, Ин-т психологии. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 384 с.
258. Яковлева Е. Л. Эмоциональные механизмы личностного и творческого развития / Е. Л. Яковлева // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 20–27.
259. Barlassina L. The role of bodily perception in emotion: in defense of an impure somatic theory / L. Barlassina, A. Newen // Philosophy and Phenomenological Research. – 2013. – DOI : 10.11.11 – phpr.12041. – P. 45–47.
260. British the Creative Industries: A Toolkit. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://creativeconomy.britishcouncil.org/resources/our-publications/>.
261. Cattell R. B. Personality and Motivation Structure and Measurment / R. B. Cattell. – N. Y., 1957. – Ch. 4–6. – P. 85–254.
262. Cattell R. B. Handbook for Sixteen Personality Factor Questionnaire (16PF) / R. B. Cattell, H. W. Eber, M. Talsuoka. – 1974. – P I. V. – P. 59–66.
263. Dixon F. A. Social and academic self-concepts of gifted adolescents / F. A. Dixon // Journ. for the Education of the Gifted. – 1998. –V. 22 (1). – P. 80–94.
264. Gardner H. E. Frames of Mind : The Theory of Multiple Intelligences / H. E. Gardner // H. E. Gardner. Basic book. – 1983 – 187 p.
265. Izard C. E. Human Emotions / C. Izard. – N. Y. : Plenum Press, 1977. – Ch. 8, 9, 13, 14. – 153 p.

266. Krymova N. Emotional stability in the computer activity of students [Электронный ресурс] / N. Krymova. – Режим доступа : <http://scaspee.com/materials.html>.

267. Kultura, sztuka i przemysły kreatywne [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.britishcouncil.pl/projekty/sztuka>.

268. Managing your leadership pipeline in the face of a talent shortage [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.haygroup.com>.

269. Renzulli J. S. The three-ring conception of giftedness: A developmental model for creative productivity / J. S. Renzulli // R. Sternberg & J. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness*. – New York : Cambridge University Press, 1986. – P. 53–92.

270. Wessman A. E. *Mood and Personality*. / A. E. Wessman, I. H. Ricks. — N. Y. : Holt, Rinehart & Winston, 1966. – P. 1–32.

271. Winner E. Giftedness: Current theory and research / E. Winner // *Current directions in psychological science*. – October, 2000. –V. 9 (5). – P. 153–155.

ДОДАТОК А

Таблиця А.1.

Таблиця агломерацій ієрархічної кластеризації змінних

Кроки агломерації						
Етап	Кластер об'єднаний		Коефіцієнти	Етап першого появи кластеру		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	205	210	0	0	0	6
2	196	209	0	0	0	15
3	191	208	0	0	0	20
4	123	207	0	0	0	88
5	201	206	0	0	0	10
6	1	205	0	0	1	49
7	186	204	0	0	0	25
8	198	203	0	0	0	13
9	184	202	0	0	0	27
10	2	201	0	0	5	40
11	168	200	0	0	0	43
12	177	199	0	0	0	34
13	27	198	0	0	8	45
14	147	197	0	0	0	64
15	10	196	0	0	2	116
16	162	195	0	0	0	49
17	158	194	0	0	0	53
18	188	193	0	0	0	23
19	166	192	0	0	0	45
20	3	191	0	0	3	39
21	187	190	0	0	0	24
22	172	189	0	0	0	39
23	16	188	0	0	18	60
24	14	187	0	0	21	36
25	5	186	0	0	7	62
26	155	185	0	0	0	56
27	20	184	0	0	9	48

28	175	183	0	0	0	36
29	152	182	0	0	0	59
30	178	181	0	0	0	33
31	151	180	0	0	0	60
32	163	179	0	0	0	48
33	36	178	0	0	30	46
34	9	177	0	0	12	63
35	165	176	0	0	0	46
36	14	175	0	24	28	47
37	171	174	0	0	0	40
38	141	173	0	0	0	70
39	3	172	0	20	22	57
40	2	171	0	10	37	65
41	148	170	0	0	0	63
42	154	169	0	0	0	57
43	4	168	0	0	11	136
44	164	167	0	0	0	47
45	27	166	0	13	19	61
46	36	165	0	33	35	84
47	14	164	0	36	44	86
48	20	163	0	27	32	73
49	1	162	0	6	16	67
50	138	161	0	0	0	73
51	94	160	0	0	0	116
52	150	159	0	0	0	61
53	58	158	0	0	17	102
54	144	157	0	0	0	67
55	146	156	0	0	0	65
56	6	155	0	0	26	120
57	3	154	0	39	42	85
58	149	153	0	0	0	62
59	7	152	0	0	29	138
60	16	151	0	23	31	105
61	27	150	0	45	52	72
62	5	149	0	25	58	76
63	9	148	0	34	41	98
64	51	147	0	0	14	191

65	2	146	0	40	55	93
66	135	145	0	0	0	76
67	1	144	0	49	54	87
68	106	143	0	0	0	105
69	74	142	0	0	0	136
70	97	141	0	0	38	190
71	139	140	0	0	0	72
72	27	139	0	61	71	78
73	20	138	0	48	50	107
74	127	137	0	0	0	84
75	124	136	0	0	0	87
76	5	135	0	62	66	119
77	133	134	0	0	0	78
78	27	133	0	72	77	121
79	118	132	0	0	0	93
80	125	131	0	0	0	86
81	91	130	0	0	0	119
82	104	129	0	0	0	107
83	126	128	0	0	0	85
84	36	127	0	46	74	92
85	3	126	0	57	83	96
86	14	125	0	47	80	97
87	1	124	0	67	75	108
88	21	123	0	0	4	126
89	119	122	0	0	0	92
90	115	121	0	0	0	96
91	113	120	0	0	0	98
92	36	119	0	84	89	115
93	2	118	0	65	79	157
94	89	117	0	0	0	121
95	114	116	0	0	0	97
96	3	115	0	85	90	123
97	14	114	0	86	95	101
98	9	113	0	63	91	103
99	108	112	0	0	0	103
100	110	111	0	0	0	101
101	14	110	0	97	100	130

102	58	109	0	53	0	191
103	9	108	0	98	99	125
104	103	107	0	0	0	108
105	16	106	0	60	68	161
106	90	105	0	0	0	120
107	20	104	0	73	82	110
108	1	103	0	87	104	114
109	101	102	0	0	0	110
110	20	101	0	107	109	146
111	72	100	0	0	0	138
112	95	99	0	0	0	115
113	96	98	0	0	0	114
114	1	96	0	108	113	163
115	36	95	0	92	112	151
116	10	94	0	15	51	185
117	84	93	0	0	0	126
118	87	92	0	0	0	123
119	5	91	0	76	81	133
120	6	90	0	56	106	176
121	27	89	0	78	94	140
122	52	88	0	0	0	157
123	3	87	0	96	118	142
124	85	86	0	0	0	125
125	9	85	0	103	124	141
126	21	84	0	88	117	145
127	69	83	0	0	0	141
128	11	82	0	0	0	190
129	80	81	0	0	0	130
130	14	80	0	101	129	149
131	19	79	0	0	0	185
132	77	78	0	0	0	133
133	5	77	0	119	132	171
134	70	76	0	0	0	140
135	64	75	0	0	0	146
136	4	74	0	43	69	160
137	37	73	0	0	0	171
138	7	72	0	59	111	193

139	68	71	0	0	0	142
140	27	70	0	121	134	155
141	9	69	0	125	127	184
142	3	68	0	123	139	147
143	63	67	0	0	0	147
144	45	66	0	0	0	163
145	21	65	0	126	0	194
146	20	64	0	110	135	165
147	3	63	0	142	143	168
148	61	62	0	0	0	149
149	14	61	0	130	148	158
150	59	60	0	0	0	151
151	36	59	0	115	150	192
152	54	57	0	0	0	155
153	50	56	0	0	0	158
154	43	55	0	0	0	165
155	27	54	0	140	152	166
156	47	53	0	0	0	161
157	2	52	0	93	122	170
158	14	50	0	149	153	180
159	38	49	0	0	0	170
160	4	48	0	136	0	199
161	16	47	0	105	156	169
162	26	46	0	0	0	180
163	1	45	0	114	144	186
164	42	44	0	0	0	166
165	20	43	0	146	154	174
166	27	42	0	155	164	179
167	40	41	0	0	0	168
168	3	40	0	147	167	178
169	16	39	0	161	0	196
170	2	38	0	157	159	189
171	5	37	0	133	137	183
172	33	35	0	0	0	174
173	29	34	0	0	0	178
174	20	33	0	165	172	195
175	17	32	0	0	0	186

176	6	31	0	120	0	192
177	8	30	0	0	0	189
178	3	29	0	168	173	187
179	27	28	0	166	0	193
180	14	26	0	158	162	197
181	23	25	0	0	0	183
182	22	24	0	0	0	184
183	5	23	0	171	181	188
184	9	22	0	141	182	198
185	10	19	0	116	131	194
186	1	17	0	163	175	197
187	3	15	0	178	0	195
188	5	13	0	183	0	198
189	2	8	0	170	177	196
190	11	97	1	128	70	200
191	51	58	1	64	102	199
192	6	36	1	176	151	201
193	7	27	1	138	179	202
194	10	21	1	185	145	201
195	3	20	1	187	174	203
196	2	16	1	189	169	202
197	1	14	1	186	180	203
198	5	9	1	188	184	204
199	4	51	2,7143	160	191	206
200	11	18	2,8	190	0	205
201	6	10	3,6235	192	194	204
202	2	7	3,64	196	193	206
203	1	3	4,0398	197	195	207
204	5	6	9,5938	198	201	207
205	11	12	11,667	200	0	209
206	2	4	14,331	202	199	208
207	1	5	23,896	203	204	208
208	1	2	109,76	207	206	209
209	1	11	143,88	208	205	0

ДОДАТОК Б

Таблиця Б.1.

**Структурна матриця канонічних функцій за результатами
дискримінативного аналізу**

Діагностичний критерій	Функція	
	1	2
Емоційна стабільність	-,717*	,221
Комунікативна емоц	-,232*	-,056
Загальна емоційність	-,223*	,016
Емоційна збудливість	-,219*	-,031
Депресивність	-,199*	,095
Інтенсивність емоцій	-,183*	,154
Інтелектуальна емоц(а)	-,175*	,001
Емоційна лабільність	-,175*	,127
Тривалість емоцій	-,173*	,038
Нервово-психічна стійкість	,164*	-,057
Адаптивні здібності	,149*	,021
Гнів	-,139*	,028
Емоційний комфорт	,136*	-,006
Суїцидальний ризик	,131*	-,075
Печаль	-,122*	,068
Врівноваженість	,119*	-,051
Інтернальність	,109*	-,073
Страх	-,108*	-,016
Адаптація	,107*	-,006
Самосприйняття	,102*	,003
Соромязливість	-,099*	,005
Скритість-відвертість	,098*	,039
Психомоторна емоційність	-,092*	,031
Дратівливість	-,084*	-,011
Вплив на ефективність діяльності	-,082*	,015
Відкритість	-,079*	-,014
Прийняття інших	,079*	-,004
Ескапізм	-,077*	-,055
Рівень фрустрованості	-,075*	,034
Естетична емоційна спрямованість	-,064*	,050

Альтруїстична емоційна спрямованість	-,064*	-,042
Екстра інтроверсія	,053*	,011
Здатність абстрагуватися	-,051*	,005
Спонтанна агресивність	-,046*	-,026
Гностична емоційна спрямованість	-,007	-,312*
Допитливість	-,057	-,232*
Слухова пам'ять	-,011	-,214*
Інтегральна емоційність	-,202	,210*
Маскулінність- Фемінінність	,089	-,195*
Комунікативні особливості	,113	,147*
Невротичність	-,126	,139*
Прагнення незалежності	-,001	-,136*
Практична емоційна спрямованість	-,031	-,134*
Товарискість	081	,131*
Творчий потенціал	-,043	-,130*
Радість	,079	,107*
Прагнення до домінування	,002	,105*
Тип поведінкової активності	,037	-,102*
Ступінь зосередженості	,020	,098*
Романтична емоційна спрямованість	-,084	-,097*
Комунікативна емоційна спрямованість	-,078	-,080*
Амбіційність	-,037	,078*
Гедоністична емоційна спрямованість	-,043	-,071*
Постійність	,008	,062*
Зорова пам'ять	-,016	-,058*
Пугнічна емоційна спрямованість	-,002	-,055*
Акзитивна емоційна спрямованість	-,032	-,054*
Глористична емоційна спрямованість	-,035	-,039*
Моральна нормативність	-,033	,036*
Реактивна агресивність	,000	,016*
Віра в себе	,004	-,013*
Об'єднані внутрішньогрупові кореляції між дискримінантними змінними і нормованими канонічними дискримінантними функціями.		
Змінні впорядковані за абсолютною величиною кореляцій всередині функції.		
*. Максимальна за абсолютною величиною кореляція між змінними і дискримінантними функціями.		
а. Ця змінна не використовується в аналізі.		

Таблиця Б.2

Функції в центроїдах груп

Average Linkage (Between Groups)	Функція	
	1	2
1	4,039	-.990
2	.042	.936
3	-4,722	-.951

Примітка: Ненормовані канонічні дискримінантні функції обчислені в центроїдах груп.

ДОДАТОК В

Таблиця В.1.

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників у вибірці студентів з низькими
показниками рівня емоційної стабільності (е)**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.635	.603	.586	0,550
2	.634	.603	.588	0,549
3	.631	.598	.586	0,549

а Предиктори: (константа) Фактор 6 НР, Фактор 4 НР, Фактор 2 НР, Фактор 1 НР, Фактор 5 НР, Фактор 3 НР

б Предиктори: (константа) Фактор 4 НР, Фактор 2 НР, Фактор 1 НР, Фактор 5 НР, Фактор 3 НР

с Предиктори: (константа) Фактор 4 НР, Фактор 1 НР, Фактор 5 НР, Фактор 3 НР

е Залежна змінна: Рівень емоційної стабільності

Таблиця В.2

**Результати дисперсійного аналізу у вибірці студентів з низькими
показниками рівня емоційної стабільності
ANOVA (e)**

Модель		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знч.
1	Регресія	41,437	6	6,906	22,8	.000
	Залишок	61,330	203	0,302		
	Усього	102,767	209			
2	Регресія	41,365	5	8,273	27,4	.000
	Залишок	61,402	204	0,301		
	Усього	102,767	209			
3	Регресія	40,911	4	10,228	33,8	.000
	Залишок	61,856	205	0,302		
	Усього	102,767	209			

a Предиктори: (константа) Фактор 6 НР, Фактор 4 НР, Фактор 2 НР, Фактор 1 НР, Фактор 5 НР, Фактор 3 НР

b Предиктори: (константа) Фактор 4 НР, Фактор 2 НР, Фактор 1 НР, Фактор 5 НР, Фактор 3 НР

c Предиктори: (константа) Фактор 4 НР, Фактор 1 НР, Фактор 5 НР, Фактор 3 НР

e Залежна змінна: Рівень емоційної стабільності

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників у вибірці студентів з середніми
показниками рівня емоційної стабільності (е)**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.827	.683	.669	0,403
2	.826	.683	.670	0,403
3	.825	.681	.670	0,403
4	.823	.678	.668	0,404

a Предиктори: (константа) Фактор 9 СР, Фактор 1 СР, Фактор 2 СР, Фактор 3 СР, Фактор 7 СР, Фактор 5 СР, Фактор 8 СР, Фактор 4 СР, Фактор 6 СР

b Предиктори: (константа) Фактор 1 СР, Фактор 2 СР, Фактор 3 СР, Фактор 7 СР, Фактор 5 СР, Фактор 8 СР, Фактор 4 СР, Фактор 6 СР

c Предиктори: (константа) Фактор 1 СР, Фактор 2 СР, Фактор 3 СР, Фактор 7 СР, Фактор 8 СР, Фактор 4 СР, Фактор 6 СР

d Предиктори: (константа) Фактор 1 СР, Фактор 2 СР, Фактор 3 СР, Фактор 7 СР, Фактор 4 СР, Фактор 6 СР

e Залежна змінна: Рівень емоційної стабільності

**Результати обчислення множинної регресії
у вибірці студентів з середніми показниками рівня емоційної
стабільності
ANOVA (e)**

Модель		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знч.
1	Регресія	70,219	9	7,802	47,943	.000 (a)
	Залишок	32,548	200	0,163		
	Усього	102,767	209			
2	Регресія	70,171	8	8,771	54,089	.000 (b)
	Залишок	32,595	201	0,162		
	Усього	102,767	209			
3	Регресія	69,972	7	9,996	61,570	.000 (c)
	Залишок	32,795	202	0,162		
	Усього	102,767	209			
4	Регресія	69,627	6	11,605	71,085	.000 (d)
	Залишок	33,140	203	0,163		
	Усього	102,767	209			

a Предиктори: (константа) Фактор 9 СР, Фактор 1 СР, Фактор 2 СР, Фактор 3 СР, Фактор 7 СР, Фактор 5 СР, Фактор 8 СР, Фактор 4 СР, Фактор 6 СР

b Предиктори: (константа) Фактор 1 СР, Фактор 2 СР, Фактор 3 СР, Фактор 7 СР, Фактор 5 СР, Фактор 8 СР, Фактор 4 СР, Фактор 6 СР

c Предиктори: (константа) Фактор 1 СР, Фактор 2 СР, Фактор 3 СР, Фактор 7 СР, Фактор 8 СР, Фактор 4 СР, Фактор 6 СР

d Предиктори: (константа) Фактор 1 СР, Фактор 2 СР, Фактор 3 СР, Фактор 7 СР, Фактор 4 СР, Фактор 6 СР

e Залежна змінна: Рівень емоційної стабільності

Таблиця В.5.

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників у вибірці студентів з високими
показниками рівня емоційної стабільності (е)**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.781	.664	.649	0,521
2	.778	.659	.646	0,522

а Предиктори: (константа) Фактор 6 ВР, Фактор 3 ВР, Фактор 4 ВР, Фактор 2 ВР, Фактор 1 ВР, Фактор 5 ВР

б Предиктори: (константа) Фактор 6 ВР, Фактор 4 ВР, Фактор 2 ВР, Фактор 1 ВР, Фактор 5 ВР

е Залежна змінна: Рівень емоційної стабільності

**Результати обчислення множинної регресії
у вибірці студентів з високими показниками рівня емоційної
стабільності
ANOVA (e)**

Модель		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знч.
1	Регресія	47,727	6	7,955	29,3	.000
	Залишок	55,040	203	0,271		
	Усього	102,767	209			
2	Регресія	47,198	5	9,440	34,6	.000
	Залишок	55,568	204	0,272		
	Усього	102,767	209			

а Предиктори: (константа) Фактор 6 ВР, Фактор 3 ВР, Фактор 4 ВР, Фактор 2 ВР, Фактор 1 ВР, Фактор 5 ВР

б Предиктори: (константа) Фактор 6 ВР, Фактор 4 ВР, Фактор 2 ВР, Фактор 1 ВР, Фактор 5 ВР

е Залежна змінна: Рівень емоційної стабільності

ДОДАТОК Д

Таблиця Д.1

**Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників
у вибірці студентів художніх спеціальностей**

Regression

Сводка для моделі (с)				
Модель	R	R квадрат	Скоригований R квадрат	Стд. Помилка оцінки
1	.653 (a)	.604	.535	3.661
2	.692 (b)	.631	.535	3,657
a	Предіктори: (константа) Емоційна Стабільність, Адаптація, Адаптивні здібності			
b	Предіктори: (константа) Емоційна Стабільність, Адаптація			
c	Залежна змінна: Творчий Потенціал			

a Предіктори: (константа): Емоційна стабільність, адаптація, адаптивні здібності

b Предіктори: (константа): Емоційна стабільність, адаптація

c Залежна змінна: Творчий потенціал

Таблиця Д.2

Результати дисперсійного аналізу вимірюваних показників у вибірці студентів художніх спеціальностей (с)

Модель		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знч.
1	Регресія	446,255	3	148,752	11,201	.000
	Залишок	2735,726	206	13,280		
	Всього	3181,981	209			
2	Регресія	433,298	2	216,649	16,316	.000
	Залишок	2748,683	207	13,279		
	Всього	3181,981	209			

a Предіктори: (константа): Емоційна стабільність, адаптація, адаптивні здібності

b Предіктори: (константа): Емоційна стабільність, адаптація

c Залежна змінна: Творчий потенціал

